

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

ΔΙΚΑΙ ΒΛΑΒΗΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Αικατερίνης Σπ. Ασημάκου

Πτυχιούχου Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών, 2007

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Ελένη Βολονάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέποντες:

Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πρόεδρος του Τμήματος
Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Αθανάσιος Ευσταθίου, Αναπληρωτής Καθηγητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Καλαμάτα, Νοέμβριος 2016

Περιεχόμενα

• Πρόλογος	3
• Εισαγωγή στη <i>δίκη βλάβης</i>	4
Πίνακας	11
Χωρία που περιέχουν πληροφορίες για τη <i>δίκη βλάβης</i>	14
• Υπερείδης, <i>Κατὰ Ἀθηνογένους Α</i>	36
Εισαγωγή	36
Υπόθεση του λόγου	37
Κοινωνική θέση των προσώπων του λόγου	39
Νομικό πλαίσιο	44
Δομή	48
Ἐντεχνες πίστεις	49
Ἀτεχνες πίστεις	62
Ὑφος-λέξεις	63
Ἐκβαση-Αποτίμηση του λόγου	66
• Δημοσθένης, <i>Πρὸς Καλλικλέα Περὶ Χωρίου Βλάβης</i>	70
Εισαγωγή	70
Υπόθεση του λόγου	70
Νομικό πλαίσιο	72
Δομή	79
Ἐντεχνες πίστεις	81
Ἀτεχνες πίστεις	87
Ὑφος-λέξεις	87
Ἐκβαση-Αποτίμηση του λόγου	91
• Συμπεράσματα	93
• Βιβλιογραφία.....	95

Πρόλογος

Ενώ η διεθνής βιβλιογραφία προσφέρει ικανοποιητικό, θα μπορούσαμε να πούμε, υλικό αναφορικά με τον καθορισμό του νομικού πλαισίου της *δίκης βλάβης*, η ελληνική έρευνα μάλλον δεν μπορεί να θεωρηθεί επαρκής. Στο ανά χείρας πόνημα γίνεται μια προσπάθεια να παρουσιαστεί η νομική αυτή δυνατότητα που είχαν στη διάθεσή τους οι αρχαίοι Αθηναίοι.

Στο πρώτο μέρος παρατίθεται το εισαγωγικό πλαίσιο στο οποίο καταγράφονται τα στοιχεία που καθορίζουν και χαρακτηρίζουν μια υπόθεση ως *δίκη βλάβης* και περιπτώσεις στις οποίες ασκούνταν αυτού του είδους η αγωγή. Επίσης, στο μέρος αυτό περιλαμβάνεται πίνακας στον οποίο διακρίνονται τα είδη της βλάβης, τα έργα¹ που μας πληροφορούν για το εκάστοτε είδος, και η χρονολογία σύνθεσής τους. Παρακάτω, καταγράφονται τα αποσπάσματα που σχετίζονται με την *δίκη βλάβης* και γίνεται ένας σύντομος σχολιασμός ώστε να κατατοπιστεί ο αναγνώστης.

Στο δεύτερο μέρος του εγχειριδίου θεώρησα σκόπιμο να πραγματευτώ διεξοδικότερα δύο περιπτώσεις *δίκης βλάβης*. Η επιλογή έγινε βάσει ορισμένων κριτηρίων που κρίνω απαραίτητο να παραθέσω συνοπτικά. Το γεγονός πως τόσο ο λόγος του Υπερείδη *Κατὰ Ἀθηνογένους Α* όσο και ο λόγος του Δημοσθένη *Πρὸς Καλλικλέα Περὶ Χωρίου Βλάβης* παραδίδουν πληροφορίες για την ευθύνη για ζημιά που προκαλείται από δούλους υπήρξε καταλυτικής σημασίας. Επίσης, κέντρισε την προσοχή μου το γεγονός πως και οι δύο λόγοι σχετίζονται με τις οικονομικές δραστηριότητες των Αθηναίων κατά τον τέταρτο π.Χ. αιώνα.² Συγκεκριμένα, ο πρώτος αφορά σε ένα μυροπωλείο και ο δεύτερος στην αγροτική δραστηριότητα στην αττική ύπαιθρο.³ Θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρω πως βασική μου επιθυμία ήταν η προσέγγιση περιπτώσεων διαφορετικών συγγραφέων. Τελευταίο, αλλά εξίσου σημαντικό για την επιλογή των συγκεκριμένων λόγων, ήταν αφενός το γεγονός πως η περίπτωση του *Πρὸς Καλλικλέα Περὶ Χωρίου Βλάβης* λόγου αποτελεί μια εξαίρεση στον κανόνα πως η *δίκη βλάβης* χαρακτηρίζεται *τιμητὸς ἀγὼν*, με αποτέλεσμα να

¹ Κατὰ κύριο λόγο ρητορικοί λόγοι.

² Για την οικονομία στην Αθήνα κατά τον τέταρτο π.Χ. αιώνα και συγκεκριμένα για τις τράπεζες βλ. Cohen (1992) 3-25.

³ Gagarin (2011: 321): Η ελληνική οικονομία κατά την κλασική εποχή ήταν κυρίως αγροτική, και σε ένα μεγάλο μέρος της επαρχίας υπήρχαν οικογενειακά αγροκτήματα, όπως φαίνεται και στον Δημοσθ. 55. Οι μικρής κλίμακας εμπορικές συναλλαγές ήκμαζαν σε όλη την πόλη. Εργαστήρια στα οποία απασχολούνταν από ένας ή δύο έως αρκετές δωδεκάδες σκλάβοι παρήγαγαν έπιπλα, όπλα, και πολλά άλλα αγαθά. Στον Υπερ. 3 παρουσιάζεται η πώληση ένας τέτοιου εργαστηρίου.

δημιουργεί ερωτήματα ενδιαφέροντα προς μελέτη, και αφετέρου η γοητεία που ασκούν στον «ακροατή» οι δύο αυτοί λόγοι και οι μοναδικές πληροφορίες που μας παραδίδουν.

Εισαγωγή στη δίκη βλάβης

Οι υποθέσεις στην αρχαία Αθήνα ταξινομούνται γενικά σύμφωνα με τη διαδικασία με την οποία κινούνταν και έρχονταν στο στάδιο της εκδίκασης. Ο όρος που χρησιμοποιείται είναι *δίκη* και η ευρύτερη διάκριση⁴ είναι εκείνη μεταξύ μιας υπόθεσης ιδιωτικού (*δίκη ιδία*) και μιας υπόθεσης δημοσίου δικαίου (*δίκη δημοσία*).⁵ Οι *δημόσιες δίκες* αφορούσαν εγκλήματα ή διαφορές που θεωρούνταν ότι έθιγαν την κοινότητα ως σύνολο και, κατά συνέπεια, οποιοσδήποτε ήθελε, είχε δικαίωμα να υποβάλει μήνυση.⁶ Μια ιδιωτική υπόθεση, *δίκη ιδία*, αφορούσε ένα θέμα που θεωρούνταν ότι δεν επηρέαζε την κοινότητα ως σύνολο αλλά μόνο τα εμπλεκόμενα πρόσωπα. Μόνο το πρόσωπο που ισχυριζόταν ότι είχε υποστεί κάποια άδικη πράξη ή αποστέρηση μπορούσε να είναι μηνυτής.⁷

Η *δίκη βλάβης*, ήταν η πιο συχνή από όλες τις ιδιωτικές αγωγές του τετάρτου αιώνα στην Αθήνα.⁸ Οι δίκες για πρόκληση φθοράς σε περιουσία (*δίκαι βλάβης*) ήταν από τα πιο συνηθισμένα είδη δικών, διότι οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν τη λέξη *βλάβη* με πολύ ευρεία έννοια, συμπεριλαμβάνοντας πράξεις τις οποίες θα έπρεπε να θεωρήσουμε ως ξεχωριστά είδη εγκλημάτων.⁹ Αυτό που είναι πιο εντυπωσιακό, βέβαια, δεν είναι η συχνότητα εμφάνισης μιας *δίκης βλάβης*, αλλά η ποικιλία των περιπτώσεων στις οποίες μπορούσε να εφαρμοστεί.¹⁰ Ακολουθώντας τον Mumenthey,¹¹ ο Todd¹² προσπαθεί να αποσαφηνίσει την έννοια *βλάβη* στη νομοθεσία της Αθήνας ορίζοντάς τη ως «πράξη ή απραξία η οποία προξενεί ζημία, κυρίως υλική».¹³

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να εξεταστεί η φύση της *δίκης βλάβης*, το νομικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται και ενδεικτικές περιπτώσεις που φανερώνουν

⁴ Για τη διάκριση *δημοσίας* και *ιδίας δίκης* βλ. Harrison (1968-1971) vol.2, 75-79 και MacDowell (2003⁴) 90-97.

⁵ MacDowell, 2003⁴, 90.

⁶ *ό.π.*

⁷ *ό.π.*, 93.

⁸ Whitehead, 2000, 268.

⁹ MacDowell, 2003, 230.

¹⁰ Todd, 1993, 279.

¹¹ H. Mumenthey, *Zur Geschichte des Begriffes βλάβη im attischen Recht*, (Feiburg, 1971), 89.

¹² Todd (1993) 279.

¹³ Whitehead, 2000, 268.

στοιχεία πολύτιμα για την καλύτερη κατανόηση της εν λόγω δίκης και της αττικής νομοθεσίας γενικότερα. Η εισαγωγική ανάλυση αφορά κυρίως στις περιπτώσεις που εφαρμοζόταν μια *δίκη βλάβης*, τα βασικά της γνωρίσματα και τους αρμόδιους δικαστές.

Δεν έχουμε χρονολογικές πληροφορίες σχετικά με το πώς αναπτύχθηκαν οι νομικές εκφάνσεις της *βλάβης*, ενδεχομένως, όμως, η παλαιότερη ήταν η πρόκληση υλικής φθοράς σε περιουσιακό στοιχείο, όπως η καταστροφή του, η ακρήστευσή του ή η μείωση της αξίας την οποία είχε προηγουμένως, αλλά χωρίς αφαίρεσή του, πράγμα που θα συνιστούσε κλοπή.¹⁴ Η *βλάβη* επεκτάθηκε στην κάλυψη κάθε ενέργειας, η οποία προξενούσε σε κάποιον απώλεια περιουσίας και ιδίως χρημάτων.¹⁵

Τα στοιχεία που αφορούν στη *δίκη βλάβης* πριν από την κλασική εποχή είναι ελάχιστα. Συγκεκριμένα, υπάρχει ένας νόμος ο οποίος αποδίδεται στον Σόλωνα και φαίνεται να υπαγορεύει πληρωμή είτε απλώς της αξίας είτε της διπλής αξίας της ζημίας που προκλήθηκε σε ένα δούλο. Το απόσπασμα προέρχεται από τον Λυσία και είναι το παρακάτω:

[18] «... ἔτι δ' ἀνάγνωθι τουτουὶ τοῦ νόμου τὸ τελευταῖον.

[19] Νόμος «ὄσαι δὲ πεφασμένως πολοῦνται,» καὶ «οἰκῆος καὶ βλάβης¹⁶ τὴν διπλὴν εἶναι ὀφείλειν». προσέχετε τὸν νοῦν. τὸ μὲν πεφασμένως ἐστὶ φανερῶς, πολεῖσθαι δὲ βαδίζειν, τὸ δὲ οἰκῆος θεράποντος.» (Λυσίας, 10. 18-19)

Επίσης, υπάρχει ένας άλλος νόμος που αναφέρεται σε βλάβη ή τραύμα που προκλήθηκε από ζώα (Ξενοφών, *Ἑλληνικά* 2.4.41, Πλούτ., *Σόλων* 23.7-8, 24.3) καθώς και τα νομοθετικά μέτρα του Σόλωνα που μπορεί, όταν παραβιάζονταν, να αποτελούσαν τη βάση για τις αγωγές σε περιπτώσεις όπου ένα κομμάτι της ακίνητης περιουσίας προκάλεσε ζημία σε κάποιο άλλο (Πλούτ., *Σόλων* 23.7-8, 24.3).¹⁷ Ο νόμος για *βλάβη* που εν μέρει παρατίθεται από τον Δημοσθένη στον λόγο *Κατὰ Ἀριστοκράτους*, 50, ο οποίος διαχωρίζει την εκούσια από την ακούσια βλάβη, επίσης ανάγεται πιθανώς στην αρχαϊκή εποχή.¹⁸

¹⁴ MacDowell, 2003, 231.

¹⁵ ὁ.π.

¹⁶ Phillips (2013: 106): Εάν ο νόμος ρύθμιζε μια συγκεκριμένη διαδικασία, αυτή ήταν πιθανώς *δίκη βλαίων* ή *δίκη βλάβης*. Η φράση «οἰκῆος καὶ βλάβης τὴν διπλὴν εἶναι ὀφείλειν» είναι προβληματική. Μπορεί να σημαίνει βλάβη «προκαλούμενη από ένα δούλο» ή βλάβη «επιβληθείσα σε ένα δούλο». Η δεύτερη ερμηνεία φαίνεται πιο πιθανή, δεδομένου ότι αυτός ο νόμος εξέταζε προφανώς τα σεξουαλικά εγκλήματα (βλ. παρόμοιο λεξιλόγιο Πλούτ. *Σόλων* 23.1-2). Ορισμένοι εκδότες δεν γράφουν τη λ. διπλήν.

¹⁷ Τα σχετικά χωρία δίνονται παρακάτω.

¹⁸ Phillips, 2013, 286.

Κατά την περίοδο ακμής της ρητορείας, υπήρχε ειδική ιδιωτική αγωγή για βλάβη, όπως προαναφέρθηκε, η *δίκη βλάβης*.¹⁹ Η *δίκη βλάβης* εφαρμοζόταν προκειμένου να επανορθώσει μια ευρεία ποικιλία ειδών άδικων ζημιών οικονομικής φύσεως. Τέτοιες περιπτώσεις παρουσιάζονται στον πίνακα που παρατίθεται παρακάτω. Μερικές *δίκες βλάβης* βασιζόνταν στον ισχυρισμό ότι ο εναγόμενος είχε παραβιάσει έναν ειδικό νόμο (πρβλ. Δημοσθ. 55, Υπερ. 3, Δημοσθ. 48, Δημοσθ. 52).²⁰ Η *βλάβη* κάλυπτε μερικές πράξεις, οι οποίες στο σύγχρονο δίκαιο θα θεωρούνταν μάλλον ως αθέτηση συμβατικών υποχρεώσεων. Είχε συστηματικά εφαρμοστεί σε περιπτώσεις οι οποίες σχετιζόνταν με την αθέτηση είτε μιας επίσημης συμφωνίας είτε άλλων αόριστων δεσμεύσεων.²¹ Ο νόμος, ο οποίος όριζε ότι κάθε συμφωνία καταρτιζόμενη εκούσια ενώπιον μαρτύρων ήταν έγκυρη, ήταν (πέρα από τους εμπορικούς νόμους) ο μόνος σχετικός με συμβάσεις νόμος των Αθηναίων, ενώ οι νομικές ενέργειες σε περίπτωση παραβίασής του ήταν όμοιες με εκείνες που γίνονταν για άλλα είδη πρόκλησης βλάβης σε περιουσία.²² Υπήρχαν περιπτώσεις στις οποίες η *δίκη βλάβης* δεν στηριζόταν στην παραβίαση κάποιου συγκεκριμένου κανόνα (βλ. Δημοσθ. 37, Διον. Αλικ. *Δείν*.3).²³ Η *δίκη βλάβης* μπορούσε επίσης να εφαρμοστεί σε περιπτώσεις που η οικονομική ζημία ήταν ενδεχόμενη παρά πραγματική και σε περιπτώσεις που η ζημία μπορούσε να οριστεί μόνο σε αδρές, αόριστες γραμμές.²⁴ Κάποιος άνθρωπος διέτρεχε τον κίνδυνο μιας *δίκης βλάβης* όχι μόνο για βλάβη που προκάλεσε προσωπικά, αλλά και για ζημία που προκλήθηκε με ή χωρίς τη γνώση ή τη συγκατάθεσή του, εξαιτίας της ιδιοκτησίας του. Αυτός ο τύπος ευθύνης που καλείται «ευθύνη για πρόκληση βλάβης» (πρβλ.

¹⁹ Phillips, 2013, 286.

²⁰ MacDowell, 2003⁴, 234.

²¹ Todd, 1993, 279.

²² Για τη σχετική νομοθεσία βλ. περαιτέρω Gernet (1955) 216-22 και Wolff in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung* 74 (1957) 26-72.

²³ MacDowell, 2003⁴, 235. Πρβλ. Biscardi (1982: 240-241): Ο Wolff (1943) επισημαίνει πως *δίκη βλάβης* μπορούσε να ασκήσει κάποιος όχι μόνο σε εκείνες τις περιπτώσεις που ρητά προβλεπόταν από ειδικές διατάξεις του νόμου. Σε αυτού του είδους *δίκη* προσέφευγε κανείς κάθε φορά που πραγματωνόταν μια περιουσιακή ζημία που θα μπορούσε να κριθεί στην πράξη κατά τα μέτρα των ζημιών που αντιμετώπιζε ονομαστικά ο νομοθέτης. Κάτι τέτοιο συνέβαινε στις περιπτώσεις που η κοινωνική συνείδηση θεωρούσε κάτι ως βλάβη· όπως λόγου χάρι την περίπτωση παρακράτησης χρημάτων που είχαν δοθεί ως δάνειο. Εκκινώντας από την περίπτωση αυτή, η έννοια της βλάβης ολοένα και γενικευόταν, μέχρι που έφτασε να καλύπτει κάθε περίπτωση που ένα πρόσωπο διέθετε κάποιο πράγμα για ένα συγκεκριμένο σκοπό αλλά η διάθεση αυτή δεν κατέληγε στα αποτελέσματα που επιθυμούσε ο κύριος του πράγματος. Η έννοια αυτή της βλάβης αποτέλεσε τη μήτρα του συναλλαγματικού ελληνικού δικαίου, δεδομένου ότι από αυτήν ξεπήδησαν οι επί μέρους συμβάσεις υπό τον τύπο ακριβώς μιας συμφωνίας κατευθυνόμενης προς έναν ειδικό σκοπό, τον οποίο τα συμβαλλόμενα μέρη ήταν ελεύθερα να προσδιορίζουν κατά βούληση υπό ένα μόνο περιορισμό: να είναι ο σκοπός σύμφωνος με το νόμο.

²⁴ Phillips, 2013, 287.

«noxal liability» από τη λατινική λ. noxa που σημαίνει βλάβη) επιβεβαιώνεται και αξιόπιστα τεκμηριώνεται σε περιπτώσεις δούλων (Δημοσθ. 53 *Πρὸς Νικόστρατον Περὶ Ἀνδραπόδων Ἀπογραφῆς Ἀρεθουσίου* 19-20, Δημοσθ. 55 *Πρὸς Καλλικλέα Περὶ Χωρίου Βλάβης*, Δημοσθ. 37 *Παραγραφὴ πρὸς Πανταίνετον*, Υπερ. 3 *Κατὰ Ἀθηνογένους Α* 5-11, 18, 21-22), ζώων (Ξενοφών, *Ἑλληνικά* 2.4.41, Πλούτ., *Σόλων* 23.7-8, 24.3, και ἴσως Λυσ. Fr. 206 Carey *Λόγος υπεράσπισης αναφορικά με το σκύλο*) και γης (Δημοσθ. 55 *Πρὸς Καλλικλέα Περὶ Χωρίου Βλάβης*, πιθανῶς Πλούτ., *Σόλων* 23.7-8, 24.3).²⁵

Αν και έχουμε μια περίπτωση *δίκης βλάβης* στην οποία η ποινή ρυθμίστηκε εμφανῶς από το νόμο,²⁶ ο κανόνας είναι πως η *δίκη βλάβης* ήταν *τιμητὸς ἀγῶν*²⁷ με την ποινή να περιορίζεται σε χρηματικό πρόστιμο. Στη γραπτή δήλωση της κατηγορίας (*ἔγκλημα*),²⁸ ο κατήγορος εκτιμούσε την αξία της ζημίας που είχε υποστεί και έκανε μια πρόταση ποινικής αξιολόγησης²⁹ (*τίμημα*),³⁰ που ανερχόταν στο διπλάσιο ποσό της βλάβης αν κατηγορούσε τον εναγόμενο για σκόπιμη δράση, δηλώνοντάς το με τη λέξη «έκων» που συχνά ακολουθούσαν από το απαρέμφατο «ἐπιβουλεύειν» και απλῶς στο ποσό της βλάβης σε περίπτωση που ο κατηγορούμενος είχε δράσει ακούσια, «ἄκων» (βλ. Δημοσθ. 21.43).³¹ Μια έγγραφη σύμβαση θα μπορούσε να περιέχει λεξιλόγιο που θα απαιτούσε ότι η σκόπιμη αθέτηση συμβολαίου επανορθώνεται με αποζημίωση του διπλασίου της βλάβης.³²

Το *ἔγκλημα* σε μια *δίκη βλάβης* ακολουθούσε ένα συγκεκριμένο τύπο που ξεκινούσε με τη φράση «ἔβλαψέ με» και το όνομα του κατηγορούμενου, στη συνέχεια προσδιοριζόταν ο τύπος και η αξία της υποτιθέμενης βλάβης και το *τίμημα*. Βέβαια, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αυτομάτως *δίκη βλάβης* οποιοδήποτε *ἔγκλημα* που περιλαμβάνει τη φράση «ἔβλαψέ με». Ιδιαίτερη, επίσης, προσοχή απαιτείται όσον αφορά στη χρήση του ουσιαστικού «βλάβη» και του απαρεμφάτου «(κατά)βλάπτειν».³³

²⁵ Phillips, 2013, 287.

²⁶ Δημοσθ. 55.

²⁷ Harrison (1968-1971, vol.2: 80): *Ἀγῶνες τιμητοί* ήταν οι δίκες στις οποίες ο νόμος δεν είχε ορίσει εκ των προτέρων το ύψος ή τη φύση της ποινής· *ἀγῶνες ἀτίμητοι* ήταν οι δίκες που κατέληγαν στην επιβολή μιας προκαθορισμένης από το νομοθέτη ποινής. Για αυτή την κατηγοριοποίηση και την κατάταξη κάθε είδους δίκης βλ. Harrison, 1968-1971, vol.2: 80-82.

²⁸ Βλ. Ισοκρ. 16 *Περὶ τοῦ ζεύγους* 1, 43-44, 46-47, Δημοσθ. 37 *Παραγραφὴ πρὸς Πανταίνετον* 22-26, 28-33, Διον. Αλικαρν. *Περὶ Δεινάρχου* 3.

²⁹ Για τη συχνότητα χρήσης λεξιλογίου που δηλώνει ποινή από τους ρήτορες βλ. Allen (2003²) 323.

³⁰ Βλ. Ισοκρ. 18 *Παραγραφὴ πρὸς Καλλίμαχον*, 1-8, 10-13, 33,63, Ισοκρ. 16 *Περὶ τοῦ ζεύγους* 1, 43-44, 46-47, Δημοσθ. 37 *Παραγραφὴ πρὸς Πανταίνετον* 4-8, Δημοσθ. 38 *Παραγραφὴ πρὸς Ναυσίμακον καὶ Ξενοπείθην* 2, Διον. Αλικαρν. *Περὶ Δεινάρχου* 3.

³¹ Phillips, 2013, 287.

³² ό.π., 288.

³³ Phillips, 2013, 288. Βλ. για παράδειγμα Δημοσθ. 23 *Κατὰ Ἀριστοκράτους*, 28 «Νόμος· Τοὺς δ' ἀνδροφόνους ἐξείναι ἀποκτείνειν ἐν τῇ ἡμεδαπῇ καὶ ἀπάγειν, ὡς ἐν τῷ ἄξονι ἀγορεύει, λυμαινέσθαι δὲ

Σε περιπτώσεις που επικρατούσε η «ευθύνη για την πρόκληση βλάβης», ο καταδικασθείς που ήταν απρόθυμος ή ανίκανος να πληρώσει το πρόστιμο εξαναγκαζόταν να παραδώσει το επίσημο τμήμα της περιουσίας του στον κατηγορό του, μια πράξη που καλείται «παράδοση προσώπου ή πράγματος που έχει προκαλέσει βλάβη σε αυτόν που ζητά ικανοποίηση», (πρβλ. τον όρο «noxal surrender»). Τα αποσπάσματα που μας δίνουν πληροφορίες για αυτή την πράξη είναι τα εξής: Ξενοφών, *Ἑλληνικά* 2.4.41, Πλούτ., *Σόλων* 23.7-8, 24.3, Δημοσθ. 55 *Πρὸς Καλλικλέα Περὶ Χωρίου Βλάβης*, και ίσως Λυσ. Fr. 206 Carey *Λόγος υπεράσπισης αναφορικά με το σκύλο*. Τουλάχιστον σε μία περίπτωση, αυτή του δαγκώματος από σκύλο, *βλάβη τετραπόδων* (Ξενοφών, *Ἑλληνικά* 2.4.41, Πλούτ., *Σόλων* 23.7-8, 24.3) φαίνεται πως η παράδοση αυτή ήταν υποχρεωτική.³⁴

Η κρίσιμη διαφορά αυτών των υποθέσεων από τις συνηθισμένες δίκες για διεκδίκηση χρημάτων έγκειται στην ποινή που επιβαλόταν στον εναγόμενο, αν έχανε την υπόθεση. Αν έχανε μια δίκη για χρέος, ήταν υποχρεωμένος να πληρώσει απλώς το χρηματικό ποσό το οποίο ισχυριζόταν ο μηνυτής ότι του ανήκε. Όμως οι σχετικοί με την βλάβη νόμοι επέβαλλαν, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, πληρωμή του διπλάσιου του ποσού της βλάβης, αν αυτή είχε διαπραχθεί εκ προθέσεως, ή του ίδιου του ποσού της βλάβης, αν είχε διαπραχθεί χωρίς να υπάρχει πρόθεση.³⁵ Επομένως, όποιος πιστωτής πίστευε ότι μπορούσε να πείσει το δικαστήριο ότι ο οφειλέτης του αρνιόταν να εξοφλήσει το χρέος εσκεμμένα και όχι από αμέλεια ή ειλικρινή πεποίθηση ότι δεν όφειλε τα χρήματα, θα υπέβαλλε σίγουρα μήνυση για βλάβη παρά για χρέος, εφόσον επρόκειτο να κερδίσει τα διπλάσια χρήματα, εάν βέβαια κέρδιζε τη δίκη. Αυτός πρέπει να είναι ο λόγος για τον οποίο σπάνια ακούμε να γίνεται λόγος για *δίκη ἀργυρίου* και πολύ συχνότερα για *δίκη βλάβης*.³⁶ Η μετοχή «ἐπιβουλεύσας» χρησιμοποιούνταν ίσως πάγια για την προβολή του ισχυρισμού ότι η ζημία ήταν εσκεμμένη.³⁷

Ποιοι θα ήταν οι δικαστές που θα εκδίκαζαν μια *δίκη βλάβης* εξαρτιόταν από τα προβαλλόμενα γεγονότα και τους διαδίκους που εμπλέκονταν. Τον τέταρτο αιώνα, στην περίπτωση αθέτησης υποχρεώσεων (όπως της εμφάνισης στο δικαστήριο),

μή, μηδὲ ἀποινᾶν, ἢ διπλοῦν ὀφείλειν ὅσον ἂν καταβλάβῃ. εἰσφέρειν δ' ἐς τοὺς ἄρχοντας, ὧν ἕκαστοι δικασταί εἰσι, τῷ βουλομένῳ. τὴν δ' ἡλιαίαν διαγιγνώσκειν».

³⁴ ὁ.π.

³⁵ MacDowell, 2003⁴, 416, σημ. 326.

³⁶ ὁ.π., 233.

³⁷ ὁ.π., 234.

οι αρμόδιοι δικαστές ήταν οι *Τεσσαράκοντα* ([Αριστοτ.] *Αθην.Πολ.* 53)³⁸, όπως δηλώνεται από την αναφορά στη δημόσια διαιτησία³⁹ στα παρακάτω χωρία: Δημοσθ. 52.3-10, 12-15, Δημοσθ. 55, Δημοσθ. 41.7-9, 11-12, Δημοσθ. 36.2-4, 12, 18-20.⁴⁰ Μια *δίκη βλάβης* παρουσιαζόταν ενώπιον των *Τεσσαράκοντα*, οι οποίοι στη συνέχεια μετέφεραν την υπόθεση σε δημόσιο διαιτητή, ο οποίος διηύθυνε μια πρώτη ακρόαση. Οι διάδικοι αναμενόταν να λάβουν τη διαιτησία στα σοβαρά, επιχειρηματολογώντας για την περίπτωση τους πλήρως και παρουσιάζοντας όλα τα στοιχεία που μπορούσαν. Εάν ο διαιτητής αποτύγχανε να επιλύσει το θέμα, μετέφερε την υπόθεση πίσω στους *Τεσσαράκοντα*. Όλα τα στοιχεία που παρουσιάζονταν ενώπιον του διαιτητή ήταν σφραγισμένα σε δοχεία, και νέα στοιχεία δεν μπορούσαν να εισαχθούν στη δίκη. Κατά συνέπεια, κάθε διάδικος ήξερε ποια στοιχεία θα παρουσιάζε ο αντίδικος και σε γενικές γραμμές πώς θα επιχειρηματολογούσε.⁴¹ Η *δίκη βλάβης* για ζημία στο προς πώληση εμπόρευμα στην αγορά⁴² υποβαλλόταν στους *άγορανόμους*⁴³ (Αριστοφ. *Σφήκες* 1389-

³⁸ MacDowell (2003⁴: 320-321): Το αθηναϊκό σύστημα δημόσιας διαιτησίας αναπτύχθηκε από ένα σύστημα περιφερειακών δικαστών. Κατά τα μέσα του έκτου αιώνα είχαν διοριστεί από τον τύραννο Πεισίστρατο μερικοί δικαστές δήμων (*δικασται κατά δήμους*) για να εξοικονομήσουν τον χρόνο των αγροτών, εκδικάζοντας τις διαφορές τους στις περιφέρειες στις οποίες ζούσαν, αντί να τους υποχρεώνουν να ταξιδεύουν στην πόλη· αυτοί οι διορισμοί όμως καταργήθηκαν, χωρίς να γνωρίζουμε πότε. Το 453/2 διορίστηκαν εκ νέου δικαστές δήμων. Ήταν τριάντα και περιόδευσαν στην Αττική. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι υπήρχε ένας δικαστής για κάθε *τριτύ* ή ομάδα δήμων, αλλά αυτή την περίοδο δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με τον τρόπο διορισμού, την οργάνωση των ακροαματικών διαδικασιών, ή τα είδη διαφορών τα οποία είχαν αρμοδιότητα να εκδικάσουν.

Στο τέλος του πέμπτου αιώνα (το 403/2 ή πολύ λίγο αργότερα) ο αριθμός αυτών των δικαστών αυξήθηκε από τριάντα σε σαράντα, εκλεγμένους ανά τέσσερις με κλήρο από καθεμιά από τις δέκα φυλές. Στο εξής συχνά αποκαλούνταν απλώς οι *Τεσσαράκοντα*· η κάθε τετραμελής δικαστική ομάδα έπαιρνε το όνομά της από τη φυλή της. Μερικές φορές αποκαλούνταν ακόμη *δικασται κατά δήμους*, έστω και αν δεν περιόδευσαν πια στην Αττική. Επίσης καλούνται φιλοδικαστές.

Κατά τον τέταρτο αιώνα οι φυλοδικαστές ήταν οι άρχοντες οι αρμόδιοι για τις περισσότερες ιδιωτικές υποθέσεις (*δίκαι*) με την εξαίρεση των ιδιωτικών υποθέσεων τις οποίες χειριζόταν ο *άρχων* (όπως ήταν οι κληρονομικές υποθέσεις), ή άλλοι άρχοντες. Όποιος επιθυμούσε να φέρει ενώπιον της δικαιοσύνης υπόθεση η οποία ενέπιπτε στη δικαιοδοσία των φιλοδικαστών έπρεπε να υποβάλει αίτηση στους τέσσερις φυλοδικαστές της φυλής στην οποία ανήκε ο εναγόμενος. (Η, αν ο εναγόμενος ήταν μέτοικος ή πρόξενος και συνεπώς δεν ανήκε σε καμία φυλή, ο ενάγων υπέβαλλε την αίτηση στον πολέμαρχο, ο οποίος κατένεμε με κλήρωση αυτές τις υποθέσεις σε ένα δήμο την καθεμία). Αν το εμπλεκόμενο στην υπόθεση χρηματικό ποσό δεν ήταν μεγαλύτερο των δέκα δραχμών, οι τέσσερις φυλοδικαστές είχαν δικαιοδοσία να εκδικάσουν την υπόθεση. Διαφορετικά, την παρέπεμπαν σε διαιτητή. Το ζήτημα αυτό δεν ανήκε στη διακριτική ευχέρεια των αντιδίκων ή των φιλοδικαστών· η παραπομπή σε διαιτητή γινόταν αυτομάτως.

Για τις αρμοδιότητες των *Τεσσαράκοντα* βλ. επίσης Harrison (1968-1971, vol.2) 18-21 και Biscardi (1982) 416.

³⁹ Για τη διαιτησία, ιδιωτική και δημόσια, βλ. MacDowell (2003⁴) 315-327.

⁴⁰ Phillips, 2013, 288.

⁴¹ Worthington, 2001, 96 σημ. 27.

⁴² Για το εύρος και την οργάνωση της αγοράς της αρχαίας Αθήνας, βλ. R.E. Wycherley, *The Athenian Agora III: Literary and Epigraphical Testimonia*. (Princeton, 1957).

⁴³ Harrison (1968-1971, vol.2: 25 και σημ.3 και σημ. 1 στη σελ. 26): Οι *άγορανόμοι* είχαν παρόμοια καθήκοντα στις αγορές της Αθήνας και του Πειραιά. Υπήρχε ένας *νόμος άγορανομικός* ο οποίος, μεταξύ άλλων, καθόριζε ορισμένες τιμές, και εξαιτίας αυτού οι αγορανόμοι είχαν χρέος να φροντίζουν να τηρείται η τάξη, τα εμπόρευμα να είναι αγνά και γνήσια και μην εξαπατώνται ούτε οι αγοραστές ούτε

1408). Όταν μια *δίκη βλάβης* υποβαλλόταν ως *δίκη μεταλλική*, όπως πιθανώς στον Δημοσθ. 37 *Παραγραφή πρὸς Πανταίνετον*, ή ως *δίκη ἐμπορική*⁴⁴, όπως στον Δημοσθ. 56 *Κατὰ Διονυσόδωρου Βλάβης* και πιθανώς στον Δημοσθ. 33 *Πρὸς Ἀπατούριον Παραγραφή* 19-20, 22, 32-33 και Δημοσθ. 32 *Πρὸς Ζηνόθεμιν Παραγραφή* 25-28, γινόταν ενώπιον των *θεσμοθετών*⁴⁵ ([Ἀριστοτ.] *Ἀθην.Πολ.* 59.5, Δημοσθ. 37.34). Ανεξάρτητα από τον αρχικό δικαστή όλες οι *δίκες βλάβης* έλαβαν χώρα ενώπιον τακτικού δικαστηρίου ενόρκων (*δικαστήριον*).⁴⁶

οι πωλητές ([Ἀριστοτ.] *Ἀθην.Πολ.* 51.1, Ὑπερ. 3.14, Λυσ. 22.16, Δημοσθ. 20.9). Μπορούσαν επίσης να επιβάλουν ποινές μέχρι ένα ὄριο, και για τις σοβαρότερες παραβάσεις της τάξης να οδηγήσουν τους παραβάτες ενώπιον του δικαστηρίου κάτω από την προεδρία τους. Κάποιος που αδικήθηκε στις συναλλαγές στην αγορά μπορούσε να κινήσει *δίκη βλάβης* πριν από μια συνεδρίαση δικαστηρίου στους αγορανόμους (Ἀριστοφ. *Σφήκ.* 1389-1408., Ἀριστοφ. *Ἀχαρν.* 723, 968).

⁴⁴ Για την *δίκη ἐμπορική* βλ. E. Cohen, *Ancient Athenian Maritime Courts* (Princeton, 1973) και J. Vélissaropoulos, *Les nauclères grecs. Recherches sur les institutions maritime en Grèce et dans l' Orient hellénisé* (Geneva, 1980).

⁴⁵ Biscardi (1982: 414-416): Των *θεσμοθετών* οι αρμοδιότητες ήταν ευρύτατες· ιδίως στο χώρο του δημοσίου δικαίου (σε περιπτώσεις εγκλημάτων που ζημίωναν ή απειλούσαν την ὅλη δομή ή τους θεσμούς της πόλεως) αλλά, πολλές φορές, και στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου. Αυτό μέχρις ὅτου δημιουργήθηκαν οι νέες αρχές (όπως η αρχή των *Εἰσαγωγέων* και οι *Τεσσαράκοντα*), ὁπότε τους αφαίρεσαν ορισμένες αρμοδιότητες για να ελαφρύνουν τα καθήκοντά τους.

Ορισμένες δημόσιες αγωγές από αυτές που υπάγονταν στους θεσμοθέτες ήταν πολιτικού χαρακτήρα: τέτοιες υπήρξαν οι αγωγές για εσχάτη προδοσία ή για ανατρεπτικές δραστηριότητες· επίσης οι δύο γραφές που χαρακτηρίζονταν *προεδρική* η μία και *ἐπιστατική* η ἄλλη.

Άλλες πάλι δημόσιες αγωγές κατευθύνονταν στην καταστολή (με την επέμβαση των θεσμοθετών) μιας ολόκληρης σειράς εγκλημάτων στρεφόμενων κατά της δημόσιας διοίκησης, όπως: παραποιήσεις νόμων ή νομισμάτων, πράξεις που έβλαπταν οικονομικά συμφέροντα της πόλης και, γενικότερα, ενέργειες που παρενοχλούσαν τη λειτουργία της ζωής της Αθήνας.

Στις ειδικού χαρακτήρα *δημόσιες αγωγές* που ασκούσαν επίσης ενώπιον των θεσμοθετών, περιλαμβάνονταν: η *γραφή ξενίας* με την οποία διωκόταν ο σφετερισμός του δικαίωματος της ιθαγένειας· η *γραφή ὕβρεως* για κάθε πράξη βίας ή απάτης που είχε διαπραχθεί από κάποιον με το σκοπό να τεθεί υπεράνω των νόμων· η *γραφή βουλεύσεως* για την τυχόν μη διαγραφή από τους καταλόγους των οφειλετών της πόλεως εκείνου που είχε ήδη καταβάλει τους φόρους κ.λπ. που τον εβάρυναν· η *γραφή ψευδεπιγραφής* για την με διάθεση εξαπατήσεως εγγραφή ενός μη οφειλέτη στους ίδιους αυτούς καταλόγους και η *γραφή ψευδοκλητείας* για ψευδή μαρτυρία σε περίπτωση κλήσης για την προσέλευση σε μια δίκη: οσάκις ψευδώς βεβαιωνόταν ὅτι η κλήσις έγινε νομοτύπως κι έτσι ανοιγόταν –κακώς– ο δρόμος για μία κατ'ερήμην εκδίκαση της υπόθεσης.

Δεν πρέπει, τέλος να λησμονούνται οι δημόσιες αγωγές για μοιχεία, για κατακράτηση προσώπων, για κλοπή, για συκοφαντία και για ορισμένες ἄλλες πράξεις δευτερεύουσας σημασίας.

Από τις ιδιωτικές αγωγές που παρέμειναν στην αρμοδιότητα των θεσμοθετών και μετά τις μεταρρυθμίσεις των μέσων του πέμπτου αιώνα, αρκεί να μνημονευτούν οι *μεταλλικές* και *ἐμπορικές δίκες* –με εξαίρεση εκείνες που είχαν ανατεθεί στους *Τεσσαράκοντα* και στους *Εἰσαγωγείς*.

⁴⁶ Phillips, 2013, 288.

ΠΙΝΑΚΑΣ⁴⁷

	Είδος βλάβης	Δημιουργός- Έργο	Χρονολογία σύνθεσης
	Υλική φθορά περιουσίας, καταστροφή αυτής ή εξαφάνισή της	<p>Δημοσθ. 55 <i>Πρὸς Καλλικλέα</i> <i>Περὶ Χωρίου Βλάβης</i></p> <p>Δημοσθ. 21 <i>Κατὰ Μειδίου</i></p> <p>Διον. Αλικαρν. <i>Περὶ Δεινάρχου</i> 3</p> <p>πιθανώς Λυσ. Fr. 206 Carey <i>Λόγος υπεράσπισης αναφορικά με το σκύλο</i></p>	<p>;364/3-δεκαετία 350</p> <p>347/6</p> <p>Χρονολογία σύνθεσης τελευταίος αι. π.Χ.-πρώτος αι. μ.Χ.· Δειν. <i>Κατὰ Προξένου</i> παραδόθηκε το 292-291 π.Χ.</p> <p>403-380</p>
	δέσμευση/παρακράτηση περιουσίας	<p>Ισοκρ. 21 <i>Πρὸς Εὐθύβουν ἀμάρτυρος</i></p> <p>Ισοκρ. 16 <i>Περὶ τοῦ ζεύγους</i></p> <p>Ισοκρ. 17 <i>Τραπεζιτικός</i></p> <p>[Δημοσθ.] 52 <i>Πρὸς Κάλλιππον</i></p>	<p>403-402</p> <p>398/7-395/4</p> <p>393-391</p> <p>369/8</p>

⁴⁷ Ο πίνακας συντάχθηκε ύστερα από μελέτη των ακόλουθων εγχειριδίων: Todd (1993), Osborne (1985), Phillips (2013), MacDowell (2003⁴), Harrison (1968-1971) vol.1&2. Οι περιπτώσεις που αναφέρονται συχνά αποτελούν αντικείμενο διχασμού των μελετητών και δεν υπάρχει ομοφωνία περί του χαρακτηρισμού τους.

		Δημοσθ. 37 Παραγραφή πρὸς Πανταίνετον	περ. 346
		Δημοσθ. 32 Πρὸς Ζηνόθεμιν Παραγραφή	;περ. 340
	κατάσχεση/δήμευση περιουσίας	Ἰσοκρ. 18 Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον	μετά το 404/3
	χρέος	Δημοσθ. 41 Πρὸς Σπουδῖαν ὑπὲρ Προϊκός	μετά το 364/3
		Δημοσθ. 36 Παραγραφή ὑπὲρ Φορμίωνος	;350/49
		Δημοσθ. 38 Παραγραφή πρὸς Ναυσίμαχον καὶ Ξενοπείθην	;περ. 346
		πιθανῶς [Δημοσθ.] 49 Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ Χρέως	362
		[Δημοσθ.] 33 Πρὸς Ἀπατούριον Παραγραφή	μετά το 342
	αποτυχία να εμφανιστεί κάποιος ως μάρτυρας	[Δημοσθ.] 49 Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ Χρέως	362
	έκθεση κάποιου σε δίκη ψευδομαρτυρίου	Δημοσθ. 29 Πρὸς Ἄφοβον ὑπὲρ Φάνου Ψευδομαρτυριῶν 3	;362/1
	πρόκληση κάποιου να γίνει οφειλέτης του δημοσίου	Δημοσθ. 37 Παραγραφή πρὸς Πανταίνετον	περ. 346
	ανάμειξη σε μεταλλευτικά δικαιώματα	Δημοσθ. 37 Παραγραφή πρὸς Πανταίνετον	περ. 346
	αθέτηση συμβολαίου	Δημοσθ. 37 Παραγραφή πρὸς Πανταίνετον	περ. 346

		[Δημοσθ.] 48 <i>Κατὰ Ὀλυμπιοδώρου Βλάβης</i>	περ. 341
		[Δημοσθ.] 56 <i>Κατὰ Διονυσοδώρου Βλάβης</i>	323-322
	κλοπή έγγραφου συμβολαίου	Δημοσθ. 32 <i>Πρὸς Ζηνόθεμιν Παραγραφή</i>	;περ. 340
	συμβατική απάτη	Υπερ. 3 <i>Κατὰ Ἀθηνογένους Α</i>	330-324
*	ἡ ἀπόπειρα ἀθέτησης ἐνὸς συμβολαίου, μίας συμφωνίας	<i>IG Π² 2492.1-31</i>	345/4
*	ο σφετερισμός ονόματος	Δημ. 39 <i>Πρὸς Βοιωτὸν περὶ τοῦ Ὀνόματος</i>	;349/8
*	ἡ με παράνομα μέσα ἐπιδίωξη ματαίωσης χορηγίας/ἀνάμειξη με το χορό	Δημοσθ. 21 <i>Κατὰ Μειδίου</i> (ἀν ὅλη ἡ κακόβουλη κακομεταχείριση ἀναφορικά με το χορό ἀποτελεῖ λόγο για δίκη βλάβης διαφορετική ἀπό, και ὄχι/παρά ως γενικευτικό συμπλήρωμα για, τη φυσική βλάβη στον ἐξοπλισμό του χοροῦ, κατὰ πάσα πιθανότητα ἡ δίκη θα εἶχε ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τα ἐξόδα του Δημοσθένη στα οποία υποβλήθηκε κατὰ τη χρηματοδότηση του χοροῦ).	347/6

* περιπτώσεις που ἡ οικονομική ζημία ἦταν ἐνδεχόμενη παρά πραγματική, περιπτώσεις που ἡ ζημία μπορούσε να ὀριστεῖ μόνο σε ἀδρές, ἀόριστες γραμμές.

Χωρία⁴⁸ που περιέχουν πληροφορίες για τη δίκη βλάβης

Στο σημείο αυτό θεωρείται απαραίτητο να παρατεθούν χωρία από την αρχαία ελληνική γραμματεία⁴⁹ που σχετίζονται με την έννοια της βλάβης. Δίνονται αποσπάσματα που πληροφορούν για τη δίκη βλάβης και την έννοια της βλάβης γενικότερα και κάποια διευκρινιστικά σχόλια.

1. Ξενοφών, *Ελληνικά* 2.4.41.

(Χρονολογία, μετά το 362· νόμος που αποδίδεται στο Σόλωνα, 594/3 π.Χ.)

Σε αυτό το χωρίο των *Ελληνικών* ο Ξενοφών περιγράφει ένα λόγο που εκφωνήθηκε από το Θρασύβουλο, ηγέτη της δημοκρατικής παράταξης που ηγήθηκε της αντίστασης ενάντια στους Τριάκοντα Τυράννους το 403, σε μια συνεδρίαση της Εκκλησίας του Δήμου που πραγματοποιήθηκε κατά τη θριαμβευτική επιστροφή των δημοκρατικών. Οι ερωτήσεις του Θρασύβουλου στο απόσπασμα «ἀλλ' ἐπὶ Λακεδαιμονίοις δὴ οἴεσθε μέγα φρονητέον εἶναι; πῶς, οἴγε ὥσπερ τοὺς δάκνοντας κύνας κλοιῷ δήσαντες παραδιδόασιν, οὕτω κάκεῖνοι ὑμᾶς παραδόντες τῷ ἡδίκημένῳ τούτῳ δήμῳ οἴχονται ἀπιόντες;» απευθύνονται στους ηττημένους ολιγαρχικούς.⁵⁰ Στο συγκεκριμένο χωρίο παραλληλίζει τη συμπεριφορά των Λακεδαιμονίων με αυτήν κάποιου που παραδίδει δεμένο από τον λαϊμό ένα σκυλί που δαγκώνει. Πληροφορούμαστε, λοιπόν, για την παράδοση άγριου σκύλου που έχει προκαλέσει βλάβη σε αυτόν που ζητά την ικανοποίηση.⁵¹

2. Πλούταρχος, *Σόλων*, 23.6, 24.1.

(Χρονολογία σύνθεσης τέλη 1^{ου}–αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ.· νόμοι που αποδίδονται στο Σόλωνα, 594/3 π.Χ.)

Ο Πλούταρχος περιγράφει νόμους για την οριοθέτηση αγροτικών περιοχών⁵² και άγρια σκυλιά που αποδίδει, πιθανώς ορθά, στο Σόλωνα. Παρουσιάζει τους κανόνες που έπρεπε να τηρούν οι αγρότες προκειμένου να μην εμποδίζουν τους γείτονες και να μην βλάπτουν την περιουσία τους, «τοὺς μὲν ἄλλο τι φυτεύοντας ἐν ἀγρῷ πέντε πόδας ἀπέχειν τοῦ γείτονος κελεύσας, τοὺς δὲ σκυλῆν ἢ ἐλαίαν ἐννέα. πορρωτέρῳ γὰρ

⁴⁸ Παρατίθενται με χρονολογική ακολουθία.

⁴⁹ Με εξαίρεση την περίπτωση 29.

⁵⁰ Phillips (2013) 289.

⁵¹ ό.π.: Για την παράδοση άγριου σκύλου που έχει προκαλέσει βλάβη σε αυτόν που ζητά την ικανοποίηση και το σχετικό κομμάτι ξύλου, «κλοιῷ» πρβλ. Πλούτ. *Σόλων* 23.6, 24.1.

⁵² Με τους κανονισμούς ζωνών που περιγράφονται εδώ πρβλ. Δημοσθ. 55.

έξικνεῖται ταῦτα ταῖς ρίζαις, καὶ οὐ πᾶσι γειτινῶ τοῖς φυτοῖς ἀσινῶς, ἀλλὰ καὶ τροφήν παραιρεῖται καὶ βλάπτουσαν ἐνίοις ἀπορροὴν ἀφήσει. βόθρους δὲ καὶ τάφρους τὸν βουλόμενον ἐκέλευσεν ὀρύσσειν, ὅσον ἐμβάλλει βάθος, ἀφιστάμενον μῆκος τάλλοτριου: καὶ μελισσῶν σμήνη καθιστάμενον ἀπέχειν τῶν ὑφ' ἑτέρου πρότερον ἰδρυμένων πόδας τριακοσίους.» (23.6) Στο νόμο για ζημιές που προκαλούνται από ζῶα (τετράποδα), «ἔγραψε δὲ καὶ βλάβης τετραπόδων νόμον, ἐν ᾧ καὶ κύνα δακόντα παραδοῦναι κελεύει κλοιῶ τριπήχει δεδεμένον: τὸ μὲν ἐνθύμημα χάριεν πρὸς ἀσφάλειαν» (24.1) ο οποίος ἦταν σε ἰσχὺ ἀπὸ το τέλος του πέμπτου αἰώνα, (βλ. Ξενοφ. Ἑλληνικά 2.4.41) ἡ ἐντολὴ ὅτι ἓνα ἀγριο σκυλί πρέπει νὰ παραδοθεῖ «τῷ ἡδίκημένῳ» υποδηλώνει τὴν παράδοση προσώπου ἢ πράγματος που ἔχει προκαλέσει βλάβη σε αὐτόν που ζητᾷ τὴν ικανοποίηση. Σημειώνουμε ὅτι, ὅπως ἀναφέρεται καὶ στὴν εἰσαγωγή, τουλάχιστον κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο ἡ δίκη βλάβης ἀφορούσε σε υλικές ζημιές, ὄχι τραυματισμὸ ἀτόμων. Ὡς ἐκ τούτου, ἓνα δάγκωμα σκύλου θὰ μπορούσε νὰ αποτελέσει ἔναυσμα γιὰ μιὰ δίκη βλάβης μόνο ἀν τὸ δάγκωμα ἀφορούσε ἓνα δούλο⁵³ ἢ ἄλλο κομμάτι τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ὄχι ἓνα ἐλεύθερο άτομο.⁵⁴

3. Δημοσθένης 23, *Κατὰ Ἀριστοκράτους*, 50

(Χρονολογία λόγου 352/1· ὁ νόμος πιθανῶς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἴσως θεσπισμένος ἀπὸ τὸν Σόλωνα, 594/3)

Εἰς τὴν Δημοσθένην παραθέτει ἀπευθείας τὸ νόμο περί βλάβης, «ὄρατε γὰρ ὡς ἐπὶ πάντων, οὐκ ἐπὶ τῶν φονικῶν μόνον, οὕτω τοῦτ' ἔχει. ἄν τις τύπτῃ τινά' φησὶν ἄρχων χειρῶν ἀδίκων,' ὡς, εἴ γ' ἡμίνατο, οὐκ ἀδικεῖ. ἄν τις κακῶς ἀγορεύῃ,' τὰ ψευδῆ' προσέθηκεν, ὡς, εἴ γε τάλθη, προσῆκον. ἄν τις ἀποκτείνῃ,' ἔκ προνοίας,' ὡς, εἴ γ' ἄκων, οὐ ταυτόν. ἄν τις καταβλάψῃ τινά,' ἔκων ἀδίκως.» Το χωρίο ἴσως εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ νόμου.⁵⁵ Ἐπισημαίνει πὼς ἀν ἡ βλάβη προκαλεῖται ἐκούσια καὶ ἀδίκῃ ἡ τιμωρία εἶναι αὐστηρότερη ἀπὸ τὴν περίπτωση που προκαλεῖται ἀκούσια καὶ σύμφωνα με τὴ δικαιοσύνη. Ὁμοίως, στὴν περίπτωση τοῦ φόνου, τιμωρεῖται αὐστηρότερα ὁ φόνος ἐκ προμελέτης.

⁵³ Phillips (2013: 289): Βλ. ἐπίσης [Ἀριστ.] *Ἀθ.Πολ.* 52.2 σχετικὰ με τὶς μηνιαίες ἀγωγές (*δίκες ἔμμηνες*) ἀναφορικὰ με δούλους καὶ ζῶα ἑλξης (*ὑποζύγια*), που προφανῶς περιλαμβάνει περιπτώσεις στὶς ὁποῖες διέπραξαν ἢ υπέστησαν ζημιές.

⁵⁴ ὁ.π.

⁵⁵ ὁ.π., 291.

4. Αριστοφάνης, *Σφήκες* 1389-1408.⁵⁶ (Χρονολογία, 423/2)

Στο απόσπασμα η αρτόπωλις καταγγέλλει στους αγορανόμους «προσκαλοῦμαι σ' ὅστις εἶ /πρὸς τοὺς ἀγορανόμους βλάβης τῶν φορτίων» (1406-1407) αυτόν που προκάλεσε βλάβη στο εμπόρευσμά της «διαφθείρας ἐμοῦ τὰ φορτία» (1398) και καλεῖ ως μάρτυρα τον Χαιρεφώντα, «κλητῆρ' ἔχουσα Χαιρεφῶντα τουτονί» (1408). Πληροφορούμαστε, λοιπόν, για ζημία στο εμπόρευμα, ενδεχομένως *δίκη βλάβης* υπό την αρμοδιότητα των *ἀγορανόμων*.

5. Ισοκράτης 21 *Πρὸς Εὐθύβουν ἀμάρτυρος* 2-3. (Χρονολογία 403-402)

Ο λόγος αυτός παραδόθηκε από ένα συνήγορο του Νικία στην τελευταία δίωξη του Ευθύβου. Ο Νικίας κατηγορήσε τον Ευθύβου πως είχε παραλείψει να επιστρέψει το συνολικό ποσό των τριών ταλάντων τα οποία του ανήκαν, αλλά επέστρεψε μόνο τα δύο «οὐ πολλῶ δὲ χρόνῳ ὕστερον βουλόμενος ἐκπλεῖν ἀπήτησε τὰργύριον: Εὐθύβου δὲ τὰ μὲν δύο τάλαντα ἀποδίδωσι, τοῦ δὲ τρίτου ἔξαρνος γίγνεται.» (παρ. 3) Η νομική διαδικασία που εφαρμόστηκε θεωρεῖται συχνά πως ἦταν *δίκη παρακαταθήκης* (αγωγή [για ανάκτηση] κατάθεσης), αλλά η ὑπαρξη μιας τέτοιας διαδικασίας δεν πιστοποιεῖται με ασφάλεια, και η αγωγή μπορεί αντ' αυτής να ἦταν μια *δίκη βλάβης* (το ἴδιο ισχύει και για τον Ισοκρ. 17).⁵⁷

6. Λυσίας Fr. 206 Carey *Λόγος υπεράσπισης αναφορικά με το σκύλο*. (403-380)

Το εν λόγω απόσπασμα, το μοναδικό σωζόμενο από τον συγκεκριμένο λόγο, ἔχει δώσει αφορμή για διάφορες υποθέσεις σχετικά με το επίμαχο ζήτημα. Πιθανότατα «ο σκύλος» στον τίτλο του λόγου ανήκε στον ομιλητή και επιτιθέμενος προκάλεσε ζημιά (ενδεχομένως σκότωσε) σε ένα ή περισσότερα από «τα σκυλιά» που κατηγοροῦνται στο απόσπασμα για καταστροφή της καλλιέργειας του ομιλητή. Εάν συμβαίνει αυτό, ο εισαγγελέας μπορεί να απαιτεί και ο ομιλητής να προβάλλει αντίσταση στην παράδοση του σκύλου του που ἔχει προκαλέσει βλάβη, όπως προβλέπεται από το νόμο του Σόλωνα (πρβλ. Ξενοφ. *Ἑλλην.* 2.4.41 και Πλούτ. *Σόλων* 23.7- 8, 24.3).⁵⁸

⁵⁶ Phillips, 2013, 291.

⁵⁷ ὁ.π., 292.

⁵⁸ ὁ.π., 293.

7. Ισοκράτης 18 *Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον* 1-8, 10-13, 33, 63. (Χρονολογία, μετά το 404/3)

Σύμφωνα με τον ομιλητή, η υπόθεση αυτή αντιπροσωπεύει την πρώτη περίπτωση χρήσης (§1) της διαδικασίας της παραγραφής⁵⁹, η οποία θεσπίστηκε στον απόηχο της δημοκρατικής αποκατάστασης του 403 ύστερα από πρόταση του πολιτικού Αρχίνου. Ο ομιλητής υποστηρίζει (§§2- 4) ότι η μήνυση του Καλλίμαχου εναντίον του καθίσταται απαράδεκτη σύμφωνα με τους όρους της Αμνηστίας του 403 και περαιτέρω ότι έχει παραγραφεί βάσει της ύπαρξης μιας δεσμευτικής ιδιωτικής συμφωνίας, διαιτησίας, «ἀποδείξω δὲ Καλλίμαχον οὐ μόνον παρὰ τὰς συνθήκας δικαζόμενον, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἐγκλημάτων ψευδόμενον, καὶ προσέτι δίκαιαν ἡμῖν γεγεννημένην περὶ αὐτῶν» (§4). Ο Καλλίμαχος προσάπτει την κατηγορία ότι ο ομιλητής έφερε την ευθύνη για τη δήμευση περιουσιακών στοιχείων του ιδίου και ζήτησε αποζημίωση το ποσό των δέκα χιλιάδων δραχμών (§§5-8, 10, 13). Η μήνυση που έκανε ο Καλλίμαχος ήταν πιθανώς, όχι σίγουρα, μια *δίκη βλάβης*. Χαρακτηριστικά στοιχεία αποτελούν η περιγραφή της ως ιδιωτική αγωγή, η αναφορά στην ποινική αξιολόγηση (*τίμημα*) στην §33, «ὕπερ ὧν οὐδεὶς οὐτ' ἂν εἰπεῖν ἀξίως δύναίτο οὐτ' ἂν τίμημ' ἱκανὸν ἐπιγράψαιτο» και η φράση «δόξαίμι τοῖς ἀλλοτρίοις ἐπιβουλεύειν» στην §63.⁶⁰

8. Ισοκράτης 16 *Περὶ τοῦ ζεύγους* 1, 43-44, 46-47. (Χρονολογία, 398/7-395/4)

Αυτός ο λόγος παραδόθηκε από τον Αλκιβιάδη το νεότερο που ήταν εναγόμενος σε μια *δίκη βλάβης*. Ο κατηγορός, Τεισίας, κατηγορήσε τον Αλκιβιάδη το νεότερο για παρακράτηση τεσσάρων αλόγων με τα οποία ο γηραιότερος Αλκιβιάδης είχε αγωνιστεί στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 416. Ο Τεισίας αξιολόγησε την ποινή σε πέντε τάλαντα, «τοσαῦτα δὲ προδεδυστυχηκῶς καὶ δις τὴν οὐσίαν ἀπολωλεκῶς νυνὶ

⁵⁹ MacDowell (2003⁴: 331-9): Κατά το τέλος του πέμπτου χρησιμοποιείται μια νέα διαδικασία για την υποβολή ενστάσεως, η οποία ονομαζόταν *παραγραφή*. Η παλαιά ήταν η *διαμαρτυρία*. Και οι δύο διαδικασίες ήταν μέθοδοι παρεμπόδισης της εισαγωγής μιας υπόθεσης σε δίκη και όποιος χρησιμοποιούσε είτε τη μία είτε την άλλη μπορούσε να κατηγορηθεί από τον αντίδικό του για έλλειψη εμπιστοσύνης στο δίκαιο της υπόθεσής του. Η διαδικασία της *παραγραφής* έχει αποτελέσει το αντικείμενο μιας σπουδαίας μελέτης που έγινε από το διακεκριμένο Γερμανό μελετητή του αθηναϊκού δικαίου, H. J. Wolff, *Die attische Paragraphe : ein Beitrag zum Problem der Auflockerung archaischer Prozessformen* (Weimar, 1966). Στα αγγλικά βλ. S. Isager, and M. H. Hansen *Aspects of Athenian Society in the Fourth Century b.c.* (Odense, 1975) 123–131· Todd (1993) 135–139. Η *Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον* είναι ο πρώτος λόγος που εκφωνήθηκε ποτέ σε υπόθεση *παραγραφής*, όπως αναφέρει ο ίδιος ο ομιλητής. Η *παραγραφή* χρησιμοποιούνταν για την απόκρουση μιας μήνυσης σε ορισμένες υποθέσεις, στις οποίες ο εναγόμενος ισχυριζόταν είτε ότι η υπόθεση ανήκε σε κατηγορία την οποία δεν προέβλεπε ο νόμος, είτε ότι ήταν μορφής για την οποία απαιτείτο διαφορετική διαδικασία είτε ότι ήταν υπόθεση η οποία είχε ήδη κριθεί με κάποιον άλλο τρόπο (όπως π.χ. με ιδιωτική διαιτησία ή με συγχώρεση από τον ίδιο τον μηνυτή).

⁶⁰ Phillips, 2013, 293.

πέντε ταλάντων φεύγω δίκην. καὶ τὸ μὲν ἔγκλημ' ἐστὶ περὶ χρημάτων, ἀγωνίζομαι δ' εἰς χρῆ μετεῖναι μοι τῆς πόλεως» (§46).⁶¹

9. Ισοκράτης 17 *Τραπεζιτικός* 2-9, 11-16. (Χρονολογία, 393-391)

Ο λόγος εκφωνήθηκε σε μια δίκη που προσδιορίζεται είτε ως *δίκη παρακαταθήκης* είτε ως *δίκη βλάβης*.⁶² Πως αποτελεί *δίκη βλάβης* μπορεί να υποδεικνύεται από τον ισχυρισμό του ομιλητή σχετικά με τον Πασίωνα,⁶³ «ἔγνω αὐτὸν ἐπιβουλεύοντα τοῖς ἑμοῖς» (§8).⁶⁴ Ο κατηγορος, ένας πολίτης του βασιλείου του Κιμμερίου Βοσπόρου που κυβερνάται από τον Σάτυρο, κατηγορεί τον Πασίωνα για παράλειψη να επιστρέψει μια κατάθεση στην τράπεζά του. Το ποσό της κατάθεσης δεν αναφέρεται, αλλά ήταν προφανώς σημαντικό. Στην παράγραφο 44 ο ομιλητής υποστηρίζει ότι ο Πασίων εγγυήθηκε γι' αυτόν για το ποσό των επτά ταλάντων, «ἡγούμενος πίστιν ἔχειν ἰκανὴν τὸ χρυσίον τὸ παρ' αὐτῷ κείμενον».⁶⁵

10. [Δημοσθένης] 52 *Πρὸς Κάλλιππον* 3-10, 12-15. (Χρονολογία, 369/8)

Ο Απολλόδωρος ἔγραψε κατὰ πάσα πιθανότητα αὐτὸν τον λόγο και τον εκφώνησε⁶⁶ για να υπερασπιστεί τον ἴδιο σε μια *δίκη ἀργυρίου*⁶⁷. Ο κατηγορος, Κάλλιππος,⁶⁸ ισχυρίζεται ότι ο Απολλόδωρος του οφείλει 1.640 δραχμές, σύμφωνα με τους ὅρους μιας κατάθεσης στην τράπεζα του πατέρα του Απολλόδωρου Πασίωνα

⁶¹ Phillips, 2013, 296.

⁶² πρβλ. Ισοκρ. 21.

⁶³ Ο Πασίων ήταν σύγχρονος του Δημοσθένη, ένας από τους πιο σημαντικούς τραπεζίτες του 4ου αιώνα π.Χ. και ταυτόχρονα ένας από τους πιο πλούσιους άνδρες της Ελλάδας. Τα περισσότερα γι αυτόν τα γνωρίζουμε από λόγους του Δημοσθένη που ἔγραψε για τον Απολλόδωρο, τον γιο του Πασίωνα. Ο Πασίων ήταν απελεύθερος και μία από τις περιπτώσεις δούλων στους οποίους ανατέθηκαν από τους κυρίου τους εμπιστευτικές θέσεις και κατάφεραν να ανελιχθούν με την ικανότητά τους. Αρχίζοντας από πολύ χαμηλά, ο Πασίων μάζεψε στη διάρκεια της ζωής του τριάντα τάλαντα περιουσία, αφού μόνο το εργοστάσιο ασπιδοπηγίας (κατασκευής ασπίδων) τού απέφερε ετησίως 6.000 δραχμές (Δημοσθ. 36.11). Ως τραπεζίτης, ο Πασίων διακρίθηκε τόσο πολύ στη δουλειά και στην αντίληψη που είχε για τις επιχειρήσεις, που οι κύριοί του τον απελευθέρωσαν. Λέγεται ότι οι καταθέσεις σε τράπεζες χωρίς προκαθορισμένο προορισμό όπου οι τραπεζίτες εκτελούσαν διαδοχικές πληρωμές σε τρίτους σύμφωνα με αντίστοιχες εντολές των καταθετών, ήταν μια εφεύρεση του Πασίωνα. Για τις μεγάλες υπηρεσίες που προσέφερε στην αθηναϊκή πολιτεία του απονεμήθηκαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα και αναγνωρίστηκε ως δημότης Αχαρνέων, πράγμα πολύ σπάνιο για ὅποιον ήταν κάποτε δούλος. Ο Πασίων πέθανε γύρω στα 370 π.Χ.

⁶⁴ Βλ. π.χ. Διον. Αλικ. *Δείν.* 3 και Δημοσθ. 37.22-26, 28-33.

⁶⁵ Phillips, 2013, 296.

⁶⁶ Gagarin, 2003, vol.6, 46.

⁶⁷ Η *δίκη ἀργυρίου* ήταν διεκδικητική αγωγή με χρηματική απαίτηση ὅπως και η *δίκη ἐνοικίου*, η *δίκη καρποῦ* κ.λπ. Σε περίπτωση που ο κατηγορούμενος κρινόταν ἑνοχος ὀφείλε απλή αποκατάσταση της ζημίας. Βλ. Todd, 1993, 280 σημ. 24.

⁶⁸ Πρόξενος των Ηρακλεωτών.

(πρβλ. Ισοκρ. 17.2-9, 11-16).⁶⁹ Η κατηγορία την οποία πρόβαλε ο Κάλλιππος κατά του Πασίωνα ήταν ότι ο Πασίων, ενώ είχε συμφωνήσει να μην πληρώσει ένα ορισμένο χρηματικό ποσό χωρίς τη συναίνεση του Καλλίππου, παραβίασε τη συμφωνία και το κατέβαλε στον Κηφισιάδη. Οποιαδήποτε συμφωνία είχε καταρτιστεί δεν είχε γίνει γραπτώς αλλά προφορικά.⁷⁰ Ο Κάλλιππος είχε αρχικά εκκινήσει μια *δίκη βλάβης* για παρακράτηση περιουσίας κατά του Πασίωνα, αλλά η υπόθεση διεγράφη από δημόσια διαιτησία και προωθήθηκε ως ιδιωτική διαιτησία,⁷¹ και ο Πασίων πέθανε πριν ο ιδιωτικός διαιτητής⁷² μπορέσει να βγάλει απόφαση, «ἐπειδὴ ἤσθετο ἀδυνάτως ἤδη ἔχοντα τὸν πατέρα καὶ μόγις εἰς ἄστὺ ἀναβαίνοντα καὶ τὸν ὀφθαλμὸν αὐτὸν προδιδόντα, λαγχάνει αὐτῷ δίκην, οὐ μὰ Δί' οὐχ ὥσπερ νῦν ἀργυρίου, ἀλλὰ βλάβης, ἐγκαλέσας βλάπτειν ἑαυτὸν ἀποδιδόντα Κηφισιάδῃ τὸ ἀργύριον, ὃ κατέλιπε Λύκων ὁ Ἡρακλεώτης παρ' αὐτῷ, ἄνευ αὐτοῦ ὁμολογήσαντα μὴ ἀποδώσειν. λαχὼν δὲ παρὰ μὲν τοῦ διαιτητοῦ ἀνείλετο τὸ γραμματεῖον, προῦκαλέσατο δ' αὐτὸν ἐπιτρέψαι Λυσιθείδῃ, αὐτοῦ μὲν καὶ Ἰσοκράτους καὶ Ἀφαρέως ἐταίρω, γνωρίμῳ δὲ τοῦ πατρός» (§14).

Το κίνητρο του Καλλίππου για τη μεταβολή της νομικής διαδικασίας δεν είναι σαφές· ένας παράγοντας μπορεί να ήταν ο ισχυρισμός του ότι η επιζήμια πράξη ήταν εκούσια από την πλευρά του Πασίωνα (σε αυτή την περίπτωση μια επιτυχημένη *δίκη βλάβης* θα είχε ως αποτέλεσμα την καταβολή διπλής αποζημίωσης),⁷³ αλλά ακούσια από την πλευρά του γιου και διαδόχου του Πασίωνα Απολλόδωρου (φαίνεται ότι μια επιτυχημένη *δίκη ἀργυρίου* θα είχε ως αποτέλεσμα την καταβολή απλώς του οφειλόμενου ποσού, αλλά το ίδιο ίσχυε και για μια επιτυχημένη *δίκη βλάβης* για ακούσια ζημιά).⁷⁴

11. [Δημοσθένης] 53 *Πρὸς Νικόστρατον Περὶ Ἀνδραπόδων Ἀπογραφῆς Ἀρεθουσίου* 19-20. (Χρονολογία, μετά το 368/7)

Ο Απολλόδωρος προσκομίζει ως απόδειξη πως ο Κέρδων είναι ιδιοκτησία του Αρεθουσίου το γεγονός ότι ο Αρεθούσιος έχει αναλάβει την ευθύνη για τη ζημιά που προκλήθηκε από τον δούλο Κέρδωνα,⁷⁵ «ἃ μὲν τοίνυν ἀδικούμενος, ὃ ἄνδρες δικασταί, ὑπ' αὐτῶν τὴν ἀπογραφὴν ἐποίησάμην, δεδήλωκα ὑμῖν: ὡς δ' ἔστιν Ἀρεθουσίου τὰ

⁶⁹ Phillips, 2013, 299.

⁷⁰ MacDowell, 2003, 235.

⁷¹ πρβλ. Ισοκρ. 18.1-8, 10-13, 33, 63.

⁷² Διαιτητής ήταν ο Λυσιθείδης.

⁷³ Δημοσθ. 21.43.

⁷⁴ Phillips, 2013, 299.

⁷⁵ Πρβλ. Υπερ. 3.5-11, 18, 21-22 και Δημοσθ. 55.31-32, 34.

ἀνδράποδα ταῦτα καὶ ὄντα ἐν τῇ οὐσίᾳ τῇ ἐκείνου ἀπέγραψα, ἐπιδείξω ὑμῖν. τὸν μὲν γὰρ Κέρδωνα ἐκ μικροῦ παιδαρίου ἐξεθρέψατο: καὶ ὡς ἦν Ἀρεθουσίου, τούτων ὑμῖν τοὺς εἰδότας μάρτυρας παρέξομαι. “Μάρτυρες” παρ’ οἷς τοῖνον ἠργάσατο πώποτε, ὡς τοὺς μισθοὺς Ἀρεθούσιος ἐκομίζετο ὑπὲρ αὐτοῦ, καὶ δίκας ἐλάμβανε καὶ ἐδίδου, ὅποτε κακὸν τι ἐργάσαιτο, ὡς δεσπότης ὢν, τούτων ὑμῖν τοὺς εἰδότας μάρτυρας παρέξομαι. “Μάρτυρες”» (§§ 19-20).

12. Δημοσθένης 55 *Πρὸς Καλλικλέα Περὶ Χωρίου Βλάβης*. (Χρονολογία: ;364/3-δεκαετία 350)

Ἡ υπόθεση αὐτὴ παρουσιάζει μιὰ προφανή ἐξαίρεση ἀπὸ τὸν γενικὸ κανόνα ὅτι ἡ *δίκη βλάβης* ἦταν *τιμητὸς ἀγών*.⁷⁶ Ὁ ἐνάγων, Καλλικλῆς, κατηγορεῖ τὸν ἀνώνυμο κατηγορούμενο γιὰ ζημίαι ποὺ προκλήθηκαν στὴν περιουσία του ἀπὸ πλημμυρικὰ νερά ποὺ εἶχαν ἐκτραπεί ἐπὶ τοῦ ἐδάφους του λόγω κάποιας κατασκευῆς ποὺ χῶριζε τὰ χωράφια τῶν δύο ἀνδρῶν.⁷⁷ Τὸ αγρόκτημα τοῦ ομιλητῆ καὶ ἐκεῖνο τοῦ Καλλικλῆ βρισκόνταν καὶ τὰ δύο στὴν πλευρὰ ἐνὸς λόφου, καὶ ὅταν ὁ καιρὸς ἦταν βροχερός, ἓνας χεῖμαρρος κυλούσε ἀπὸ τὸ λόφο ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ δύο αγροκτῆματα. Τὸ ὑπόλοιπο τοῦ ἔτους ἡ κοίτη ἦταν στεγνὴ καὶ χρησιμοποιούνταν ὡς πέρασμα ἢ μονοπάτι. Ἐπειδὴ ὁ χεῖμαρρος πλημμύριζε τὸ κτῆμα του μετὰ ἀπὸ δυνατὴ βροχὴ, ὁ ομιλητῆς συντηροῦσε ἓνα τοῖχο ποὺ εἶχε χτίσει ὁ πατέρας του γιὰ νὰ ἐμποδίζει τὴν εἴσοδο τοῦ νεροῦ. Στὴν προκειμένη περίπτωση, μετὰ ἀπὸ σφοδρὴ βροχὴ, καθὼς ὁ τοῖχος ἐμπόδιζε τὸ νερὸ νὰ μπει στὸ κτῆμα τοῦ ομιλητῆ, πλημμύρισε τὸ αγρόκτημα τοῦ Καλλικλῆ καὶ προκάλεσε μερικὲς ζημιές. Ἔτσι, ὁ Καλλικλῆς υπέβαλε *δίκη βλάβης* ἐναντίον τοῦ ομιλητῆ, ἰσχυριζόμενος ὅτι εἶχε υποστεί ζημιές ἐξαιτίας τοῦ τοῖχου τοῦ ομιλητῆ.⁷⁸ Ὁ λόγος μελετᾶται παρακάτω.

13. Δημοσθένης 41 *Πρὸς Σπουδῖαν ὑπὲρ Προϊκός* 7-9, 11-12. (Χρονολογία, μετὰ τὸ 364/3)

Ὁ ομιλητῆς ἀπαριθμεῖ τὰ χρέη ποὺ ἰσχυρίζεται ὅτι του οφείλει ὁ Σπουδῖας. Ἡ νομικὴ διαδικασία ποὺ ἀκολούθησε ὁ ομιλητῆς πιθανολογεῖται⁷⁹ πὼς εἶναι *δίκη*

⁷⁶ Phillips, 2013, 301-302.

⁷⁷ Πρὸς τὸν νόμο τοῦ Σόλωνα γιὰ ὀριοθέτηση: Πλούτ. *Σόλων* 23.7- 8, 24.3.

⁷⁸ MacDowell, 2003⁴, 210-11

⁷⁹ Harrison (1968-1971, vol.1: 52 σημ.1): Γιὰ τὸ ἄλυτο πρόβλημα ἀναφορικὰ μετὰ τὸν τύπο τῆς δίκης τοῦ λόγου Δημοσθ. 41 βλ. Lipsius (1905-1915) 653, σημ. 61, Gernet (1954-60) 59 καὶ Harrison (1968-1971) vol.1, 51-52 καὶ σημ. 1 στὴ σελ. 52. Ὁ τελευταῖος ἀπορρίπτει τὸ χαρακτηρισμὸ *δίκη προϊκός*. Ἡ *δίκη βλάβης* εἶναι πιθανὴ· σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ λόγος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι *Κατὰ Σπουδῖου* καὶ ὄχι *Πρὸς*

βλάβης. Το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται στην παράγραφο 12, «... και νή Δί' ἕτερα πολλά και μεγάλα βλάπτεσθαι, και δίκην εἰληχέναι μοι' ταῦτα γάρ και πρὸς τῷ διαιτητῇ λέγειν ἐπεχειρεῖ», συνηγορεῖ πως η ανταγωγή του Σπουδία ενάντια στον ομιλητή είναι πιθανώς *δίκη βλάβης*.⁸⁰

14. [Δημοσθένης] 49 *Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ Χρέως* 17-20. (Χρονολογία, 362)

Στο παρακάτω απόσπασμα του λόγου που εκφωνήθηκε σε μια δίκη για χρέος, πιθανώς *δίκη βλάβης*, ο Απολλόδωρος περιγράφει τα γεγονότα που τον οδήγησαν να καταθέσει μια *δίκη βλάβης* εναντίον του Αντιφάνη για την αδυναμία εκπλήρωσης της υπόσχεσης να εμφανιστεί ως μάρτυρας ώστε να καταθέσει για να τον υπερασπιστεί, «ἔλιπε τὴν μαρτυρίαν πεισθεὶς ὑπὸ τούτου. τιθέντος δέ μου αὐτῷ τὴν δραχμὴν τοῦ λιπομαρτυρίου κατὰ τὸν νόμον, ὁ διαιτητὴς οὐ κατεδιήτα, ἀλλ' ἀπιὼν ὄχετο ἀποδιαιτήσας τούτου τὴν δίαίταν, ἐσπέρας ἤδη οὔση» (παρ. 19)⁸¹ Ο Αντιφάνης ήταν παρών τη στιγμή δανεισμού των χρημάτων. Παρέλειψε να προσέλθει στη δίκη και να καταθέσει, με αποτέλεσμα να χάσει ο Απολλόδωρος τη δίκη που έγινε ενώπιον διαιτητού. Μάλιστα δεν παρουσίασε ενόρκως δικαιολογία για την άρνησή του να καταθέσει, όπως όριζε ο νόμος. Ο Απολλόδωρος λοιπόν υπέβαλε κατά του Αντιφάνη μήνυση για *βλάβη*, ισχυριζόμενος ότι ο Αντιφάνης του είχε προκαλέσει την απώλεια των χρημάτων τα οποία έπρεπε να πάρει πίσω από τον Τιμόθεο, «νυνὶ δὲ τῷ Ἀντιφάνει εἴληχα βλάβης ἰδίαν δίκην, ὅτι μοι οὐτ' ἐμαρτύρησεν οὐτ' ἐξωμόσατο⁸² κατὰ τὸν νόμον. καὶ ἀξιῶ αὐτὸν ἀναβάντα εἰπεῖν ἐναντίον ὑμῶν διομοσάμενον, πρῶτον μὲν εἰ ἐδάνεισε Τιμοθέῳ ἐν Καλαυρείᾳ χιλίας δραχμᾶς, δεύτερον δ' εἰ παρὰ τοῦ πατρὸς Φίλιππος ἀπέλαβεν ἐνθάδε τοῦτο τὸ ἀργύριον.» (παρ. 20)⁸³

15. Δημοσθένης 29 *Πρὸς Ἄφοβον ὑπὲρ Φάνου Ψευδομαρτυριῶν* 3 15-16. (Χρονολογία ;362/1)

Σύμφωνα με τον Άφοβο, ο Φάνος είχε ψευδώς καταθέσει ότι ο Άφοβος είχε παραδεχθεί ότι ένα άτομο που ονομαζόταν Μιλύας δεν ήταν δούλος, αλλά είχε απελευθερωθεί από τον πατέρα του Δημοσθένη. Ο Δημοσθένης εδώ ισχυρίζεται ότι ο

Σπουδίαν. Ο Gernet ορθώς, όμως, επισημαίνει τη δυσκολία εντοπισμού στοιχείων που να ενισχύουν την έννοια της ζημίας και ο ίδιος προτείνει ένα συνδυασμό *δίκης ἐνοικίου* (για το σπίτι) και *δίκης ἀργυρίου* (για τα ποσά που δανείστηκε ο Σπουδίας).

⁸⁰ Phillips, 2013, 304.

⁸¹ Phillips, 2013, 305.

⁸² *Εξωμοσία*: ένορκη βεβαίωση ότι κάποιος είχε νομικό κώλυμα να παραστεί ως μάρτυρας.

⁸³ MacDowell, 2003⁴, 232.

αδελφός του Αφόβου Αίσιος κατέθεσε επίσης πως ο Μιλύας είχε απελευθερωθεί, γεγονός που ο Αίσιος αρνείται.⁸⁴ Όταν δικαζόταν ο Άφοβος για την υπόθεση της *έπιτροπείας*, ζήτησε από τον Δημοσθένη να βασανιστεί ο Μιλύας, ξέροντας ότι κάτι τέτοιο δεν θα γίνει. Ο Δημοσθένης δεν του τον έδινε, λέγοντας ότι ο Μιλύας δεν είναι δούλος αλλά ελεύθερος, και ότι τον ελευθέρωσε ο πατέρας του, όταν πέθαινε. Ανάμεσα σε άλλες αποδείξεις, παρουσίασε και τη μαρτυρία του Φάνου, ο οποίος είπε στους δικαστές ότι ο ίδιος ο Άφοβος έχει ομολογήσει μπροστά στον διαιτητή πως ο Μιλύας είναι ελεύθερος. Όταν ο Άφοβος καταδικάστηκε για την υπόθεση της *έπιτροπείας*, μήνυσε για ψευδομαρτυρία τον Φάνο. Πρόκειται για *δίκη βλάβης* για έκθεση ενός προσώπου σε ποινική δίωξη για *δίκη ψευδομαρτυρίου*, «οὐκ ἂν ἡσυχίαν ἦγεν, ἀλλὰ δίκην ἂν μοι βλάβης ἔλαχεν, εἰ ψευδομαρτυρίων ὑπόδικον αὐτὸν ἐποίουν κατὰ τὰδελφοῦ οὐ προσῆκον, ἐν ᾗ καὶ περὶ χρημάτων καὶ περὶ ἀτιμίας ἄνθρωποι κινδυνεύουσιν.» (παρ. 16) Αυτόν υπερασπίζεται ο Δημοσθένης με τον λόγο του. Υποστηρίζει πως ο Μιλύας είπε την αλήθεια και πως ο Άφοβος δεν καταδικάστηκε εξαιτίας αυτής της μαρτυρίας, αλλά εξαιτίας άλλων μαρτύρων, που, επειδή δεν τους διώκει, αποκαλύπτει την ενοχή του.⁸⁵

16. [Δημ.] 50 *Πρὸς Πολυκλέα περὶ τοῦ Ἐπιτηρηραρχήματος*⁸⁶. (Χρονολογία, 360-358)

Ο Απολλόδωρος, γιος του Πασίωνα, αφού άσκησε φιλότιμα την τριηραρχία για το καθορισμένο χρονικό διάστημα, συνέχισε να είναι τριήραρχος για αρκετό καιρό ακόμη, εφόσον ο διάδοχός του, ο Πολυκλής, δεν πήγε αμέσως να παραλάβει το πλοίο, αλλά και όταν παρουσιάστηκε, δεν το παρέλαβε αμέσως, με τη δικαιολογία ότι περίμενε τον συντριήραρχό του. Για όλο αυτό το διάστημα της επιπλέον θητείας του ως τριηράρχου ο Απολλόδωρος ζητά από τον Πολυκλή να του πληρώσει τα έξοδα.⁸⁷ Από το κείμενο δε φαίνεται με ακρίβεια ποια διαδικασία ακολούθησε ο Απολλόδωρος. Κάποιοι θεωρούν πως είναι *δίκη τριηραρχική*, ενώ άλλοι υποστηρίζουν πως πρόκειται για *δίκη βλάβης*. Αν ισχύει η πρώτη περίπτωση, ο Απολλόδωρος εάν νικούσε θα έπαιρνε απλώς το ποσό της βλάβης που είχε προκαλέσει ο Πολυκλής. Αν ισχύει η δεύτερη, ο ομιλητής σε περίπτωση νίκης θα διεκδικούσε τα διπλάσια.⁸⁸

⁸⁴ Phillips, 2013, 306.

⁸⁵ Από την υπόθεση του λόγου.

⁸⁶ Για με λεπτομερή ανάλυση του λόγου βλ. Theodore Ballin, *A Commentary on [Demosthenes]50, Against Polykles* (unpublished Ph. D. dissertation, University of Washington, 1978).

⁸⁷ Από την υπόθεση του λόγου.

⁸⁸ Gagarin, 2003, vol.6, 19.

17. Δημοσθένης 36 *Παραγραφή υπέρ Φορμίωνος* 2-4, 12, 18-20. (Χρονολογία: ;350/49)

Στην υπόθεση⁸⁹ αυτού του λόγου που συνέγραψε κατά τον τέταρτο μ.Χ. αιώνα ο Λιβάνιος, ένας διαπρεπής δάσκαλος της ρητορικής, η αγωγή που ασκήθηκε από τον Απολλόδωρο κατά του Φορμίωνα καλείται *δίκη άφορμής*⁹⁰ (§12). Αλλά δεδομένου ότι μια τέτοια διαδικασία ανεπαρκώς πιστοποιείται, η ύπαρξή της αμφισβητείται, και ίσως να ήταν μια *δίκη βλάβης*. Η περιγραφή (§20) των όσων έγραψε ο Απολλόδωρος στα *έγκλήματα* με τη μορφή που ακολουθείται σε *δίκη βλάβης*⁹¹ δείχνει ότι ο Απολλόδωρος κίνησε *δίκη βλάβης* για χρέος εναντίον άλλων, ακόμα και αν δεν είναι εναντίον του Φορμίωνα στην παρούσα υπόθεση.⁹² Χαρακτηριστικά λέει «τρίτον δ', έκ ποίων γραμμάτων τὰς δίκας ἐλάγχχανες; οὗτος γὰρ πολλοῖς τῶν πολιτῶν δίκας λαγχάνων πολλὰ χρήματ' εἰσπέπρακται, γράφων εἰς τὰ ἐγκλήματα 'ἔβλαψέ'⁹³ με ὁ δεῖνα οὐκ ἀποδιδούς ἐμοὶ τὸ ἀργύριον, ὃ κατέλιπεν ὁ πατήρ ὀφείλοντα αὐτὸν ἐν τοῖς γράμμασιν'.»

18. Δημοσθένης 39 *Πρὸς Βοιωτὸν περὶ τοῦ Ὀνόματος*⁹⁴ 1, 5, 7-18. (Χρονολογία: ;349/8)

Δυστυχώς, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με βεβαιότητα το είδος της δίκης στην υπόθεση του Μαντία.⁹⁵ Ο Bonner⁹⁶ υποστηρίζει, με ανεπαρκή κατά τον

⁸⁹ Υπόθεση του λόγου: Όταν πέθανε ο τραπεζίτης Πασίων, στα δυο παιδιά που είχε από την Αρχίππη, τον Απολλόδωρο και τον Πασικλή, άφησε επίτροπο του πιο μικρού από τους γιους του, τον Πασικλή, τον Φορμίωνα που ήταν δούλος του και τον οποίο είχε κάνει απελεύθερο. Σ' αυτόν όρισε ακόμη να παντρευτεί τη μητέρα των παιδιών (από την παλλακίδα του), δίνοντάς του προίκα. Ο Απολλόδωρος λοιπόν, μοιράστηκε με τον αδελφό του την πατρική κληρονομιά, εκτός από την τράπεζα και το εργαστήριο κατασκευής ασπίδων, που ο Πασίων είχε μισθώσει στον Φορμίωνα για κάποιο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Στην αρχή, ο καθένας γιος έπαιρνε το μισό μίσθωμα, ύστερα όμως μοιράστηκαν τα παραπάνω, και πήρε ο Απολλόδωρος το εργαστήριο των ασπίδων και ο Πασικλής την τράπεζα. Όταν όμως πέθανε και η μητέρα τους, ο Απολλόδωρος μοίρασε και τη δική του περιουσία και μήνυσε τον Φορμίωνα, με τον ισχυρισμό ότι κατέχει πολλά περιουσιακά στοιχεία. Σύμφωνα με τον Φορμίωνα, οι διαιτητές Νικίας, Δεινίας, Λυσίνος και Ανδρομένης (συγγενείς του Απολλοδώρου) έπεισαν τον Απολλόδωρο να δεχτεί πέντε χιλιάδες δραχμές και να αποσύρει τις μηνύσεις. Μετά από αυτά όμως, ο Απολλόδωρος υπέβαλε πάλι κατά του Φορμίωνα μήνυση *άφορμής*. Ο Φορμίων υπέβαλε ένσταση παραγραφής, σύμφωνα με τον νόμο που ορίζει ότι, αν κάποιος μια φορά αθωωθεί και έρθει σε συμβιβασμό με τον αντίδικο, δεν είναι πια δυνατό να δικάσσει. Ο ρήτορας αγγίζει και την ουσία της υπόθεσης, αποδεικνύοντας ότι η τράπεζα δεν είχε προσωπικά περιουσιακά στοιχεία του Πασίωνα. Το έκανε αυτό, για να φανερώσει ότι πολύ περισσότερο ισχύει η παραγραφή, αφού είναι σαθρή η κατηγορία του Απολλοδώρου.

⁹⁰ Οι αρχαίοι Αθηναίοι ονόμαζαν *άφορμή* ό,τι εμείς λέμε τραπεζικό κεφάλαιο.

⁹¹ Πρβλ. Διον. Αλικ. *Λείν.* 3 και Δημοσθ. 37.22-26, 28-33.

⁹² Phillips, 2013, 307.

⁹³ Gagarin vol. 8 (2004: 160): Η *δίκη βλάβης* ήταν ο βασικός τρόπος διεκδίκησης απλήρωτων χρεών.

⁹⁴ Για μια προσέγγιση του λόγου βάσει της επιστήμης της σημειολογίας βλ. Wohl (2010) 158-166.

⁹⁵ Harrison, 1968-1971, vol.1, 79

⁹⁶ Bonner & Smith (1938) 108.

Harrison⁹⁷ αιτιολογία, πως η αγωγή του Βοιωτού κατά του Μαντία ήταν *δίκη βλάβης*. Την ίδια άποψη εκφέρει και ο Lipsius.⁹⁸ Είναι δύσκολο να θεωρηθεί πως η φράση «δεινὰ πάσχειν» (Δημοσθ. 39.2) βρίσκεται σε συμφωνία με τη φράση «ἕτερα πολλὰ καὶ μεγάλα βλάπτεσθαι» (Δημοσθ. 41.12) που χρησιμοποιείται σε μια *δίκη βλάβης*. Ούτε είναι βέβαιο πως η αγωγή του Μαντίθου προς τον Βοιωτό με την οποία σχετίζεται ο Δημοσθ. 39 ήταν *δίκη βλάβης* -ο Gernet⁹⁹ αμφισβητεί αυτή την άποψη υποστηρίζοντας πως στο χωρίο Δημοσθ. 40.35 φαίνεται πως η δίκη δεν έγινε για οικονομική αποζημίωση- μα ακόμη κι αν γινόταν, δεν υπάρχει αμφιβολία πως η αγωγή του Βοιωτού κατά του Μαντία ήταν *δίκη βλάβης*.¹⁰⁰

Τα στοιχεία στις παραγράφους που επισημαίνονται πιστοποιούν πως η αγωγή του Μαντίθου κατά του Βοιωτού ήταν *δίκη βλάβης*.¹⁰¹ Η καινοτομία να ασκήσει δίωξη για σφετερισμό ονόματος, που παραδέχθηκε ο Μαντίθεος στην §1, μπορεί να συνέβαλε στο να χάσει τη δίκη.¹⁰² Ο Μαντίθεος ζητά οικονομική αποζημίωση από τον Βοιωτό. Η πιο λογική ερμηνεία του ισχυρισμού του Μαντίθου (Δημοσθ. 40.53) είναι πως ενώ ο Μαντίθεος ζητούσε αποζημίωση, ο πρώτιστος σκοπός του ήταν να αναγκάσει τον Βοιωτό να πάψει να χρησιμοποιεί το όνομα «Μαντίθεος». Οι φράσεις «δεινὰ πάσχειν καὶ βλάπτεσθαι μεγάλα» (Δημοσθ. 40.35) και «ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἢ πόλις βλάπτεται ἔγῳ δ' ἰδία τί;» (Δημοσθ. 39.13), και η σπουδαιότητα που αποδίδεται στον ισχυρισμό πως η συμπεριφορά του Βοιωτού επιφέρει δεινὰ στη δραστηριότητα του Μαντίθου, ενισχύουν τη θέση πως πρόκειται για *δίκη βλάβης*. Ενδεικτικό είναι το λεξιλόγιο στην παράγραφο 5 «...τοῦτο δ' ὅσα βλάπτει ποιῶν πρῶτον μὲν ἐμέ, εἶτα δὲ καὶ ὑμᾶς, ἐγὼ διδάξω, ἐπειδὴν ὧν λέγω παράσχωμαι μάρτυρας.» και 8 «... ἄρα γε μικρὰν ἠγεῖσθε βλάβην, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἐν κοινῶνι τὸν ἅπαντα βίον τῆς τούτου δόξης καὶ τῶν ἔργων εἶναι;» Υπάρχουν όμως προβλήματα. Τα χειρόγραφα παραδίδουν τον τίτλο *Πρὸς Βοιωτὸν* σε μια *δίκη βλάβης* αναμένουμε *Κατὰ Βοιωτοῦ*.¹⁰³ Τα χειρόγραφα ίσως

⁹⁷ Harrison (1968-1971) vol.1, 79.

⁹⁸ Lipsius (1905-1915) 652.

⁹⁹ Gernet, 1954-60, vol.ii, 14.

¹⁰⁰ Harrison, 1968-1971, vol.1, 79 σημ. 1 και Phillips, 2013, 308.

¹⁰¹ Βλ. επίσης [Δημοσθένης] *Πρὸς Βοιωτὸν περὶ Προϊκὸς Μητρόας* 40.35, που παραπέμπει στην παρούσα δίκη: «ὡς δ' ἐν κεφαλαίῳ εἶπεῖν, κακὰ μοι παρέχων ἠνάγκασέ με λαχεῖν αὐτῷ δίκην περὶ τοῦ ονόματος, οὐχ ἵνα χρήματα παρ' αὐτοῦ λάβω, ὧ ἄνδρες δικασταί, ἀλλ' ἵνα, ἐὰν ὑμῖν δοκῶ δεινὰ πάσχειν καὶ βλάπτεσθαι μεγάλα, οὗτοσι καλῆται Βοιωτός, ὥσπερ ὁ πατήρ αὐτῷ ἔθετο.»

¹⁰² Phillips, 2013, 308.

¹⁰³ Harrison (1968-1971) vol.2, 79: *Δίκαι πρὸς τινὰ* και *δίκαι κατὰ τινος*: υπάρχει διάκριση μεταξύ αυτών. Η πιο προφανής και γενικά αποδεκτή άποψη είναι πως οι *δίκαι κατὰ τινος* ήταν ποινικές αγωγές ενώ οι *δίκαι πρὸς τινὰ* ήταν αφορούσαν είτε μη προσωπικό έγκλημα/αδικοπραξία είτε περίπτωση που κάποιος δεν διέτρεχε τον κίνδυνο της τιμωρίας. Αλλά ο Gernet έθεσε υπό αμφισβήτηση αυτήν την ταξινόμηση. Το μόνο χωρίο που σχετίζεται άμεσα με αυτό το διαχωρισμό, «εἰ δὲ μήτε πρὸς ἐμὲ μήτε κατ' ἐμοῦ δίκην

σφάλλουν. Μα το πιο σημαντικό είναι πως μια *δίκη βλάβης* συνήθως προβλέπει πραγματική οικονομική ζημία του ενάγοντος, ο Μαντίθεος όμως διατείνεται μόνο ταλαιπωρία.¹⁰⁴

19. Δημοσθένης 21 *Κατὰ Μειδίου περι τοῦ Κοινδύλου* 16-17, 25, 35, 43

(Χρονολογία, 347/6)

Οι Αθηναίοι τελούσαν γιορτή προς τιμήν του Διονύσου, την οποία ονόμαζαν Διονύσια, από το όνομα του θεού. Σ' αυτή διαγωνίζονταν χοροί τραγικοί, κωμικοί και χοροί αυλητών. Τους χορούς έφτιαχναν οι δέκα φυλές που υπήρχαν. Κάθε φυλή είχε ένα χορηγό, αυτόν που κάλυπτε τις σχετικές με το χορό δαπάνες. Ο Δημοσθένης λοιπόν έγινε εθελοντικά χορηγός της δικής του φυλής, της Πανδιονίδας. Ο Μειδίας, κάποιος πλούσιος, ήταν εχθρός του. Από αυτόν, λέει, είχε υποστεί αρκετά δεινά κατά τη χορηγία του, με τελευταίο το ότι τον γρονθοκόπησε πάνω στην ορχήστρα του θεάτρου ενώπιον όλων των θεατών. Απηύθυνε, λοιπόν, κατηγορία (*προβολή*) στη συνέλευση του λαού, ότι ασέβησε εις βάρος της γιορτής και του Διονύσου. Ο λαός καταδίκασε την ασέβεια του Μειδία, και επρόκειτο να αγωνιστούν στο δικαστήριο, σχετικά με τη δικαστική απόφαση της εκκλησίας του δήμου. Μετά την απόφαση του λαού έπρεπε το δικαστήριο να κρίνει. Ο αγώνας, λοιπόν, αφορά αντιπρόταση ποινής, γιατί ο Μειδίας δεν αγωνίζεται να αποδείξει ότι δεν διέπραξε αδίκημα, αλλά για την ποινή, αν δηλαδή πρέπει να τιμωρηθεί για βιαιοπραγία ή για ασέβεια.¹⁰⁵

Όταν ο Μειδίας, όπως ισχυρίζεται ο Δημοσθένης, μπήκε τη νύχτα στο σπίτι του χρυσοχόου και κατέστρεψε, εν μέρει, τα χρυσά στεφάνια και τα ρούχα, τα οποία είχε παραγγείλει ο Δημοσθένης για να φορεθούν από τον χορό του στην προσεχή γιορτή, ο Δημοσθένης μπορούσε να έχει υποβάλει εναντίον του μήνυση για φθορά ξένης περιουσίας, μολοντί στην πράξη αποφάσισε να μην το κάνει,¹⁰⁶ «... τῶν μὲν ἱματίων καὶ τῶν χρυσῶν στεφάνων τῆς διαφθορᾶς καὶ τῆς περὶ τὸν χορὸν πάσης ἐπηρείας,

εἶναί φησι τῷ παιδί, τὸν κωλύοντα νόμον εἰπάτω, κἂν ἔχη δεῖξαι, λαβέτω καὶ οὕτω τὸ μέρος τῶν χρημάτων. εἰ δ' αὖ αὖ μήτ' ἐπιδικάσασθαί φησι δεῖν τοῦ ἡμικληρίου μήτ' ἐμοὶ δικάσασθαί,...», Ισ. 11.34, δεν το επιβεβαιώνει, από τη στιγμή που ο Θεόπομπος κάνει διάκριση ανάμεσα σε μια *διαδικασία* για την εν λόγω περιουσία (*πρός*) και μια δράση σε περίπτωση αποτυχίας να εκτελεσθεί μια συμφωνία (*κατά*). Από την άλλη μεριά υπάρχουν δύο περιπτώσεις (Δημοσθ. 48 και Δημοσθ. 56) που σχετίζονται με τις συμβάσεις για τις οποίες ο όρος *κατά* πιστοποιείται επαρκώς. Για τον Gernet όλες οι *δίκαι* είναι είδος *αδικοπραξίας* η κανονική δράση για την παραβίαση μιας συμφωνίας είναι η *δίκη βλάβης*, βεβαίως μια *δίκη κατά τινος*. Πρβλ. Sealey (1994) 125).

¹⁰⁴ Carey & Reid, 1985, 166.

¹⁰⁵ Από την υπόθεση του λόγου.

¹⁰⁶ MacDowell, 2003⁴, 231.

βλάβης, ὧς δ' εἰς τὸ σῶμ' ὑβρίσθαι φημί, ὕβρεως, οὐ μὰ Δί' οὐχὶ δημοσίᾳ κρίνειν αὐτὸν καὶ τίμημ' ἐπάγειν ὅ τι χρὴ παθεῖν ἢ ἀποτεῖσθαι.» (παρ. 25)

Στην παράγραφο 35 ο Δημοσθένης πραγματεύεται τη *δίκη βλάβης* που θα μπορούσε να εκκινήσει εναντίον του Μειδία «ἣν ὁ τῆς βλάβης ὑμῖν νόμος πάλαι, ἦν ὁ τῆς αἰκείας, ἦν ὁ τῆς ὕβρεως» και στην παράγραφο 43 τους νόμους για ζημία γενικότερα «πρῶτον μὲν τοίνυν οἱ περὶ τῆς βλάβης οὗτοι νόμοι πάντες, ἴν' ἐκ τούτων ἄρξωμαι, ἂν μὲν ἐκὼν βλάβῃ, διπλοῦν, ἂν δ' ἄκων, ἀπλοῦν τὸ βλάβος κελεύουσιν ἐκτίνειν...»¹⁰⁷ Πραγματεύεται την εκούσια και την ακούσια βλάβη.¹⁰⁸

20. Δημοσθένης 37 *Παραγραφή πρὸς Πανταίνετον*.¹⁰⁹ 4-8, 22-26, 28-33, 35-36, 39-45, 47, 50-51 (Χρονολογία, περίπου 346)

Ο ομιλητής Νικόβουλος αντιμετωπίζει τη δίκη που ξεκίνησε εναντίον του ο Πανταίνετος (στην οποία απαντά με *παραγραφή*), που φαίνεται να ήταν μια *δίκη βλάβης*¹¹⁰ που ασκήθηκε σύμφωνα με τη δικονομική διαδικασία της *δίκης*

¹⁰⁷ Phillips, 2013, 310.

¹⁰⁸ Harrison (1968-1971, vol.2:79): Σημαντικό είναι το απόσπασμα (Δημοσθ. 21.42-45) όπου ο Δημοσθένης κάνει μια διάκριση μεταξύ αδικημάτων που είναι απλά αδικήματα ιδιωτικά και αδικημάτων ιδιωτικών που είναι επίσης κοινά αδικήματα («κοιν᾽ αδικήματα»). Το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί δηλώνει πως τα τελευταία είναι πολύ συχνά πράξεις βίας, αλλά δεν χρειάζεται να θεωρήσουμε πως είναι μόνο τέτοια. Για περιπτώσεις κοινών αδικημάτων η διαφορά είναι πως ο τρόπος αντιμετώπισης είναι μόνο ένας' εκτός από την αποκατάσταση στον αδικημένο ενάγοντα ο καταδικασμένος κατηγορούμενος πρέπει να πληρώσει μια πρόσθετη ποινή στο δημόσιο ή στον κατηγορο. Ο Δημοσθένης αναφέρει τέσσερις περιπτώσεις: κατ' αρχάς, εκούσια ζημία («ἂν μὲν ἐκὼν βλάβῃ» Δημοσθ. 21.43), όπου ο κατηγορούμενος σε μια *δίκη βλάβης* εάν καταδικαστεί πρέπει να πληρώσει το διπλάσιο ποσό της ζημίας (είναι χαρακτηριστικό πως δεν αναφέρεται ότι η ζημία έπρεπε να είναι αποτέλεσμα χρήσης βίας)· δεύτερον, εκούσια δολοφονία, όπου ο καταδικασμένος κατηγορούμενος ήταν εκτεθειμένος σε θάνατο (ή, πήγαινε εκούσια στην εξορία) με κατάσχεση της περιουσίας του· τρίτον, αντίσταση στην απόφαση του δικαστηρίου («ἂν τις ὀφλὼν δίκην μὴ ἐκτίνη, οὐκέτ' ἐποίησ' ὁ νόμος τὴν ἐξούλην ἰδίαν, ἀλλὰ προστιμᾶν ἐπέταξε τῷ δημοσίῳ», Δημοσθ. 21.44)· τέταρτον, *ὑβρις* («καὶ τῆς ὕβρεως αὐτῆς τὰς μὲν γραφὰς ἔδωκεν ἅπαντι τῷ βουλομένῳ, τὸ δὲ τίμημ' ἐποίησεν ὅλον δημόσιον: τὴν γὰρ πόλιν ἡγεῖτ' ἀδικεῖν, οὐ τὸν παθόντα μόνον, τὸν ὑβρίζειν ἐπιχειροῦντα, καὶ δίκην ἱκανὴν τὴν τιμωρίαν εἶναι τῷ παθόντι, χρήματα δ' οὐ προσήκειν τῶν τοιούτων ἐφ' ἑαυτῷ λαμβάνειν»).

Hall (2006: 76): Εκούσια πρόκληση υλικής ζημίας (*βλάβη*) τιμωρούνταν με την επιβολή του διπλάσιου ποσού της ζημίας, σε αντίθεση με την ακούσια στην οποία απαιτούνταν απλώς το ποσό της βλάβης. Αυτό απεικονίζει, σύμφωνα με τον Δημοσθένη (21.43), την αρχή ότι η πρόθεση του παραβάτη καθορίζει πόσο αυστηρή τιμωρία του αξίζει. Η σημασία της εκούσιας δράσης σε περιπτώσεις ανθρωποκτονίας έχει αναγνωρισθεί. Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό είχε επίσης επιπτώσεις σε σχετικά δευτερεύοντα θέματα όπως η υλική ζημία.

¹⁰⁹ Harrison (1968-1971, vol.2: 115-6): Ο Νικόβουλος είχε οδηγηθεί σε *δίκη βλάβης* από τον Πανταίνετο (§22 κ.εξ.). Λέγεται περαιτέρω ότι είχε μηνυθεί κάτω ένα νόμο *μεταλλικό* (§ 35). Ο Νικόβουλος είχε αρχικά ισχυριστεί πως ο Πανταίνετος τον είχε απελευθερώσει και απαλλάζει, γεγονότα που αποτελούν λόγους για *παραγραφή* (§1). Είχε επίσης ισχυριστεί πως τα επιχειρήματα του Πανταίνετου περιείχαν πολλές άδικες κατηγορίες εναντίον του οι οποίες, αν και θα είχαν θέση σε κάποιο άλλο δικαστήριο, δεν ταίριαζαν σε μια αγωγή που παρουσιάστηκε πριν τους θεσμοθέτες υπό ένα νόμο *μεταλλικό*.

¹¹⁰ Χαρακτηριστική είναι η μορφή της γραπτής καταγγελίας. Πρβλ. Διον. Αλικ. *Δείν*. 3 και Δημοσθ. 36.2-4, 12, 18-20.

μεταλλικής.¹¹¹ Ο Πανταίνετος ισχυρίστηκε ότι ο Νικόβουλος είχε προκαλέσει καθυστέρηση καταβολής των χρημάτων, τα οποία όφειλε ο Πανταίνετος στην πολιτεία για την εκμίσθωση ενός μεταλλείου, με αποτέλεσμα να του επιβληθεί ως ποινή για την καθυστέρηση η πληρωμή του διπλασίου ποσού.¹¹² Ασκει μήνυση για εκούσια πρόκληση διαφόρων μορφών οικονομικής ζημίας, συμπεριλαμβανομένων δημοσίου χρέους, προσβολής δικαιωμάτων εξόρυξης, παρακράτησης ιδιοκτησίας και παραβίασης σύμβασης. Το γεγονός πως ο Πανταίνετος κατηγορεί τον Νικόβουλο για εκούσια βλάβη υποδεικνύεται από τη φράση «ἔβλαψέ με Νικόβουλος ἐπιβουλευσας ἔμοι καὶ τῆ οὐσία τῆ ἐμῆ... ἐγγραφῆναι τὸ διπλοῦν τῷ δημοσίῳ» (παρ. 22) στο *ἔγκλημα* (παρ. 22-26).¹¹³ Ενδεικτική επίσης είναι η χρήση του απαρεμφάτου «ἐπιβουλευσαί», «οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἐγκλήματος τούτου δῆλόν ἐστιν. οὐδαμοῦ γὰρ ὡς ἐγὼ τι πεποίηκα τούτων ἔγραψεν, ἀλλ' ὑπογράψας ἐπιβουλευσαί με αὐτῷ καὶ τῆ οὐσίᾳ» (παρ. 23). Επιπροσθέτως, ο Νικόβουλος συζητά μια παλαιότερη μήνυση του ίδιου τύπου, στην οποία ο Πανταίνετος¹¹⁴ καταδίκασε τον Εύεργο.¹¹⁵

21. Δημοσθένης 38 *Παραγραφή πρὸς Ναυσίμαχον καὶ Ξενοπείθην* 2, 6-9. (Χρονολογία: περίπου 346)

Αυτός ο λόγος εκφωνήθηκε σε μια *δίκη βλάβης* όπου τα δύο πρώην προστατευόμενα τέκνα, ο Ναυσίμαχος και ο Ξενοπείθης, πρόβαλαν ισχυρισμούς εναντίον των γιων του πρώην κηδεμόνα¹¹⁶ τους, ο οποίος είχε φύγει πια από τη ζωή, ισχυρισμοί που προκύπτουν από την κηδεμονία του, και αφορούσαν τη χρονική περίοδο πριν από είκοσι έτη. Ο ομιλητής, ένας από τους τέσσερις γιους του κηδεμόνα, απαντά με μια *παραγραφή* που βασίζεται σε δύο ισχυρισμούς. Πρώτον, πως

¹¹¹ Phillips, 2013, 312.

¹¹² MacDowell, 2003⁴, 232.

¹¹³ Carey & Reid (1985: 134): Όσα αναφέρονται στο *ἔγκλημα* (§§ 22, 25, 26, 28, 29) περιέχουν πληροφορίες τις οποίες δε θα μπορούσαμε να σταχυολογήσουμε από το λόγο καθ'αυτό.

¹¹⁴ Για τους λόγους που ο Πανταίνετος κέρδισε τη δίκη κατά του Ευέργου, βλ. Harris (2004b).

¹¹⁵ Phillips, 2013, 312.

¹¹⁶ MacDowell (2003⁴: 147): Ο θεσμός της *ἐπιτροπείας* προβλεπόταν από την αθηναϊκή νομοθεσία, η οποία επέβαλλε διορισμό ενός ή περισσότερων κηδεμόνων σε περίπτωση που δεν ήταν ενήλικα τα τέκνα όταν πέθαινε ο πατέρας. Ο νόμος υποχρέωνε τον άρχοντα να φροντίζει τα ορφανά, δηλαδή να μεριμνήσει ώστε να αποκτήσουν κηδεμόνα που θα αναλάμβανε την ευθύνη για το παιδί και για την περιουσία του όσο ήταν ανήλικο. Ενδεχομένως υπήρχαν μερικές περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν προσφερόταν κανείς να διοριστεί ως κηδεμόνας, οπότε ο *ἄρχων* επέβαλλε υποχρεωτικά αυτό το καθήκον σε κάποιον, και άλλες περιπτώσεις στις οποίες υπήρχε ανταγωνισμός για το διορισμό (αν π.χ. ο ορφανός είχε μεγάλη περιουσία), οπότε ο *ἄρχων* επέλεγε κάποιον από τους ανταγωνιστές. Δεν γνωρίζουμε τις αρχές βάσει των οποίων ο *ἄρχων* έκανε την εκλογή του. Αλλά σε καθεμία από τις περιπτώσεις για τις οποίες έχουμε σαφείς πληροφορίες ο πατέρας κατονόμαζε, πριν πεθάνει, έναν ή περισσότερους κηδεμόνες για τα παιδιά του και όταν ερχόταν ο θάνατος, ο *ἄρχων* πιθανώς επικύρωνε απλώς επίσημα το διορισμό των κηδεμόνων που είχε υποδείξει ο πατέρας.

δεκατέσσερα χρόνια πριν τα προστατευόμενα τέκνα είχαν κάνει ένα διακανονισμό του αιτήματός τους με τον πατέρα τους και δεύτερον, πως η πράξη είχε κατοχυρωθεί. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα πως η διαδικασία αυτή δεν ήταν *δίκη έπιτροπής*¹¹⁷ (§17) αλλά *δίκη βλάβης*.¹¹⁸ Ο Wolff¹¹⁹ την χαρακτηρίζει *δίκη βλάβης*. Αυτή η άποψη θα μπορούσε να στηριχθεί στην αναφορά στη βλάβη που κάνει στην παράγραφο 2, «... ὁ μὲν γὰρ ὑμεῖς ἐπὶ τῇ δίκῃ τίμημ' ἀκηκόατε, τριάκοντα μναῖ εἰσιν, ὧν δὲ φεύγομεν χρημάτων, τέτταρα τάλαντα. ὄντες γὰρ δύο τέτταρας εἰλήχασι δίκας ἡμῖν, τῶν αὐτῶν χρημάτων πάσας, τρισχιλίων ἐκάστην, βλάβης: καὶ νυνὶ πρὸς τριάκοντα μνῶν ἐπίγραμμα, ὑπὲρ τοσοῦτων χρημάτων εἰς ἀγῶνα καθέσταμεν.»

22. IG II² 2492.1-31. (Χρονολογία, 345/4)

Όταν ο δήμος Αιξωνής εκμίσθωσε ένα αγροτεμάχιο στον Αυτοκλή και τον Αυτέα για σαράντα χρόνια, δηλώθηκε ρητά ότι οποιοσδήποτε πρότεινε κάποια παρέκκλιση από τους όρους της μίσθωσης (απόπειρα παραβίασης σύμβασης) πριν από την εκπνοή των σαράντα ετών μπορούσε να μηνυθεί από τους μισθωτές για *βλάβη* δηλαδή για πρόκληση σ' αυτούς ζημίας ως προς το ύψος της σοδειάς, «ἐὰν δέ τις εἴπει ἢ ἐπιψηφίσει παρὰ τάσδε τὰς συνθήκας, πρὶν τὰ ἔτη ἐξελθεῖν τὰ τετταράκοντα, εἶναι ὑπόδικον τοῖς μισθωταῖς τῆς βλάβης.» (30-31)

23. [Δημοσθένης] 48 *Κατὰ Ὀλυμπιοδώρου Βλάβης* 9-10, 12-18. 37-38. (Χρονολογία, περίπου 341)

Ο Καλλίστρατος κατηγορεί τον Ολυμπιόδωρο ότι αρνήθηκε να του δώσει το μισό των χρημάτων και της υπόλοιπης περιουσίας την οποία είχε αφήσει ο Κόμων, σύμφωνα με μια έγγραφη ιδιωτική συμφωνία την οποία είχαν καταρτίσει μεταξύ τους,¹²⁰ «καὶ μετὰ ταῦτα συνθήκας ἐγράψαμεν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς περὶ ἀπάντων, καὶ ὄρκους ἰσχυροὺς ὠμόσαμεν ἀλλήλοις, ἧ μὴν τὰ τε ὑπάρχοντα φανερὰ ὄντα καλῶς καὶ δικαίως διαιρήσεσθαι καὶ μηδ' ὅτιοῦν πλεονεκτήσῃν τὸν ἕτερον τοῦ ἑτέρου ὧν κατέλιπεν Κόμων, καὶ τᾶλλα πάντα κοινῇ ζητήσῃν, καὶ πράξῃν μετ' ἀλλήλων βουλευόμενοι ὅ τι ἂν ἀεὶ δέη» (παρ. 9). Χωρίς αυτήν τη συμφωνία ο Καλλίστρατος

¹¹⁷ MacDowell (2003⁴: 150): Όταν ένας ορφανός ενηλικιωνόταν, μπορούσε οποιαδήποτε στιγμή μέσα στα επόμενα πέντε χρόνια να κινήσει μιαν ιδιωτικής φύσης δίκη κηδεμονίας (*δίκη έπιτροπής*) εναντίον του κηδεμόνα του, αν υποστήριζε ότι ο κηδεμόνας δεν του είχε παραδώσει το πραγματικό ποσό της περιουσίας.

¹¹⁸ Harrison, 1968-1971, vol.1, 120 σημ. 6

¹¹⁹ Wolff (2007) 109.

¹²⁰ MacDowell, 2003⁴, 232.

δύσκολα θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι ο Ολυμπιόδωρος, κρατώντας την περιουσία, η οποία του είχε επιδικασθεί σε μια *διαδικασία*, ήταν ένοχος πρόκλησης βλάβης στα συμφέροντα του Καλλίστρατου. Ο νόμος δεν όριζε ρητά ότι η συμφωνία έπρεπε να είναι γραπτή. Αν υπήρχε ένα γραπτό¹²¹ ντοκουμέντο, αυτό θα αποτελούσε ασφαλώς χρήσιμη ένδειξη για ό,τι είχε συμφωνηθεί, αν οι λεπτομέρειες αργότερα αμφισβητούνταν. Αλλά και η συμφωνία, η οποία καταρτιζόταν προφορικά, δεν είχε καθόλου λιγότερο νομικό κύρος από την έγγραφη· μόνο με τους εμπορικούς νόμους που θεσπίστηκαν στα μέσα του τετάρτου αιώνα δόθηκε κύρος στα γραπτά συμβόλαια.¹²²

Ο Καλλίστρατος εξηγεί τους λόγους που τον οδήγησαν να κινήσει μια *δίκη βλάβης* για οικονομικές απώλειες που προκύπτουν από την παραβίαση μια σύμβασης εναντίον του Ολυμπιόδωρου και προβλέπει τα επιχειρήματα που αναμένει να χρησιμοποιήσει ο Ολυμπιόδωρος στην υπεράσπισή του.¹²³

24. [Δημοσθένης] 33 *Πρός Απατούριον Παραγραφή* 19-20, 22, 32-33. (Χρονολογία, μετά το 342)

Ο Απατούριος και ο Παρμένων, δύο άνδρες από το Βυζάντιο που ασχολούνταν με το θαλάσσιο εμπόριο στην Αθήνα και αλλού, είχαν ανταλλάξει πυρά σε μια λογομαχία για ένα χρέος. Ξεκίνησαν με παράθεση επιχειρημάτων ο ένας εναντίον του άλλου, αλλά στη συνέχεια τα παραμέρισαν, αποφασίζοντας να διευθετήσουν την υπόθεση με ιδιωτική διαιτησία. Μια σύμβαση καταρτίστηκε, αλλά στη συνέχεια εξαφανίστηκε. Αυτό οδήγησε σε μια διαφωνία μεταξύ των διαδίκων και των διαιτητών αναφορικά με το περιεχόμενο. Ο Απατούριος στη συνέχεια υπέβαλε νέα μήνυση εναντίον του ανώνυμου ομιλητή. Δεδομένου ότι οι δύο άνδρες είχαν εμπλακεί στο θαλάσσιο εμπόριο και η φασαρία είχε γίνει στον Πειραιά, ο Απατούριος εκκίνησε *δίκη έμπορική*. Ο ομιλητής απάντησε υποβάλλοντας την εν λόγω *παραγραφή* με την αιτιολογία ότι η μήνυση του Απατουρίου ήταν παράνομη δεδομένου ότι δεν υπήρχε γραπτή σύμβαση¹²⁴ και ότι είχε απαλλαγεί από τη συμβατική ευθύνη.¹²⁵ Η αγωγή του Απατουρίου κατά του ομιλητή ήταν μάλλον μια *δίκη έμπορική βλάβης*, μια αγωγή για

¹²¹ Για τα έγγραφα πρβλ. Calhoun (1914) 144.

¹²² Για τα συμβόλαια βλ. MacDowell (2003⁴) 360.

¹²³ Phillips, 2013, 319.

¹²⁴ Μια γραπτή σύμβαση μπορεί να απαιτούνταν σε μια *δίκη έμπορική*· βλ. Δημοσθ. 32.1.

¹²⁵ Βλ. [Δημοσθ.] 33.1-3, 23.

βλάβη σύμφωνα με τους κανόνες της *δίκης έμπορικής*. Όπως εξηγεί ο ομιλητής, ο Απατούριος ισχυρίστηκε ότι η απόφαση της διαιτησίας του Αριστοκλή κατά του Παρμένοντος ήταν έγκυρη και ότι ο ομιλητής, όπως εγγυήθηκε ο Παρμένων, ήταν υπεύθυνος για το πρόστιμο των είκοσι μινών που επέβαλε ο Αριστοκλής.¹²⁶

25. Δημοσθένης 32 *Πρός Ζηνόθεμιν Παραγραφή*¹²⁷ 25-28. (Χρονολογία: περίπου 340)

Ο Δήμων, ο οποίος εκφώνησε αυτό το λόγο (και ο οποίος σχετίζεται με το Δημοσθένη),¹²⁸ παρείχε χρήματα στον Πρώτο να αγοράσει και να μεταφέρει ένα φορτίο σιτηρών από τις Συρακούσες της Σικελίας στην Αθήνα. Ο Πρώτος αγόρασε το σιτάρι και εξασφάλισε ασφαλή μεταφορά για αυτό και τον ίδιο με πλοίο με ιδιοκτήτη και καπετάνιο τον Ηγέστρατο, ένα πολίτη της Μασσαλίας. Στη συνέχεια, ο Ηγέστρατος και ο συνεργός του Ζηνόθεμις, επίσης πολίτης της Μασσαλίας, με δόλο συνήψαν δάνεια στις Συρακούσες για την ασφάλεια των σιτηρών, υποστηρίζοντας ότι το σιτάρι τους ανήκε. Οι δανειακές συμβάσεις διευκρίνιζαν ότι ο Ηγέστρατος και ο Ζηνόθεμις ήταν υποχρεωμένοι να επιστρέψουν τα χρήματα μόνο αν το πλοίο έφθανε στον προορισμό του με ασφάλεια. Οι δύο άνδρες στη συνέχεια συνωμότησαν να βυθίσουν το πλοίο, έτσι ώστε να μην πρέπει να αποπληρώσουν τους πιστωτές τους. Το σχέδιο απέτυχε, ο Ηγέστρατος πνίγηκε, και μετά από στάση στην Κεφαλληνία για επισκευές, το πλοίο συνέχισε για τον Πειραιά.

Η κυριότητα, λοιπόν, του φορτίου των σιτηρών αμφισβητήθηκε μεταξύ του Πρώτου και του Ζηνοθέμιδος. Ο Ζηνόθεμις υποστήριξε ότι το σιτάρι είχε αγοραστεί από τον Ηγέστρατο, ο οποίος είχε τότε πάρει δάνειο από αυτόν με το σιτάρι ως εγγύηση. Ο Πρώτος πήρε στην κατοχή του το σιτάρι, έντονα αρνούμενος την απαίτηση του Ζηνοθέμιδος. Ως απάντηση, ο Ζηνόθεμις εκκίνησε δίκη ενάντια στον Πρώτο. Ο Πρώτος, παρατηρώντας ότι η τιμή των σιτηρών στην Αθήνα είχε πέσει (§25), διέφυγε

¹²⁶ Phillips, 2013, 321.

¹²⁷ Harrison (1968-1971, vol.1: 219 σημ. 3): Για τον Δημοσθ. 32 βλ. A. C. Costman, *Dem. Rede tegen Zen.* (Leiden, 1939), P. Vinogradoff, «The Legal Background of Demosthenes' Speech in Zenothemis v. Demon», in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 3, 1922, p. 163. Ο H. Meyer-Laurin, *Gesetz und Billigkeit im attischem Prozess* 5 συμφωνεί με τον Lipsius, 1905-1915, 656 (κυρίως σημ. 77), αντίθετα με την κοινή πεποίθηση, πως η αγωγή του Ζηνοθέμιδος δεν ήταν *δίκη έξούλης αλλά δίκη βλάβης*, εφόσον ο Ζηνόθεμις ήταν ο κάτοχος τον οποίο ο Δήμων προσπαθούσε να διώξει και όχι το αντίθετο.

Harrison (1968-1971, vol.2: 114 σημ. 2): Από όσα αναφέρονται στον Δημοσθ. 32.27, η αγωγή πρέπει να ήταν *δίκη βλάβης*, βασισμένη σε υποτιθέμενη συμπεριφορά του Πρώτου κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Τα κίνητρα των αντιδίκων είναι σε αυτό το σημείο προϊόντα εικασίας.

Πρβλ. Meyer-Laurin, 2007, σελ. 122 σημ.14.

¹²⁸ Για τη σχέση των δύο βλ. J. K. Davies, *Athenian Propertied Families, 600 –300 B.C.* (Oxford, 1971) 116-117.

από την Αθήνα, χάνοντας ερήμην τη δίκη. Ο Δήμων πήρε στην κατοχή του το σιτάρι, και ο Ζηνόθεμις κατέθεσε νέα μήνυση εναντίον του Δήμωνα. Λόγω της ιδιότητας των διαδίκων ως εμπόρων, ο Ζηνόθεμις κατέθεσε την αγωγή ως *δίκη έμπορική* ήταν πιθανώς μια *δίκη έμπορική έξούλης*. Προκειμένου να εμποδίσει τη δίωξη του Ζηνοθέμιδος, ο Δήμων κίνησε μια *παραγραφή*, την εν λόγω, υποστηρίζοντας ότι η αγωγή του Ζηνοθέμιδος ήταν παράνομη λόγω της απουσίας μιας γραπτής σύμβασης.

Ο Δήμων πραγματεύεται την αγωγή που άσκησε ο Ζηνόθεμις κατά του Πρώτου, την οποία οι περισσότεροι μελετητές χαρακτηρίζουν ως *δίκη έμπορική βλάβης*. Βάσει της αφήγησης του Δήμωνα, φαίνεται ότι ο Ζηνόθεμις ισχυρίστηκε πως υπέστη εκούσια βλάβη από τον Πρώτο, που προκύπτει από τη δήλωσή του στο *έγκλημα* (§27) ότι ο Πρώτος όχι μόνο τον είχε αποκλείσει από το αμφισβητούμενο σιτάρι αλλά και, όσο βρισκόταν στο πλοίο, του είχε συμπεριφερθεί απερίσκεπτα και είχε κλέψει¹²⁹ και παραποιήσει σχετικά έγγραφα (§27, πιθανότατα συμπεριλαμβανομένης της γραπτής σύμβασης δανείου μεταξύ Ηγέστρατου και Ζηνοθέμιδος ονομάζοντας τον τελευταίο ως δανειστή και προσδιορίζει το σιτάρι ως εγγύηση). Με τον Πρώτο να χάνει ερήμην τη δίκη (§26), ο Ζηνόθεμις δικαιούνταν χρηματική αποζημίωση («έχεις ως έοικε δίκην» §28). Αυτή θα ανερχόταν σε διπλάσια αποζημίωση, αλλά δεν την πήρε, δεδομένου ότι ο Πρώτος είχε φύγει από την Αθήνα. Σύμφωνα με τον Δήμωνα, η συμφωνία που επετεύχθη μεταξύ του Πρώτου και του Ζηνοθέμιδος (§§25- 27) επέτρεπε στον Πρώτο να αποφύγει την καταβολή του ποσού της απόφασης στον Ζηνόθεμιν υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα καταθέσει εναντίον του Ζηνοθέμιδος υποστηρίζοντας τον Δήμωνα. Ο Πρώτος επέμεινε να χάσει τη δίκη ερήμην παρά «ευθέως» (§27).¹³⁰

26. Υπερείδης 3 *Κατὰ Αθηνογένους Α* 5-11, 18, 21-22. (Χρονολογία, 330-324)

Ο λόγος αυτός εκφωνήθηκε από έναν Αθηναίο πολίτη, που ονομαζόταν Επικράτης, στη δίωξη που άσκησε εναντίον του μετοίκου Αθηνογένη. Οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν τη διαδικασία ως *δίκη βλάβης*, στηριζόμενοι ειδικά στη φράση «οί έπιβουλεύοντες τοῖς άλλοτρίοις ἔθεσαν» (§21).¹³¹ Ο Επικράτης κατηγορεί τον

¹²⁹ Ενδεχομένως, λοιπόν, να πρόκειται για *δίκη έμπορική βλάβης* για παρακράτηση περιουσίας και κλοπή έγγραφου συμβολαίου.

¹³⁰ Phillips, 2013, 323-4.

¹³¹ Βλ. π.χ., Διον. Αλικ. *Δείν.* 3 και Δημοσθ. 37.22-26, 28-33.

Αθηνογένη πως τον εξαπάτησε κατά τη σύνταξη μιας σύμβασης¹³² πώλησης με την οποία ο Επικράτης αγόρασε¹³³ από τον Αθηνογένη, για την τιμή των 40 μινων, τρεις δούλους,¹³⁴ τον Μίδα και τους δύο του γιους, για έναν εκ των οποίων ο Επικράτης είχε ερωτικό ενδιαφέρον· ως εκ τούτου και η αναφορά «οί ἐρῶντες» (§21), και το αρωματοπωλείο που διηύθυναν. Ο Επικράτης επιδιώκει να ακυρώσει τη σύμβαση με την αιτιολογία ότι ο Αθηνογένης δεν είχε αποκαλύψει ολόκληρο το ποσό των χρεών του αρωματοπωλείου.¹³⁵ Στις παραγράφους του λόγου που αναφέρονται παραπάνω, ο Επικράτης κάνει λόγο για τη σύνταξη της σύμβασης, την απάτη του Αθηνογένη ως προς τις σχετικές οφειλές και για ένα νόμο για την ευθύνη για τις ζημίες που προκαλούνται από τους δούλους.¹³⁶ Στη συνέχεια επιχειρείται βαθύτερη μελέτη και ερμηνεία του λόγου.

27. [Δημοσθένης] 56 *Κατὰ Διονυσόδωρου Βλάβης*¹³⁷ (3-6, 19-21, 31-32, 34-36, 38, 42-46). (Χρονολογία, 323-322)

Ο λόγος αυτός εκφωνείται από τον Δαρείο κατά του Διονυσόδωρου σε μια *δίκη ἐμπορική*,¹³⁸ προφανώς *βλάβης*¹³⁹ για εκ προθέσεως βλάβη και όχι ακούσιας· γι' αυτό και ο λόγος επιγράφεται *Κατὰ Διονυσόδωρου και όχι Πρὸς Διονυσόδωρον*. Στην §44 γίνεται αναφορά στο *ἐπιτίμιον*, την ποινική ρήτρα της σύμβασης, ορίζοντας διπλή αποζημίωση για εκ προθέσεως παραβίαση μιας σύμβασης, «ἐὰν δὲ μὴ δύνωνται ἐξαπατήσαι ὑμᾶς, αὐτὰ τὰ ὀφειλόμενα ἀποδώσοντες: ἀλλὰ τοῖς ἐπιτιμίοις ζημιοῦτε τοῖς

¹³² MacDowell (2003⁴: 234): Ένας νόμος, ο οποίος μνημονεύεται μερικές φορές σε *δίκες βλάβης*, είναι εκείνος ο οποίος ανέφερε ότι κάθε συμφωνία καταρτιζόμενη εκούσια ενώπιον μαρτύρων ήταν έγκυρη· ο νόμος αυτός αναφέρεται στην περίπτωση του συγκεκριμένου λόγου (§11-12).

¹³³ Σχετικά με την αγορά και την πώληση («ὠνῆ καὶ πράσει») §§5,7) βλέπε Phillips (2013) 360 κ. εξ. Για τη φράση πρβλ. Ηρόδοτος 1.153.2· Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια* 1131a3.

¹³⁴ Harrison (1968-1971: vol.1, 169): Αξίζει να σημειωθεί πως αν και ο θάνατος ενός δούλου μπορεί να θεωρούνταν ως τίποτα περισσότερο από ζημιά στην περιουσία του κυρίου του και οδηγούσε απλώς σε μια *δίκη βλάβης* που κινούσε ο ιδιοκτήτης εναντίον του δολοφόνου, ο νόμος πήγε περαιτέρω. Υπαγόρευε πως ο δολοφόνος έπρεπε να υποστεί καθαρισμό, και μπορούμε να υποθέσουμε πως σε αντίθετη περίπτωση μπορούσε να οδηγηθεί σε *γραφὴ ἀσεβείας*. Αυτό, ωστόσο, θα ήταν ένα είδος αμυδρής προστασίας του δούλου. Το γεγονός πως ο κύριος μπορούσε πιθανώς να κινήσει *δίκη βλάβης* κατά του δολοφόνου του δούλου του αποτελούσε αναμφίβολα ένα είδος προστασίας, και υπάρχουν δύο περιπτώσεις (Ισοκρ. 18.52 και Δημοσθ. 59.9) *δίκης φόνου* κατά των δολοφόνων δούλων, πιθανόν όμως όχι από τους κυρίους τους. Οι συγγενείς ενός δούλου μπορούσαν να ασκήσουν ψυχολογική πίεση στον κύριο του για να διώξει τους δολοφόνους του, αλλά κατά πάσα πιθανότητα δε μπορούσαν να καταφέρουν κάτι περισσότερο.

¹³⁵ Phillips, 2013, 325.

¹³⁶ Πρβλ. [Δημοσθ.] 53.19-20· Δημοσθ. 55.31-32, 34· Δημοσθ. 37.45, 47, 50-51.

¹³⁷ Για έναν εξαιρετικό σχολιασμό του λόγου βλ. Carey & Reid (1985).

¹³⁸ Meyer-Laurin (2007): 127 σημ. 24: Οι Beauchet 1897 (vol. 4, 396), Lipsius, (AR 633, 657), και Gernet (1955: 217), θεωρούν πως πρόκειται για *δίκη βλάβης*· οι Blass (AB vol.3.2, 521), και Pringsheim (1950: 53), *δίκη δανείου*.

¹³⁹ Πρβλ. [Δημοσθ.] 33.19-20, 22, 32-33 και Δημοσθ. 32.25-28.

ἐκ τῆς συγγραφῆς. καὶ γὰρ ἂν δεινὸν εἶη, αὐτοὺς μὲν τούτους διπλασίαν καθ' αὐτῶν τὴν ζημίαν γράψασθαι, ἐάν τι παραβαίνωσι τῶν ἐν τῇ συγγραφῇ, ὑμᾶς δ' ἠπιωτέρως ἔχειν πρὸς αὐτούς, καὶ ταῦτα οὐχ ἦττον ἡμῶν συνηδικημένους». (ομοίως στην §20 «ἀποτίνειν διπλάσια τὰ χρήματα», και την 38 «ἀποτίνειν κελεύει σε διπλάσια τὰ χρήματα»)).¹⁴⁰ Ο λόγος αυτός δίνει σημαντικές πληροφορίες για τις νομικές σχέσεις μεταξύ δανειστών και εμπόρων στο εξωτερικό εμπόριο. Αν και οι δανειστές έπαιρναν ρίσκο δανείζοντας εμπόρους, ο νόμος τους προστάτευε σημαντικά περιορίζοντάς το.¹⁴¹

Ο Δαρείος και ο συνέταιρός του Πάμφιλος δάνεισαν στον Διονυσόδωρο τρεις χιλιάδες δραχμές για να πραγματοποιήσει ταξίδι στην Αίγυπτο και μετά να επιστρέψει στην Αθήνα προκειμένου να μεταφέρει σιτάρι. Για το σκοπό αυτό δέχτηκαν υποθήκη το πλοίο του και συμφώνησαν τους τόκους που θα τους έδινε ο Διονυσόδωρος μόλις επέστρεφε στην Αθήνα. Ο Διονυσόδωρος όμως, κατά την επιστροφή του από την Αίγυπτο, πούλησε το σιτάρι που μετέφερε στη Ρόδο, ισχυριζόμενος πως το πλοίο του είχε υποστεί ζημιές κι έμπαιναν νερά. Ο Δαρείος όμως υποστηρίζει πως προέβη σε τέτοια πράξη, επειδή πληροφορήθηκε ότι το σιτάρι ήταν φθινό στην Αθήνα. Το πλοίο ήταν γερό και ταξίδευε ακόμη. Οι δανειστές κατηγορούν το Διονυσόδωρο για παραβίαση της γραπτής συμφωνίας,¹⁴² αφού δεν παρουσίασε την υποθήκη, δηλαδή το πλοίο, και απαιτούν να επιστρέψει όλους τους συμφωνημένους τόκους. Αυτός δε θέλει να πληρώσει όλους τους τόκους, αλλά να πληρώσει κατ'αναλογία προς την απόσταση που διένυσε το πλοίο.¹⁴³

28. Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Περὶ Δεινάρχου* 3. (Χρονολογία σύνθεσης τέλη του 1ου αι. π.Χ. - αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ.· Δείναρχος, *Κατὰ τοῦ Προξένου* 292-291 π.Χ.)

Χαρακτηριστικό παράδειγμα εκκίνησης *δίκης βλάβης*, με την ελπίδα ανάκτησης του διπλασίου ποσού που είχε απολεσθεί, αποτελεί η κατηγορία την οποία υπέβαλε ο ηλικιωμένος ρήτορας Δείναρχος κατὰ του Προξένου, στο σπίτι του οποίου έμεινε μετά την επιστροφή του στην Αθήνα από τη Χαλκίδα. Ο γέροντας έχασε μερικά χρήματα και αργυρά σκεύη και ισχυρίστηκε ότι υπεύθυνος ήταν ο Πρόξενος.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Phillips, 2013, 327.

¹⁴¹ Harris, 2006b, 161.

¹⁴² Carey & Reid (1985: 198): Η ύπαρξη έγγραφης συμφωνίας ήταν ζωτικής σημασίας σε μια *δίκη έμπορική*.

¹⁴³ Από την υπόθεση του λόγου.

¹⁴⁴ MacDowell, 2003⁴, 233.

Ο Διονύσιος περιγράφει και παραθέτει το *ἔγκλημα*¹⁴⁵ από τη *δίκη βλάβης* που άσκησε ο Δείναρχος κατά του Προξένου. Ότι ο Δείναρχος κατηγορήσε τον Πρόξενο για εκ προθέσεως βλάβη είναι εμφανές πρώτον, από το γεγονός ότι το *τίμημα*¹⁴⁶ των δύο ταλάντων ήταν σχεδόν διπλάσιο από τις απώλειες που ισχυρίστηκε και δεύτερον, από την χρήση της λέξης «ἐπιβουλεύσας» που χρησιμοποιούνταν ίσως πάγια¹⁴⁷ για την προβολή του ισχυρισμού ότι η ζημία ήταν εσκεμμένη.¹⁴⁸ Συγκεκριμένα αναφέρει «...προσκειμένην δὲ ἔχει τὴν γραφὴν ταύτην: “Δείναρχος Σωστράτου Κορίνθιος Προξένω, ᾧ σύνειμι, βλάβης ταλάντων δύο. ἔβλαψέ με Πρόξενος, ὑποδεξάμενος εἰς τὴν οἰκίαν τὴν ἑαυτοῦ τὴν ἐν ἀγρῷ, ὅτε πεφευγῶς Ἀθήνηθεν κατήειν ἐκ Χαλκίδος, χρυσοῦ μὲν στατήρας ὀγδοήκοντα καὶ διακοσίους καὶ πέντε, οὓς ἐκόμισα ἐκ Χαλκίδος εἰδότης Προξένου καὶ εἰσηλθὼν ἔχων εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ, ἀργυρώματα δὲ οὐκ ἔλαττον εἴκοσι μνῶν ἄξια, ἐπιβουλεύσας τούτοις.”» Πληροφορούμαστε για εκ προθέσεως ζημία αναφορικά με απώλεια ιδιοκτησίας και για γραπτή δήλωση της ευθύνης.

29. *Lexica Segueriana* (λήμματα). *Ἐνθεσμος* και *ἄθεσμος* βλάβη. (*Λέξεις ῥητορικαί* καταρτίζεται ;9ο αι. μ.Χ.· *Συναγωγή λέξεων χρησίμων* καταρτίζεται 8ο ή 9ο αι. μ.Χ.)

Πρόκειται για μια ομάδα Βυζαντινών λεξικών στα οποία περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, οι *Λέξεις ῥητορικαί* και η *Συναγωγή λέξεων χρησίμων*. Πόσα αποδεικτικά στοιχεία, εάν υπάρχουν, παρέχουν αυτές οι παραπομπές σε σχέση με τις *δίκες βλάβης* είναι ένα θέμα επιστημονικής συζήτησης. Κάποιοι μελετητές βλέπουν στο (α) λήμμα μια αναφορά σε περιπτώσεις, όπως στον Δημοσθ. 55, όπου φαίνεται να υπάρχει μια ποινή που καθορίζεται από το νόμο,¹⁴⁹ σε αντίθεση με την πλειοψηφία των *δικῶν βλάβης*, οι οποίες ήταν *τιμητοὶ ἀγῶνες* και ίσως σχετίζονται με το (β).¹⁵⁰

α. *Lex. Seg.* (*Λέξ. ῥητ.*) «ἔνθεσμος βλάβη: ἡ ἐν τοῖς νόμοις ὠρισμένη.»

β. *Lex. Seg.* (*Συναγωγή*) «ἄθεσμος βλάβη: ἡσάν τινες ἄθεσμοι καλούμεναι βλάβαι, περιῶν νόμος οὐκ ἦν κείμενος. τὸ δὲ αὐτὸ ἐκαλεῖτο καὶ ἄθεσμος δίκη.»

¹⁴⁵ Βλ. επίσης Δημοσθ. 36.20.

¹⁴⁶ Βλ. επίσης Δημοσθ. 38.2.

¹⁴⁷ Βλ. π.χ. Δημοσθ. 37.22-26, 28-33.

¹⁴⁸ Phillips, 2013, 330.

¹⁴⁹ Δημοσθ. 55.23-25.

¹⁵⁰ Phillips, 2013, 331.

Ορισμένες παρατηρήσεις

Οι πληροφορίες που αντλούμε από τα παραπάνω χωρία μας δίνουν τη δυνατότητα να συνθέσουμε το νομικό πλαίσιο της *δίκης βλάβης*, όπως παρουσιάζεται στο σχετικό κεφάλαιο. Η ευρύτητα των περιπτώσεων στις οποίες μπορούσε να εφαρμοστεί είναι αξιοσημείωτη. Θα πρέπει, όμως, να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί καθώς δεν μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για όλες τις περιπτώσεις. Πλήρης και ακριβής προσδιορισμός της έννοιας είναι ακόμη δύσκολο να υποστηριχθεί πως μπορεί να επιτευχθεί.

Είναι πρόδηλο πως πολλά αδικήματα σχετίζονταν με αρκετούς νόμους και μπορούσαν να χαρακτηριστούν με διάφορους όρους. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι εκείνη που ο Λυκούργος ισχυρίζεται πως οι πράξεις του Λεωκράτη¹⁵¹ τον κατέστησαν ένοχο για τα εξής: «*προδοσίας, δήμου καταλύσεως, άσεβείας, τοκέων κακώσεως, λιποταξίου*» και «*άστρατείας*» (Λυκ. *Κατὰ Λεωκράτους*, 147). Σε τέτοιες περιπτώσεις πάντα υπήρχε δυνατότητα επιλογής της διαδικασίας που θα κινούσε το θύμα, ο κατηγορός. Μια τέτοια επιλογή ήταν ξεκάθαρη για τα θύματα βίας. Σε αυτή την περίπτωση παρατηρείται μια «*αλληλοεπικάλυψη*» θα μπορούσαμε να πούμε *βλάβης* και *αίκείας*, που ασκούνται μέσω *δίκης*, και *ὑβρεως*, που ασκείται μέσω *γραφής*.¹⁵²

¹⁵¹ Λεωκράτης: Πλούσιος Αθηναίος πολίτης, εγκατέλειψε την Αθήνα το 338 π.Χ. μετά την ήττα των Αθηναίων στη Χαιρώνεια, χωρίς να συμμεριστεί τους κινδύνους που διέτρεχε η πατρίδα του κι από φόβο πως αυτή θα κυριευθεί.

¹⁵² Osborne, 1985, 49.

Υπερείδης Κατὰ Ἀθηνογένους Α

Εισαγωγή

Ο λόγος αυτός θεωρούνταν από τους αρχαίους κριτικούς σπουδαίος για την καλλιτεχνική αξία του, και ό, τι απομένει από αυτόν σίγουρα δεν μας απογοητεύει. Αποκαλύπτει το χάρισμα στην σκιαγράφηση των χαρακτήρων, το πνεύμα και την γοητεία που έκαναν τον Υπερείδη διάσημο. Βέβαια ο λόγος που έχει διασωθεί σε πάπυρο είναι μόνο ο ένας από τους δύο που γράφτηκαν για τη δίκη. Όπως και σε πολλές άλλες ιδιωτικές δίκες, οι διάδικοι είχαν δύο ευκαιρίες να μιλήσουν. Ο πρώτος και ο πιο σημαντικός από τους δύο λόγους εκφωνήθηκε από τον ίδιο τον ενάγοντα. Ο δεύτερος, από τον οποίο μόνο λίγες λέξεις είναι γνωστές, ίσως εκφωνήθηκε από τον Υπερείδη.¹⁵³

Στην παράγραφο 31 του λόγου υπάρχουν στοιχεία που χρησιμεύουν για τη χρονολόγηση της υπόθεσης. Εφόσον οι Τροιζήνιοι βρίσκονταν ακόμη εξορίστοι, το ψήφισμα του Αλέξανδρου για την ανάκληση των εξορίστων το 324 π.Χ. δεν είχε ακόμη εκδοθεί.¹⁵⁴ Πρόκειται λοιπόν για έναν *terminus ante quem*, δηλαδή ένα χρονικό όριο πριν από το οποίο πρέπει να έγινε ό, τι μας απασχολεί από άποψη χρονικής αλληλουχίας. Το 480 π. Χ. ο βασιλιάς των Περσών Ξέρξης εισέβαλε στην Αττική και κατάστρεψε την Αθήνα. Οι Αθηναίοι έστειλαν τα γυναικόπαιδα στην Τροιζήνα και αντιμετώπισαν τον εχθρό στη Σαλαμίνα.¹⁵⁵ Η ναυμαχία στη Σαλαμίνα θεωρείται σύμφωνα με τους ιστορικούς από τις πιο σημαντικές μάχες στην ανθρώπινη ιστορία διότι αν οι Πέρσες νικούσαν στη Σαλαμίνα, θα είχε σταματήσει η ανάπτυξη της Ελλάδος, και κατά συνέπεια ο δυτικός πολιτισμός δεν θα ήταν αυτό που είναι σήμερα. Η φράση «τὴν εὐεργεσίαν τὴν πρὸς τὸν βάρβαρον δι' ἐτῶν πλειόνων ἢ πεντήκοντα καὶ ἑκατόν» μεταφέρει τον αναγνώστη μετά το 330 π. Χ. και αποτελεί έναν *terminus post quem*.¹⁵⁶

Η δίκη διεξήχθη μερικά χρόνια μετά τη μάχη στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ., η οποία ήταν καταστροφική για τους Αθηναίους, όταν ο Αθηνογένης εγκατέλειψε την Αθήνα και μεταφέρθηκε στην Τροιζήνα, όπου έγινε μόνιμος κάτοικος, πολίτης, αλλά

¹⁵³ Worthington, 2001, 87.

¹⁵⁴ ό.π., 89.

¹⁵⁵ ό.π., 100, σημ. 39 και 40.

¹⁵⁶ ό.π., 89.

πριν το 324. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την ακριβή χρονολογία εκφώνησης του λόγου, τίθεται όμως το χρονικό πλαίσιο μεταξύ 330 και 324.¹⁵⁷

Υπόθεση του λόγου

Όλα όσα ξέρουμε για την υπόθεση προέρχονται από τον ίδιο το λόγο.¹⁵⁸ Ο Αιγύπτιος Αθηνογένης διατηρούσε στην Αθήνα τρία μυροπωλεία. Στο ένα από αυτά εργαζόταν ο δούλος Μίδα μαζί με τους δυο γιους του. Ο ένας από τους γιους του Μίδα φαίνεται πως ενέπνευσε κάποιο πάθος¹⁵⁹ στον νεαρό αγρότη Επικράτη, ώστε ο τελευταίος θέλησε να πληρώσει για την απελευθέρωση¹⁶⁰ του δούλου και να τον πάρει

¹⁵⁷ Worthington, 2001, 89.

¹⁵⁸ ό.π., 87.

¹⁵⁹ Ο Dover (1989²:1-2) υποστηρίζει πως το πώς, πότε και γιατί η φανερή και χωρίς ψυχολογικούς ενδοιασμούς ομοφυλοφιλία έγινε τόσο έκδηλο χαρακτηριστικό της ζωής των Ελλήνων είναι ενδιαφέρον θέμα για υποθέσεις, αλλά μας λείπουν δυστυχώς μαρτυρίες, γιατί δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η φανερή ομοφυλοφιλία ήταν κιόλας διαδεδομένη στις αρχές του έκτου αιώνα π.Χ. Γιατί οι Αθηναίοι του τετάρτου αιώνα π.Χ. δέχτηκαν την ομοφυλοφιλία τόσο εύκολα και προσαρμόστηκαν ευχαρίστως στο ομοφυλοφιλικό πνεύμα είναι ένα ερώτημα στο οποίο επιφανειακά μπορούμε να απαντήσουμε αμέσως: τη δέχτηκαν γιατί τη δέχονταν οι πατεράδες, οι θείοι και οι παππούδες τους. Για περαιτέρω μελέτη βλ. Dover, (1989²) και Γουδέλη (1992), «Η ερωτική φιλία των αρχαίων Ελλήνων».

¹⁶⁰ MacDowell (2003⁴:131): Ο ιδιοκτήτης μπορούσε, αν ήθελε, να απελευθερώσει ένα δούλο αυτή η πράξη καθιστούσε τον δούλο «απελεύθερο». Νομικά δεν απαιτούνταν καμία επίσημη διαδικασία για να γίνει αυτό. Ένας δούλος ξένης καταγωγής μπορούσε κάλλιστα να επιστρέψει στην πατρίδα του όταν ελευθερωνόταν. Αν παρέμενε στην Αθήνα, εγγραφόταν ως μέτοικος, με «προστάτη» τον πρώην κύριό του έτσι ο κύριος μπορούσε, αν ήθελε, να εμποδίσει τον απελεύθερό του να γίνει μέτοικος. Ο νόμος επέβαλλε επίσης στον απελεύθερο κι άλλα καθήκοντα απέναντι στον πρώην κύριό του.

Garlan (1982:100-102): Από τα τέλη του 6ου αιώνα υπάρχουν μαρτυρίες για την πρακτική της απελευθέρωσης. Η επιγραφική τεκμηρίωση πάνω σ' αυτό το θέμα είναι βέβαια, για όλη την κλασική εποχή, αρκετά πενιχρή, μαντεύουμε ωστόσο, κυρίως μέσα από την αττική λογοτεχνία, πως στην απελευθέρωση κατέφευγαν ολοένα συχνότερα από τον 4ο αιώνα. Στην τεράστια πλειοψηφία των περιπτώσεων, φαίνεται ότι την απελευθέρωση την αποφάσιζε ελεύθερα ο κύριος, είτε αυτός ήταν πολίτης, είτε ξένος. Γενικά, αυτός ήταν άντρας, αλλά ολοένα συχνότερα επίσης, την ελληνιστική εποχή, ήταν γυναίκα, που ενεργούσε με ή χωρίς τη συγκατάθεση κάποιου κηδεμόνα, ήταν ενήλικος ή κατ' εξαίρεση ανήλικος, πάντοτε με τη συμπαράσταση ενός από τους γονείς του, καμιά φορά ακόμα, ήταν μια ομάδα ατόμων. Ανάμεσα στους δούλους που απελευθερώνονταν ατομικά ή κατά μικρές ομάδες (και τους αποκαλούσαν απελεύθερους ή εξελεύθερους), ο αριθμός των γυναικών φαίνεται να είναι, συνολικά, μόλις ελαφρά ανώτερος από εκείνον των αντρών (πράγμα που απαγορεύει να υπερτονίσει κανείς την επίδραση στο θέμα των σεξουαλικών σχέσεων που διατηρούσαν συχνά με τους κυρίους τους). Στο πρακτικό αυτό εμφανίζονται, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, μόνο ως απλά αντικείμενα ιδιοκτησίας, στερημένα από κάθε πρωτοβουλία και κάθε νομική προσωπικότητα. Τελευταίο γενικό χαρακτηριστικό αυτών των ιδιωτικών απελευθερώσεων: επιβάλλουν πάντοτε, εκτός από όταν δηλώνονται ότι γίνονται δωρεάν, είτε αυτό εξειδικεύεται είτε όχι, την καταβολή ενός τιμήματος για εξαγορά που, καθώς υποθέτουμε, αντιστοιχούσε χοντρικά στην αγοραία αξία του δούλου. Το ποσό που πλήρωναν έτσι το έπαιρναν από το κομπόδεμα του ενδιαφερομένου, είτε του το δάνειζε ο κύριός του, είτε το δανειζόταν από μια εταιρεία (έρανος) ιδιωτών που συγκροτείτο γι' αυτόν το σκοπό (όπως ήταν ο έρανος που σχημάτισαν για την απελευθέρωση της Νέαιρας οι παλιοί εραστές της - Δημοσθένης 59. 29-32). Ως προς τα υπόλοιπα, η διατύπωση, περισσότερο ή λιγότερο λιγόλογη, ποικίλλει κυρίως ανάλογα με τον τρόπο απελευθέρωσης που χρησιμοποιείται είτε θρησκευτική είτε κοσμική, με ένα σημαντικό κατάλοιπο από ενδιάμεσους τύπους, που μέσα στην αμηχανία μας, αποκαλούμε μικτούς.

κοντά. Η Αντιγόνα¹⁶¹ τους έφερε σε επαφή.¹⁶² Ο Αθηνογένης διείδε κάποιαν αφέλεια στον Επικράτη και θέλησε να την εκμεταλλευτεί. Με τη συνεργασία της πανούργας εταίρας Αντιγόνας, παγίδεψε τον αγοραστή, τον οποίο εξανάγκασε όχι μόνο να αγοράσει, εκτός από το δούλο που τον ενδιέφερε, και τον πατέρα και τον αδελφό του, αλλά, το κυριότερο, να υπογράψει συμφωνία με την οποία αγόραζε το μυροπωλείο με το ενεργητικό και το παθητικό του. Αυτό στην πράξη σήμαινε, όπως σύντομα αντιλήφθηκε ο εξαπατημένος αγοραστής, ότι αναλάμβανε πολλά και μεγάλα χρέη,¹⁶³ δυσβάσταχτα για την οικονομική του κατάσταση, τα οποία τεχνηέντως του είχε αποκρύψει ο πωλητής. Τον είχε διαβεβαιώσει, αντίθετα με την πραγματικότητα, πως το μυροπωλείο βαρυνόταν μόνο με μικρά χρέη, τα οποία ήταν εφικτό να αποπληρωθούν με εμπόρευμα που υπήρχε στο κατάστημα, «τὸ ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ».¹⁶⁴ Μόλις λοιπόν τον έπεισε, έβγαλε και ανέγνωσε¹⁶⁵ ένα έγγραφο ήδη συντεταγμένο, το οποίο έσπευσε να το σφραγίσει.¹⁶⁶ Τότε πήγαν στο μυροπωλείο, όπου έλαβε χώρα η

¹⁶¹ Millett (1990:188, σημ. 47): Συνδυάζοντας την πώληση με τη *φιλία* ο μελλοντικός αγοραστής ενός σκλάβου, όπως περιγράφεται στο λόγο (παρ. 1-5), χρησιμοποίησε ως μεσολαβητή ένα τρίτο πρόσωπο γνωστό τόσο στον αγοραστή όσο και στον πωλητή. Εάν ο ομιλητής μπορεί να γίνει πιστευτός, το σύστημα απέτυχε. Αυτός είναι ο λόγος που ακούμε γι' αυτό. Πρβλ. Θεόφραστος, 12.8.

¹⁶² Lanni (2006:133 και σημ. 72): Οι κάτοικοι της πόλης φαίνεται πως συναντούσαν αγνώστους σε τακτά διαστήματα. Για παράδειγμα, ο Επικράτης παρουσιάζεται να μην γνώριζε και να μην είχε σχέση με τον Αθηνογένη πριν αγοράσει το μυροπωλείο, και ο Αθηνογένης προφανώς δεν είχε υποφέρει από άτυπα αντίποινα μετά από την αξιόπληξη του Επικράτη με την παραπλανητική συμφωνία.

¹⁶³ Sickinger (2007: 295): Από τη στιγμή που η αθηναϊκή νομοθεσία όριζε πως οι συμφωνίες μεταξύ των μερών ήταν δεσμευτικές, και δεδομένου ότι ο Επικράτης ομολόγησε πως η συμφωνία με τον Αθηνογένη ανέφερε απλήρωτα χρέη απροσδιόριστης αξίας (παρ. 6-7, 10-11), η υπόθεσή του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί δύσκολη.

¹⁶⁴ Finley (1999:73): Σύμφωνα με τις γνώσεις μας για μια ιδιωτική επιχείρηση, σε πόλη ή αγροτική περιοχή, αυτοί που προσέφεραν μόνιμη υπηρεσία ήταν δούλοι. Οι πηγές δεν μας πληροφορούν για επιχειρήσεις που προσλάμβαναν ελεύθερους έστω και προσωρινά.

¹⁶⁵ Calhoun (1914: 139): Μια ενέργεια που αποδείχθηκε μερικές φορές αποτελεσματική ήταν η εξαπάτηση ενός αντιπάλου υπογράφοντας ένα έγγραφο αφού το είχε ακούσει να διαβάζεται και χωρίς να ρίξει μια προσεκτική ματιά σε αυτό. Ο Επικράτης είχε παραπλανηθεί κατά αυτόν τον τρόπο (Υπερ. 3.8).

¹⁶⁶ Lanni (2006:157-158 και σημ. 46, 51): Η απαίτηση μιας γραπτής σύμβασης όπως αυτή που χρησιμοποιείται στις *έμπορικές δίκες* ήταν άνευ προηγουμένου στην Αθήνα. Η πρώτη αναφορά σε γραπτή σύμβαση, ύστερα από μελέτη των σωζόμενων ρητορικών λόγων, εμφανίζεται στον *Τραπεζικό* του Ισοκράτη, διστακτικά χρονολογούμενο στο 393 π.Χ. Αν και οι αναφορές σε γραπτές συμφωνίες γίνονται πιο συχνές στους μεταγενέστερους λόγους, έχει επισημανθεί ότι οι αμιγώς προφορικές συμφωνίες συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται σε μη ναυτιλιακές υποθέσεις σε όλη την κλασική περίοδο. Δεν υπάρχει καμία οριστική δήλωση σχετικά με το τι συνιστά δεσμευτική σύμβαση στην Αθήνα, αλλά οι παρατηρήσεις στους λόγους των ρητόρων που προσεγγίζουν μια τέτοια δήλωση είναι εντυπωσιακά στερούνται αναφορών στη γραφή (παρ. 13). Ο όρος που συναντάται πιο συχνά σε μια συμφωνία είναι το ομολογώ, «ὁμολογήσῃ», «ὁμολογῶ», «ὁμολογοῦντες». Ο μελετούμενος λόγος, πραγματεύεται μια υπόθεση που αφορά μια γραπτή σύμβαση για την πώληση ενός μυροπωλείου, και σημειώνεται ότι «ο νόμος λέει πως ό, τι οι συμφωνίες ένας άνδρας κάνει με ένα άλλο είναι δεσμευτικές». Οι Αθηναίοι φαίνεται να μην έκαναν διάκριση ανάμεσα στις γραπτές και τις προφορικές συμφωνίες. Ο Thomas έχει τονίσει ότι όταν χρησιμοποιούνται έγγραφες συμβάσεις σε μη ναυτιλιακές ομιλίες, φαίνεται κυρίως να συμπληρώνουν τα αποδεικτικά στοιχεία του ομιλητή, παρά να λειτουργούν ως αποφασιστικές αποδείξεις. Έχουμε μόνο δύο παραδείγματα γραπτών συμφωνιών που προσφέρονται ως αποδεικτικά στοιχεία, χωρίς να συνοδεύονται από κατάθεση μάρτυρα.¹⁶⁶ Το εντοπίζεται στον *Κατὰ Αθηνογένους*

μεταβίβαση με την καταβολή των σαράντα μινών από τον Επικράτη. Σε αυτό το στάδιο ολοκληρωνόταν η αγοραπωλησία. Όταν ο Επικράτης συνειδητοποίησε τι είχε συμβεί απευθύνθηκε, με τη βοήθεια συγγενών και φίλων, στον Αθηνογένη,¹⁶⁷ ο οποίος επικαλέστηκε τη συμφωνία, η οποία κατά τα άλλα ήταν νομότυπη. Ο εξαπατηθείς καταφεύγει στα δικαστήρια, υποβάλλοντας κατά του Αθηνογένη *δίκη βλάβης*,¹⁶⁸ δηλαδή μήνυση για περιουσιακή ζημία. Η ζημία είναι οι σαράντα μνες που κλήθηκε να πληρώσει.¹⁶⁹ Μέσα από τη συμφωνία ο Αθηνογένης του προκάλεσε περιουσιακή ζημία. Σε αυτή τη βάση ο ομιλητής προσπάθησε να αποδείξει την αναξιοπιστία της συμφωνίας.¹⁷⁰

Κοινωνική θέση των προσώπων του λόγου

Η γνώση της κοινωνικής θέσης των προσώπων του λόγου συμβάλλει στην καλύτερη και βαθύτερη πρόσληψη της ρητορικής στρατηγικής του ομιλούντος. Δε θα ήταν μάλλον άστοχο να ειπωθεί πως η κοινωνική θέση ενδεχομένως να επηρέαζε και

λόγο και το άλλο στον *Κατὰ Ἐρατοσθένους* του Λυσία (1.23). Ο ομιλητής στον Υπερείδη αισθάνεται υποχρεωμένος να εξηγήσει την απουσία των μαρτύρων με τον ισχυρισμό ότι η συναλλαγή απαιτούσε ασυνήθιστη μυστικότητα.

¹⁶⁷ Dorjahn (1935: 278): Στο αρχικό στάδιο της διαφωνίας, είναι λογικό να υποθέσουμε πως οι εμπλεκόμενοι συχνά προσπαθούσαν να διευθετήσουν τις διαφωνίες τους ιδιωτικά συνομιλώντας μεταξύ τους. Και οι δύο πλευρές θα εξέθεταν το πλαίσιο της επιχειρηματολογίας τους. Εάν η υπόθεση οδηγούνταν στη συνέχεια ενώπιον του δικαστηρίου, οι διάδικοι θα αποκτούσαν πλήρη γνώση των επιχειρημάτων του αντιπάλου τους, «ὡς δ' ἤσθόμην οὐ ἦν κακοῦ, τότε ἤδη τοὺς φίλους καὶ τοὺς οἰκείους συνήγαγον καὶ τὰ ἀντίγραφα τῶν συνθηκῶν ἀνεγινώσκομεν» Υπερ. 3.10, «βουλευομένοις δ' ἡμῖν ἔδοξεν πορεύεσθαι πρὸς τοῦτον καὶ διαλέγεσθαι», Υπερ 3.12.

¹⁶⁸ Phillips (2009: 91 σημ. 8): Καμία ένδειξη της διαδικασίας δεν εμφανίζεται στο κείμενο της ομιλίας. Εν τούτοις, ο προσδιορισμός της δράσης κατά του Αθηνογένους ως *δίκη βλάβης* είναι γενικά αποδεκτός. Πρβλ. F. G. Kenyon, *Hyperides: The Orations Against Athenogenes and Philippides* (London, 1893), 20' F. Blass, *Hyperidis orationes sex cum ceterarum fragmentis*, ed. 3. (Leipzig, 1894), 54' J. H. Lipsius, "Zu Hyperides Rede gegen Athenogenes". *Philologus* 55, 1896, 43' C. Jensen, *Hyperidis orationes sex cum ceterarum fragmentis* (Leipzig, 1917), 39' G. Colin, *Hypéride: discours* (Paris, 1946), 185' J. Burt, *Minor Attic Orators II: Lysurgus, Dinarchus, Demades, Hyperides* (Cambridge, 1954), 428' M. Marzi, P. Leone and E. Malcovati, *Oratori attici minori*, vol. 1. (Turin, 1977), 46' I. Worthington, C. Cooper, & E.M. Harris, (2001) 96 σημ. 27.

Ο θεμελιώδης σκοπός της *δίκης βλάβης* ήταν η επανόρθωση της άδικης οικονομικής απώλειας, και η δράση κάλυψε πολλαπλές μορφές απώλειας πρβλ. Osborne (1985) 56-57' Todd (1993) 279' αντίθετως με τον Wolff (1943), με αποτέλεσμα «να είναι η πιο συχνή όλων των ιδιωτικών δικών τον τέταρτο αιώνα στην Αθήνα» (Whitehead 2000: 268). Διαφορετική άποψη (πρβλ. G. S. Simonetos "Die Willensmangel in den Rechtsgeschäften nach altgriechischem Recht." στο Berneker, E. ed. *Zur griechischen Rechtsgeschichte* (Darmstadt, 1968) 476-77' E. Cantarella "Il tema di invalidità del negozio giuridico nel diritto attico." *Labeo* 12:1966, 88-93.) υποστηρίζει ότι η δράση εναντίον του Αθηνογένη ήταν *δίκη βουλεύσεως*.

¹⁶⁹ Meyer-Laurin (2007: 129 και στη σημ. 27): Ο Blass και ο Maschke εντοπίζουν τη *βλάβη* στην ζημία που υπέστη ο Επικράτης υποθέτοντας τα χρέη της επιχείρησης όταν εξαπατήθηκε ως προς το μέγεθός τους. Ο Maschke ομολογεί την αδυναμία του να εξηγήσει γιατί ο ομιλητής προσπάθει να αποδείξει την αναξιοπιστία της συμφωνίας εξαιτίας της απάτης.

¹⁷⁰ Meyer-Laurin, 2007, 129.

την κρίση των δικαστών. Το γεγονός, λόγω χάρη, πως ο Αθηνογένης ήταν μέτοικος και μάλιστα εγκατέλειψε την Αθήνα σε μια κρίσιμη στιγμή ίσως να τους επηρέασε.¹⁷¹ Σε μια τέτοια βάση παρατίθενται πληροφορίες για την κοινωνική θέση των μετοίκων, των δούλων και των εταίρων στην Αθήνα του τετάρτου π.Χ. αιώνα.

Μέτοικος – Αθηνογένης

Ο κατηγορούμενος σε αυτή τη δίκη βλάβης ήταν ένας μέτοικος, ο Αθηνογένης. Ο μέτοικος,¹⁷² εγκατεστημένος ξένος¹⁷³ στην Αθήνα, δεν ήταν πολίτης και δεν είχε περισσότερα πολιτικά δικαιώματα από τους άλλους ξένους, αλλά γινόταν αποδεκτός ως μέλος της κοινότητας. Υπόκεινταν σε φορολογία, που περιελάμβανε έναν ειδικό φόρο των μετοίκων («μετοίκιον»), ο οποίος ανερχόταν σε 12 δραχμές τον χρόνο για τον άντρα και 6 για τη γυναίκα και διέτρεχε τον κίνδυνο να γίνει δούλος αν δεν τον πλήρωνε.¹⁷⁴

Από οικονομική άποψη, ένας σημαντικός περιορισμός επιβαλλόταν στον μέτοικο· δεν είχε το δικαίωμα ν' αποκτήσει γη και σπίτια στην Αττική, εκτός αν του δινόταν το δικαίωμα αυτό ως ειδικό προνόμιο. Έτσι δεν μπορούσε να δανεισθεί ή να δανείσει χρήματα βάζοντας τη γη υποθήκη. Μπορούμε εύκολα να φανταστούμε τις οικονομικές συνέπειες αυτού του περιορισμού. Στερημένοι από το δικαίωμα να έχουν γη, οι μέτοικοι αυτόματα στράφηκαν σε οποιαδήποτε άλλη μορφή οικονομικής δραστηριότητας εκτός από τη γεωργία, όπως στη βιοτεχνία, στο εμπόριο, στις τραπεζικές επιχειρήσεις και αλλού. Ο κόσμος του χρήματος αναπτυσσόταν έτσι πλάι στον κόσμο της γης, και αυτοί οι δυο κόσμοι συνυπήρχαν σε δυο διαφορετικά επίπεδα, χωρίς ποτέ να συγχωνευθούν σε έναν.¹⁷⁵ Στον Υπερ. 3 ο Αθηνογένης διαβάζουμε πως συντηρούσε τρία μυροπωλεία.

Ο μέτοικος ήταν υποχρεωμένος να υπηρετήσει στον αθηναϊκό στρατό ή το ναυτικό όταν του το ζητούσαν. Αν προσπαθούσε να αποφύγει τη θητεία πηγαίνοντας να ζήσει αλλού όταν ξεσπούσε πόλεμος, δεν του επέτρεπαν ποτέ να επιστρέψει στην Αθήνα (πρβλ. παρ. 29, 33).¹⁷⁶ Ένας μέτοικος που είχε υποχρέωση να υπηρετήσει στον

¹⁷¹ Worthington, 2001, 89.

¹⁷² Για τους μετοίκους βλ. περαιτέρω D. Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic* (= *Proceedings of the Cambridge Philological Society* Suppl. vol. 4, (Cambridge, 1977).

¹⁷³ Για τα δικαιώματα των ξένων βλ. P. Gauthier, *Symbola. Les 'étrangers et la justice dans les cit'és grecques* (Paris, 1972).

¹⁷⁴ MacDowell, 2003, 122.

¹⁷⁵ Austin, Vidal-Naquet, 1998, 143.

¹⁷⁶ MacDowell, 2003⁴, 122.

στρατό ή το ναυτικό της Αθήνας όταν του το ζητούσαν, μπορούσε να αποκτήσει το προνόμιο να υπηρετήσει μαζί με τους πολίτες και όχι στο ξεχωριστό σώμα των μετοίκων.¹⁷⁷

Οι μέτοικοι ήταν πολυάριθμοι και αυτό γιατί η πόλη χρειαζόταν τους μετοίκους εξαιτίας όλων των οικονομικών υπηρεσιών που παρείχαν (βιοτεχνία, εμπόριο), εξαιτίας των εσόδων που έφεραν στην πόλη, χωρίς να στοιχίζουν τίποτε, και τέλος εξαιτίας της χρησιμοποίησής τους στον στρατό και στο ναυτικό.¹⁷⁸ Η παρουσία των μετοίκων δεν ήταν απλώς ανεκτή, αλλά την ενθάρρυνε ενεργητικά η πόλη και οι πολίτες δεν θεωρούσαν τους μετοίκους ανταγωνιστές στις οικονομικές τους δραστηριότητες. Οι μέτοικοι ήταν απαραίτητοι για την οικονομική ζωή της πόλης, και όμως δεν αποτελούσαν πραγματικό μέρος της πόλης, αφού δεν είχαν κανένα πολιτικό δικαίωμα.¹⁷⁹

Η ισότητα απέναντι στο νόμο ήταν σαφώς ένα ιδεώδες της αθηναϊκής κοινωνίας. Αφορούσε όχι μόνο τους Αθηναίους πολίτες αλλά επίσης και τους μέτοικους και τους ξένους. Στην πραγματικότητα, μέτοικοι και ξένοι ίσως βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση, αλλά θεωρητικά είχαν ισότιμη πρόσβαση στα δικαστήρια. Ο Patterson¹⁸⁰ υποστηρίζει πως επειδή δεν είχαν οικογενειακό και φιλικό δίκτυο, ήταν ενδεχομένως σε μειονεκτική θέση στα δικαστήρια.¹⁸¹

Δούλος - ο Μίδας και οι γιοι του

Μαρτυρίες για το δουλικό θεσμό αντλούμε, εκτός των άλλων, από τους ρήτορες του 4ου αι. π.Χ., που μετέτρεψαν τη ρητορική τέχνη σε όπλο ηθικής και πολιτικής αγωγής.¹⁸² Έχουν γραφεί πολλά βιβλία σχετικά με τη δουλεία στην αρχαία Ελλάδα και ειδικά για την ηθική και οικονομική της σημασία. Οι περισσότεροι δούλοι ήταν ξένοι αιχμάλωτοι ή απόγονοί τους.¹⁸³ Θεωρούνταν πολύτιμο είδος περιουσίας.¹⁸⁴ Όπως άλλα περιουσιακά στοιχεία, ένας δούλος μπορούσε να αγοραστεί, να πουληθεί, να ενοικιαστεί, να κληροδοτηθεί ή να δωρηθεί. Υπήρχε ένας νόμος που απαιτούσε από

¹⁷⁷ MacDowell, 2003⁴, 125.

¹⁷⁸ ό.π.

¹⁷⁹ Austin, Vidal-Naquet, 1998, 144.

¹⁸⁰ C. Patterson, "The Hospitality of Athenian Justice: the Metic in Court." in V. Hunter and J. Edmondson, eds. *Law and Social Status in Classical Athens*. Oxford University Press, 2000, 93-112.

¹⁸¹ Harris, 2013, 6 και σημ. 11, 12.

¹⁸² Τσιμπουκίδης, 1999, 54.

¹⁸³ MacDowell, 2003⁴, 126.

¹⁸⁴ ό.π., 1978, 206.

εκείνον ο οποίος πωλούσε δούλο να δηλώσει οποιοδήποτε σωματικό του ελάττωμα. Αν ο αγοραστής ανακάλυπτε ελάττωμα που δεν είχε δηλωθεί, μπορούσε να επιστρέψει το δούλο και να ζητήσει πίσω τα χρήματά του (παρ. 15).¹⁸⁵

Ως τον τέταρτο αιώνα η υπόθεση ότι ένας δούλος βρισκόταν κανονικά υπό την εποπτεία και τον έλεγχο του ιδιοκτήτη του δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα σε μερικές περιπτώσεις. Βεβαίως είχαν μείνει πολλοί δούλοι που ζούσαν και εργάζονταν υπό την εποπτεία του ιδιοκτήτη τους στο σπίτι, στο αγρόκτημα ή στο εργαστήριό του. Ήταν, όμως, επίσης συνηθισμένο έμπιστοι δούλοι να ζουν και να εργάζονται μόνοι τους, ασκώντας κάποιο επάγγελμα ή κάποια επιχείρηση και βλέποντας σπάνια τον ιδιοκτήτη τους, εκτός μόνο για να του καταβάλουν κάποια πληρωμή (*άποφορά*) που μπορούσε να αποτελεί αναλογία των κερδών του επαγγέλματος ή απλώς ένα καθορισμένο ποσό, πληρωτέο μια φορά το μήνα ή ακόμη λιγότερο συχνά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Μίδας, δούλος του Αθηνογένη. Ο Μίδας ήταν ο επικεφαλής του ενός εκ των τριών μυροπωλείων του Αθηνογένη και έριξε την επιχείρηση στα χρέη. Ο Αθηνογένης θα ήταν υποχρεωμένος να πληρώσει τα χρέη, αν δεν είχε πουλήσει το κατάστημα και τον Μίδα στον Επικράτη, που, ανύποπτα, συμφώνησε να αναλάβει την ευθύνη για όλα τα χρέη χωρίς να συνειδητοποιήσει πόσο υπέρογκα ήταν. Αυτή η υπόθεση δείχνει ότι ακόμα και στη δεκαετία του 320 εξακολουθούσε να υπάρχει ο νόμος, σύμφωνα με τον οποίο ο κύριος ήταν υπεύθυνος για χρέη που συνήψε ο δούλος του.¹⁸⁶

Θεωρητικά, οι δούλοι δεν είχαν κανένα δικαίωμα. Αποτελούσαν ιδιοκτησία του κυρίου τους, ο οποίος μπορούσε ελεύθερα να τους διαθέσει όπως ήθελε. Στην πράξη, οι δούλοι στην Αθήνα είχαν κάποια προστασία από τον νόμο. Κανείς δεν μπορούσε να κακομεταχειριστεί έναν δούλο ή να τον θανατώσει ατιμώρητα.¹⁸⁷ Οποιοσδήποτε προσπαθούσε να κάνει δούλο του έναν ελεύθερο άνθρωπο υπόκεινταν σε σύλληψη (*απαγωγή*) ως *ανδραποδιστής*.¹⁸⁸

Ο δούλος δεν είχε καμιά νομική υπόσταση. Με την πιθανή εξαίρεση ορισμένων προνομιούχων ομάδων,¹⁸⁹ οι δούλοι δεν μπορούσαν γενικά να εκπροσωπούν τον εαυτό

¹⁸⁵ MacDowell, 2003⁴, 128.

¹⁸⁶ *ό.π.*, 129-131.

¹⁸⁷ Austin, Vidal-Naquet, 1998, 145.

¹⁸⁸ MacDowell, 2003⁴, 127.

¹⁸⁹ Τσιμπουκίδης (1999: 100): Στις περιπτώσεις των προνομιούχων δούλων, που ανήκαν σε μεγαλοδουλοκτήτες και μεγαλέμπορους και ζούσαν σχετικά άνετα, αυτοί είχαν πλήρη δικαιώματα, έπαιρναν κι έδιναν δάνεια στους ελεύθερους πολίτες, ασχολούνταν με το εμπόριο και την κατάρτιση νέων ειδικών στον τομέα της βιοτεχνίας, αγόραζαν δούλους και είχαν δικαίωμα να προσλαμβάνουν στη δουλειά τους ελεύθερους πολίτες. Από νομική άποψη οι δούλοι αυτοί ενεργούσαν ως ελεύθεροι,

τους ενώπιον του νόμου, αλλά εξαρτώνταν απόλυτα από τους κυρίους τους (υπήρξε ωστόσο μια μικρή εξέλιξη κατά τον 4ο αιώνα, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του εμπορικού δικαίου). Η μαρτυρία ενός δούλου στο δικαστήριο γινόταν δεκτή συνήθως μόνο ύστερα από βασανιστήρια.¹⁹⁰

Εταίρα - Αντιγόνα

Δίπλα στις πόρνες, υπήρχαν αυτές που οι αρχαίοι Έλληνες ονόμαζαν εταίρες (*εταῖραι*) και προορίζονταν «για την ηδονή». Αυτές οι εταίρες στην πραγματικότητα ήταν οι μόνες αληθινά ελεύθερες γυναίκες¹⁹¹ της κλασικής Αθήνας. Έβγαιναν ελεύθερα, συμμετείχαν στα συμπόσια στο πλάι των ανδρών, δηλαδή τους κρατούσαν «συντροφιά», αν είχαν την τύχη να συντηρούνται από έναν ισχυρό άνδρα.¹⁹² Η παρουσία των εταίρων αποκαλύπτει ένα φαινόμενο σημαντικής ολκής γιατί ερμηνεύει τη βαθμιαία εξαφάνιση των παραδοσιακών αξιών της πόλης· την αυξανόμενη σπουδαιότητα του χρήματος ως σημείου ελευθερίας και ισχύος.¹⁹³ Η εταίρα γίνεται το ίδιο το σύμβολο των μετασχηματισμών της πόλης. Γυναίκα του «έξω», που συμμετέχει στα συμπόσια, διαχειρίζεται χρήματα, μιλάει στους άνδρες ως όμοια προς όμοιο, δεν αποτελεί μόνο ένα πρόσωπο στο περιθώριο της κοινωνίας της πόλης. Σ' αυτή τη «λέσχη ανδρών» που είναι η πόλη, όπου η γυναίκα παραμένει σ' όλη τη ζωή της ανήλικη, η εταίρα ενσαρκώνει την αντιστροφή των αξιών της πόλης, την ελεύθερη και ανεξάρτητη γυναίκα¹⁹⁴ στα λόγια και στη συμπεριφορά της, έχοντας αποκτήσει αυτή την ελευθερία κι αυτή την ανεξαρτησία με τον πλειστηριασμό του κορμιού της. Έναν πλειστηριασμό όμως κατά τον οποίο παραμένει ως ένα σημείο η κυρίαρχη κι αυτό συμβαίνει όσο

μπορούσαν να παρουσιαστούν στο δικαστήριο ως μάρτυρες ή ως ενάγοντες, είχαν δικαίωμα να βεβαιώσουν κάτι βάζοντας την υπογραφή και τη σφραγίδα τους.

¹⁹⁰ Austin, Vidal-Naquet, 1998, 145.

¹⁹¹ Mossé (1983, 71-72): Στα Απομνημονεύματα ο Ξενοφών (III, 11, 4) μεταφέρει τη συζήτηση που είχε ο Σωκράτης με την εταίρα Θεοδότη, που η παράδοση αναφέρει πως υπήρξε φίλη του Αλκιβιάδη. Αυτό το κείμενο είναι ενδιαφέρον για περισσότερους από έναν λόγους. Όχι τόσο επειδή αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο οι εταίρες προμηθεύονταν τα μέσα της ύπαρξής τους: είναι αυτονόητο πως εξαρτιούνταν ολοκληρωτικά από τη γενναιοδωρία των εραστών τους. Αλλά επειδή αποδεικνύει ταυτόχρονα την ανεξαρτησία αυτών των γυναικών, ελεύθερων να δεχθούν όποιον ήθελαν στους χώρους τους, και τη δυνατότητα που είχαν να καρπώνονται εισοδήματα από εδαφικές εκτάσεις -κάτι που συνεπάγεται, όπως διαπιστώνουμε, πως υπήρχαν στην Αθήνα εταίρες γεννημένες από Αθηναίους γονείς- από ένα σπίτι ή από ένα εργαστήριο δούλων.

¹⁹² Mossé, 1983, 69.

¹⁹³ ό.π., 8.

¹⁹⁴ Για μια ενδιαφέρουσα μελέτη της επίδρασης που έχουν στις συναισθηματικές σχέσεις τα όρια στα δικαιώματα ιδιοκτησίας των γυναικών βλ. S. Johnstone, "Women, property, and surveillance in Classical Athens," CA 22 (2003) 247-74.

διαθέτει πλούτη, το θεμέλιο της ελευθερίας της.¹⁹⁵ Στον Υπερ. 3 η εταίρα Αντιγόνα σκιαγραφείται αριστοτεχνικά και φαίνεται να έχει ενεργητική συμμετοχή στην κοινωνική ζωή.

Νομικό πλαίσιο

Δεν είναι εύκολο να ανασυσταθεί το περιεχόμενο του αθηναϊκού δικαίου, και μόνο από την αρχή του 4^{ου} αιώνα, χάρη στις πολυάριθμες αναφορές στους νόμους τους οποίους επικαλούνται οι διάδικοι στους διασωθέντες δικανικούς λόγους, μπορούμε να επιχειρήσουμε τον καθορισμό της φύσης του, αλλά και των ορίων του.¹⁹⁶

Υπάρχουν φορές που οι διάδικοι στα αθηναϊκά δικαστήρια αντί να επικεντρωθούν στα στοιχεία που αφορούν την υπόθεσή τους και να τα προσαρμόσουν στην περίπτωση τους κάνουν αναφορά σε νόμους οι οποίοι δεν διέπουν το δικό τους ζήτημα, και φορές που δε θεωρούν ταιριαστό να αναπτύξουν -ή έστω να αναφέρουν- το σχετικό με την υπόθεσή τους νόμο, όπως στον Υπερ. 3 και στον *Κατὰ Νικομάχου* λόγο του Λυσία. Μια σύντομη εξέταση της ιδιόμορφης μεταχείρισης του καταστατικού των δικαστηρίων υποδηλώνει πως τα καταστατικά και τα νομικά επιχειρήματα παρουσιάζονταν για να βοηθήσουν το δικαστήριο να αποκτήσει μια ευρεία θέαση κάθε ξεχωριστής υπόθεσης προτού εκδικαστεί παρά να εστιάσει σε ένα ή περισσότερα σημεία του σχετικού με την υπόθεση νόμου.¹⁹⁷ Στους περισσότερους σωζόμενους δικανικούς λόγους δεν υπάρχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ακριβείς λεπτομέρειες του νόμου, πέρα από την επίδειξη, βεβαίως σημαντική από μόνη της, της βασικής νομικής υποστήριξης μιας θέσης (Υπερ. 3).¹⁹⁸

Λόγω της απουσίας σαφών νόμων, λοιπόν, ήταν απίθανο οι Αθηναίοι να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους στο νόμο με βεβαιότητα, τουλάχιστον σε υποθέσεις που δεν είχαν να κάνουν με σοβαρά ποινικά αδικήματα. Ακόμη και σε περιπτώσεις που φανερά διέπονταν από έναν ακριβή νόμο, όπως οι κληρονομικές διαφορές, η επίγνωση του κοινού πως το δικαστήριο μπορούσε να βασιστεί σε εξω-νομικά επιχειρήματα ώστε να οδηγηθεί σε μια ετυμηγορία αντίθετη με την προτεινόμενη από το νόμο ή τη διαθήκη μείωνε την ικανότητα του νόμου να επηρεάσει

¹⁹⁵ Mossé, 1983, 83.

¹⁹⁶ Mossé, 2013, 30.

¹⁹⁷ Lanni, 2006, 64.

¹⁹⁸ Carey, 1996, 38.

τη συμπεριφορά. Σε ιδιωτικές νομικές συναλλαγές αυτή η κατάσταση πρέπει να είχε αυξήσει τον κίνδυνο και το κόστος κάθε συναλλαγής και είχε δημιουργήσει ανεπάρκειες. Πωλητές και αγοραστές δεν μπορούσαν λογικά ποτέ να είναι βέβαιοι πως μπορούσαν, εάν χρειαζόταν, να παρουσιάσουν τους όρους μιας συμφωνίας ή την προστασία του νόμου που επιβαλλόταν από το δικαστήριο.¹⁹⁹

Οι παράγραφοι 15-18 είναι καθοριστικές. Ο ομιλητής αγόρασε τους δούλους και αφεώς υπέγραψε μια σύμβαση πώλησης που τον καθιστούσε υπεύθυνο για τα αρκετά σημαντικά χρέη που είχαν ήδη δημιουργηθεί από τους δούλους. Το δίκαιο των συμβάσεων δήλωνε απλά ότι οι συμφωνίες είναι δεσμευτικές, και ο ομιλητής προσπαθεί να προβάλει μια διάταξη που να ακυρώνει τις άδικες συμβάσεις παραθέτοντας μια σειρά από νόμους που θέτουν υπό αμφισβήτηση την εγκυρότητα των συμβάσεων σε άλλα πλαίσια. Παραθέτει ένα νόμο που επιτρέπει σε κάποιον που αγοράζει εν αγνοία του ένα δούλο με σωματικές αναπηρίες να τον επιστρέψει, ένα νόμο που ακυρώνει τις διαθήκες που συντάσσονται υπό την επίδραση του γήρατος, της παραφροσύνης, ή του εξαναγκασμού, ένα νόμο που απαγορεύει να λέει κάποιος ψέματα στην αγορά, και ένα νόμο που δηλώνει ότι τα παιδιά είναι νόμιμα μόνον αν ο γάμος είναι νόμιμος.²⁰⁰

Ένας από τους πιο συχνά μνημονευμένους νόμους σχετικά με κάποια αθηναϊκή συμφωνία ορίζει ότι οτιδήποτε προέλθει από συμφωνία μεταξύ δύο είναι έγκυρο.²⁰¹ Εκεί που ο συγκεκριμένος νόμος αναφέρεται από τον Επικράτη, στην παράγραφο 13, ο ομιλητής που εξαπατήθηκε και βρέθηκε να οφείλει τεράστιο χρέος ύστερα από την αγορά του μυροπωλείου και των δούλων, ισχυρίζεται πως μελετά μέρα και νύχτα τους νόμους των Αθηνών για να βρει κάποιον σχετικό με τη υπόθεσή του. Είναι αξιοσημείωτο πόσο λίγα μπορεί να βρει που να αφορούν επακριβώς συμφωνίες αγοραπωλησίας. Υπάρχουν διάφοροι νόμοι τους οποίους και αναφέρει, αλλά κανένας που να αφορά άμεσα τη δική του κατάσταση. Πράγματι, όταν ο Θεόφραστος προβαίνει στη μελέτη των συμφωνιών παρατηρεί ότι πολλά από τα ζητήματα που σχετίζονται με τις συμφωνίες παρουσιάζονται «ορθάνοιχτα». Το δίκαιο των συμφωνιών δεν ήταν ποτέ λεπτομερές.²⁰²

Φαίνεται πως οι Αθηναίοι δεν είχαν κάποιο γραπτό νόμο που να ακυρώνει ρητά

¹⁹⁹ Lanni, 2006, 132.

²⁰⁰ MacDowell, 2003⁴, 69 σημ. 140.

²⁰¹ Miralay, 2004, 58.

²⁰² ό.π.

μια συμφωνία η οποία ήταν δόλια, ή ακόμη και παράλογη. Πράγματι, φαίνεται πως η διάταξη μιας συμφωνίας που τίποτα, συμπεριλαμβανομένων των νόμων, δεν θα είχε μεγαλύτερη αξία από τη συμφωνία την ίδια ήταν, τουλάχιστον τυπικά, επιβλητική. Ωστόσο, ο ομιλητής σε αυτή τη δίκη επικεντρώνεται μόνο στις περιστάσεις που αφορούν στη συμφωνία και θεωρεί πως οι δικαστές πρέπει να αγνοήσουν τη συμφωνία διότι δεν είναι έγκυρη (παρ. 13). Μολονότι κάποιοι μελετητές εκλαμβάνουν αυτή την υπόθεση ως ισχυρή απόδειξη της προθυμίας των Αθηναίων δικαστών να παραβλέψουν τους όρους μιας γραπτής συμφωνίας στο όνομα της δικαιοσύνης, πρέπει να είμαστε προσεκτικοί. Με τους όρους της συμφωνίας κειμένους εναντίον του, ο ομιλητής μάλλον είχε λίγες επιλογές από το να επιτεθεί στην ίδια τη συμφωνία.²⁰³

Η αθηναϊκή νομοθεσία σε γενικές γραμμές ήταν απαλλαγμένη από τεχνική πολυπλοκότητα ή ελικοειδείς νομικούς όρους.²⁰⁴ Σε μεγάλο βαθμό «η γλώσσα του νόμου ήταν η ίδια με τη γλώσσα της αγοράς».²⁰⁵

Το μικρό εύρος των αρχαίων αθηναϊκών νόμων για την πώληση, τουλάχιστον όσων επιβιώνουν, είναι σε πλήρη αντίθεση με το πεδίο εφαρμογής της σύγχρονης νομοθεσίας για την πώληση. Ο μελετητής του αρχαίου αθηναϊκού δικαίου έχει στη διάθεσή του ένα μόνο λόγο που σχετίζεται με την πώληση, τον *Κατὰ Ἀθηνογένους* του Υπερείδη.²⁰⁶

Ο νόμος της πώλησης, όπως τον αντιλήφθηκε ο Pringsheim²⁰⁷, παρέχει μια προφανή εξαίρεση στον κανόνα ότι η μελέτη του νόμου στην αρχαία Ελλάδα απηχεί κατ' ανάγκην την πρακτική της ελληνικής ιστορίας στην αθηνοκεντρικότητά της. Ο αριθμός των νόμων σχετικά με την πώληση που προέρχονται από την Αθήνα είναι μικρός.²⁰⁸ Υπάρχουν αρκετές αναφορές (όλες από πηγές του τετάρτου αιώνα) σε ένα νόμο που απαγορεύει την εξαπάτηση ή παραπλάνηση στην *ἀγορά* («ὁ μὲν τοίνυν εἷς νόμος κελεύει ἀψευδεῖν ἐν τῇ ἀγορᾷ» Υπερ. 3.14, πρβλ. Δημ. 20.9). Το απόσπασμα του Υπερείδη είναι ερμηνευμένο από τον Αρποκρατίωνα στο *Λεξικό των δέκα ρητόρων* ως εξής: Ο νόμος απαιτεί επιπλέον έντιμη αντιμετώπιση στην *ἀγορά*, και γράφτηκε μάλλον για την κάλυψη των εμπορευμάτων (περὶ τῶν ὀνίων). Ο Θεόφραστος αναφέρει στο έργο *Περὶ Νόμων* (Laws=Szegedy-Maszak 1981: fr.20) ότι η *ἀγορανόμοι* πρέπει

²⁰³ Lanni, 2006, 163.

²⁰⁴ Cohen, 2005, 292.

²⁰⁵ ό.π., σημ. 14.

²⁰⁶ Millett, 1990, 172· πρβλ. Todd (2005) 106, σημ. 29.

²⁰⁷ Pringsheim (1950).

²⁰⁸ Πρβλ. Lipsius (1905-1915) 738-49.

να φροντίζουν για δύο πράγματα: την καλή κατάσταση της *ἀγοράς* και την απουσία δόλου, όχι μόνο από τους πωλητές, αλλά και από τους αγοραστές. Ο πωλητής έπρεπε να εγγράψει την πώληση με ένα δικαστή, τουλάχιστον εξήντα ημέρες πριν από τη συναλλαγή, και ο αγοραστής έπρεπε να καταθέσει το ένα τοις εκατό της τιμής αγοράς.²⁰⁹ Ο πωλητής έπρεπε να προειδοποιεί τον αγοραστή για τα «κρυφά ελαττώματα» του δούλου (το ίδιο ίσχυε και για τα ζώα).²¹⁰ Η υποχρέωση αυτή εμφανίζεται ειδικότερα στους Νόμους του Πλάτωνα (XI, 916 α).²¹¹ Η τιμή των δούλων διέφερε αισθητά ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, τις επαγγελματικές ικανότητες και κυρίως, ίσως -πράγμα δυσκολότερο ακόμα να μετρηθεί- ανάλογα με τις τοπικές σχέσεις, προσφοράς και ζήτησης.²¹²

Η πώληση αποτέλεσε εξέλιξη της ανταλλαγής.²¹³ Το βασικό χαρακτηριστικό των ανταλλαγών είναι ότι η κυριότητα των δύο αντικειμένων που ανταλλάσσονται μεταβιβάζεται την στιγμή κατά την οποία λαμβάνει χώρα η ανταλλαγή. Νομικά η κυριότητα της πωλουμένης περιουσίας μεταβιβάζεται όταν, και μόνο όταν, καταβάλλονταν τα χρήματα.²¹⁴ Επειδή μια έννομη σχέση, και ως εκ τούτου, μια νομική βάση για την επιβολή της υποχρέωσης μεταξύ των μερών, θα μπορούσε να προκύψει μόνο από την πραγματική παράδοση των εμπορευμάτων κατά την πραγματική καταβολή του συνολικού τιμήματος της αγοράς, οι Αθηναίοι δεν μπορούσαν να εισέλθουν άμεσα σε νομικά επιβεβλημένες μελλοντικές υποχρεώσεις, όπως την αναστολή παράδοσης των εμπορευμάτων ή την παροχή πίστωσης στους πωλητές προκειμένου να προφυλάσσονται από την καθυστερημένη μεταφορά των εμπορευμάτων. Ο κανόνας αυτός θα είχε μειώσει σημαντικά πιθανές αιτίες για διαφωνία ή παρεξήγηση με την αποτελεσματική εξάλειψη της δικαστικής παρέμβασης σε ανεκπλήρωτες συμφωνίες. Επομένως, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι από τις σωζόμενες αθηναϊκές δικανικές περιπτώσεις, μόνο ένας λόγος ασχολείται με μια συναλλαγή που επικεντρώνεται στην πώληση αγαθών.²¹⁵

Η πώληση *ἐπί πιστώσει* δεν αναγνωριζόταν στο αθηναϊκό δίκαιο. Η πώληση δεν

²⁰⁹ Millett, 1990, 172.

²¹⁰ Garland, 1988, 74 και σημ. 35 και βλ. περαιτέρω Ι. Τριανταφυλλόπουλος, «Τα κρυφά ελαττώματα του πωλουμένου πράγματος κατά τα ελληνικά δίκαια εκτός των παύρων», *Scritti in onore di E. Volterra*, 5 (1971), 697-719· C. Furkiotis, «Aus dem attischen Recht die *dike anagoges*», *Studi U.E. Paoli*, 323-331.

²¹¹ Garland, 1988, 74.

²¹² *ό.π.*, 77.

²¹³ MacDowell, 2003⁴, 213.

²¹⁴ *ό.π.*

²¹⁵ Cohen, 2005, 293.

είχε νομικά συντελεσθεί και η γη ή τα αγαθά παρέμεναν στην κυριότητα του πωλητή μέχρι να πληρώσει ο αγοραστής. Αν ο αγοραστής δεν είχε διαθέσιμα επαρκή μετρητά, έπρεπε να τα δανειστεί για να κάνει την αγορά.²¹⁶ Ο υποψήφιος αγοραστής, που δεν είχε ακόμη αρκετά μετρητά για να πραγματοποιήσει την αγορά και ήθελε να εξασφαλίσει κάποιο δικαίωμα προτίμησης (και να αποτρέψει την πώληση της περιουσίας σε κάποιον άλλον στο μεταξύ), μπορούσε να προσφέρει προκαταβολικά μέρος των χρημάτων της αγοράς, ως αρραβώνα (*άρραβών*).²¹⁷

Αυτό που πρέπει να απορριφθεί είναι η ιδέα πως όλες οι πωλήσεις στην Αθήνα θα πρέπει να υπαχθούν σε κάποια ενιαία, άκαμπτη αρχή. Το καθοριστικό στοιχείο ήταν ότι τα μέρη μιας συναλλαγής θα έπρεπε να είναι ικανοποιημένοι με τους όρους, οι οποίοι θα αποτελούσαν αντικείμενο διαπραγμάτευσης χωρίς ιδιαίτερη προσοχή στη νομική ακριβολογία. Ο ανεκτικός χαρακτήρας της αθηναϊκής νομοθεσίας στον τομέα αυτό μπορεί να υποδεικνύεται από ένα νόμο ότι οι αμοιβαίες συμφωνίες²¹⁸ θα πρέπει να είναι δεσμευτικές για τα δύο μέρη.²¹⁹ (παρ. 13, Δημοσθ. 42.12, 47.77, 56.2, Δειν. ΠΙ.4, Πλάτων, *Συμπ.* 196c).²²⁰

Τα στοιχεία αυτά, λοιπόν, συνθέτουν το σύνολο των γνωστών νόμων σχετικά με τους γενικούς όρους πώλησης στην κλασική Αθήνα.

Δομή

Το προοίμιο και κάποιο μέρος από τη διήγηση δεν σώζονται. Είναι αβέβαιο πόσο μέρος από τη διήγηση έχει χαθεί.²²¹ Το απόσπασμα του λόγου, που παραδίδεται από παπυρικά ευρήματα, ξεκινά με διήγηση που φθάνει έως την παράγραφο 13. Από την παράγραφο 13 ξεκινούν οι πίστεις. Στις παραγράφους 23-24 επανέρχεται στη διήγηση παραθέτοντας περισσότερα στοιχεία για την εξαπάτηση από τον Αθηνογόνη. Στα χέρια του Υπερείδη η κλασική διαίρεση των λόγων φαίνεται τελικά να έχει

²¹⁶ MacDowell, 2003⁴, 214.

²¹⁷ *ό.π.*

²¹⁸ Για τη φύση των συμβάσεων που υπήρξε αντικείμενο διαφωνιών βλ. Pringsheim (1950) 14-56 και H.J. Wolff, "Die Grundlagen des griechischen Vertragsrecht," *ZSS* 74: (1957) 26-72 που δεν υποστηρίζουν την συναινετική φύση των συμβάσεων· αντιθέτως L. Gernet, "Horoi," in *Studi in onore di Ugo Enrico Paoli*. Florence: (1955) 345-53· Millett (1990)· J. Velissaropoulos, "Altgriechische πίστις und Vertrauenshaftung," in Thür (1994): 185-90.

²¹⁹ Millett, 1990, 178.

²²⁰ Millett (1990: 178, σημ. 24): Για την προσπάθεια του Pringsheim (1950: 34-43) να υποστηρίξει ότι αυτός ο νόμος δε χρειαζόταν να υποδείξει την ύπαρξη μιας συναινετικής σύμβασης.

²²¹ Worthington, 2001, 89, σημ. 3.

εγκαταλειφθεί, καθώς μεταφέρεται από τη διήγηση στις πίστεις και ξανά στη διήγηση.²²² Από την παράγραφο 25 και εξής συνεχίζει την παράθεση πίστεων. Τον επίλογο αποτελούν οι παράγραφοι 34 και 35.

Το μεγαλύτερο μέρος από ό, τι σώζεται από το λόγο *Κατὰ Αθηνογένους Α* είναι σχετικό με την περίπτωση (1-28), αλλά ο λόγος τελειώνει με έναν όχι και τόσο σχετικό με την υπόθεση ισχυρισμό πως ο Αθηνογένης εγκατέλειψε την Αθήνα το 338 (29-35).²²³

Έντεχνες πίστεις

Ήθος - Διήγηση

Η προσωπική συμμετοχή των διαδίκων είναι πιθανό να έχει επηρεάσει την ίδια τη φύση της δικανικής ρητορικής. Είναι αξιοσημείωτο ότι η διήγηση, για παράδειγμα, διαδραματίζει έναν πολύ πιο σημαντικό ρόλο στους ρητορικούς λόγους από ό, τι η κατάρτιση ενός σύγχρονου δικηγόρου. Αυτό αξίζει να το έχουμε κατά νου παραλληλίζοντας τη δικανική ρητορική με την τραγωδία.²²⁴ Θεωρείται παράξενο να μην χρησιμοποιούσαν οι ομιλητές ορισμένες φορές λεξιλόγιο, φρασεολογία, εκφράσεις της τραγικής ποίησης ως βοήθημα ή έμπνευσης.²²⁵

Το χωρίο που έχει διασωθεί δίνει ελπίδες για την αποκάλυψη των ιδιαίτερων προτερημάτων του Υπερείδη, κυρίως στην αφηγηματική του τεχνική.²²⁶ Καθώς ο ομιλητής αφηγείται τα σχετικά με την υπόθεσή του, διαγράφονται αριστοτεχνικά οι χαρακτήρες των εμπλεκόμενων προσώπων.

Στους δικανικούς λόγους το ήθος του αντιπάλου είναι όπλο στα χέρια του ρήτορα εναντίον του αντιπάλου. Ο Επικράτης προσπαθεί να μειώσει τον Αθηνογένη, αλλά και την Αντιγόνα μπροστά στα μάτια των δικαστών. Φράσεις που χρησιμοποιεί στη διήγηση, δηλωτικές του χαρακτήρα του αντιπάλου είναι: «Αθηνογένης χαλεπὸς εἶη καὶ οὐδὲν ἐθέλοι τῶν μετρίων συγχωρεῖν», «ἄνθρωπον λογογράφον τε καὶ ἀγοραῖον»²²⁷,

²²² Usher, 2001, 332.

²²³ Rhodes, 2004, 147.

²²⁴ Todd, 2005, 111.

²²⁵ Bers, 2009, 30.

²²⁶ Usher, 2001, 331.

²²⁷ Millett (1990:185 και σημ. 39): Παρατηρείται πως υπήρχε δυσάρεστη σύνδεση με λέξεις της αγοράς. Για παράδειγμα, *ἀγοραῖος* και *ἀγοράζειν* με την έννοια της χαλάρωσης στην *αγορά*, με υποτιμητικές αποχρώσεις. *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, 294 σημ. 22: Για τον Πλάτωνα οι

τὸ δὲ μέγιστον, Αἰγύπτιον», «ἢ ἐπιβουλὴ καὶ τὸ πλάσμα τὸ μέγα», «οὐκ ἐνέγραψεν ἐν ταῖς συνθήκαις, ἀλλ' ἀπεκρύψατο», «εἰ οὐκ αἰσχύνοιτο ψευδόμενος καὶ ἐνεδρεύσας ἡμᾶς ταῖς συνθήκαις, οὐ προειπὼν τὰ χρέα», «τὴν ἐπιβουλὴν αὐτοῦ τούτου». Προσπαθεῖ, ὅπως και στον υπόλοιπο λόγο, να τον παρουσιάσει ως δολοπλόκο, μηχανορράφο, συμφεροντολόγο, ψεύτη, ανέντιμο, φαύλο, απατεώνα.

Συνεργάτης του Αθηνογένη ἦταν η πανούργα εταίρα, Αντιγόνα.²²⁸ Ἔστησαν ἀπὸ κοινού πλεκτάνη και τον παγίδευσαν. Ενδεικτικές φράσεις ἀπὸ τη διήγηση που ἀποκαλύπτουν το ποιὸν της, σύμφωνα με τον ομιλητὴ εἶναι: «ἐμὲ δ' ἐκέλευε θαρρεῖν αὐτὴ γάρ μοι πάντα συναγωνιεῖσθαι», «ὀμνύουσα τοὺς μεγίστους ὄρκους, ἧ μὴν μετ' εὐνοίας τῆς ἐμῆς λέγειν καὶ ἐπὶ πάσης ἀληθείας», «ἐκεῖνη γοῦν φενακίζουσα», «δεινοτάτη μὲν τῶν ἐταιρῶν», «πορνοβοσκοῦσα».

Οι «ειδήμονες» ἀπὸ το κοινὸ του τετάρτου π.Χ. αἰῶνα μάλλον ἀπολάμβαναν την περίλυπη περιγραφή της ἀφέλειας του πελάτη του Υπερείδη (παρ. 1-12).²²⁹ Ἐνα αξιόλογο ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο ἐνὸς λόγου εἶναι το ἦθος. Πρέπει ο ακροατὴς να πιστέψει πως ο ομιλητὴς εἶναι ἄνθρωπος με ἀγαθὸ χαρακτήρα και ἀγαθὲς προαιρέσεις, σε ἀντιδιαστολή με τον ἀντίπαλο. Ο Επικράτης παρουσιάζεται να ἀγανακτεῖ για το κακό που του ἔχουν προκαλέσει και να ἔχει ως ἀρχὴ τη δικαιοσύνη (συχνὴ ἐπανάληψη της λέξης «δίκαιον» και παραγῶγων της σε ὅλο το λόγο). Η περσόνα του Επικράτη χαρακτηρίζεται ἀπὸ ιδιαίτερη ἀφέλεια και ἴσως με την προβολὴ του πελάτη του ως ἀφελούς, ο Υπερείδης να ἐξασφάλισε ἀκόμη περισσότερη συμπάθεια προς το πρόσωπό του.

Ο ομιλητὴς δεν παραλείπει να ἐπαινέσει και να κολακεύσει το ἦθος των ακροατῶν. Γνωρίζει πως οφείλει να μη βγει ἐξω ἀπὸ το «πρέπον» και ὅτι πρέπει να προσαρμόσει την επιχειρηματολογία, το λεξιλόγιο και το ὕφος του προς το κοινωνικό και πνευματικὸ ἐπίπεδο των ακροατῶν. Ἐνα σημεῖο στο οποίο ἐντοπίζεται ο σκοπὸς αὐτὸς εἶναι: «ρήθησεται γὰρ πρὸς ὑμᾶς τάληθές».

ἀγοραῖοι ἄνθρωποι ἦταν φαῦλοι, «ἐν μὲν ταῖς ὀρθῶς οἰκουμέναις πόλεσι σχεδὸν τι οἱ ἀσθενέστατοι τὰ σώματα καὶ ἀχρεῖοί τι ἄλλο ἔργον πράττειν. αὐτοῦ γὰρ δεῖ μένοντας» (*Πολιτεία*, 371c), που ἐπεδίωκαν χρηματικὸ κέρδος ἐπειδὴ ἦταν ἀνίκανοι για πιο ἀποδεκτὲς πολιτιστικές και πολιτικές ἐνασχολήσεις. Πρβλ. Πλάτων, *Πρωταγόρας* 347c, *Πολιτικός* 289e.

²²⁸ Αξίζει η ἀναφορὰ πως ο Υπερείδης ἀφατούσε τις γυναῖκες και ἔκανε θυελλώδεις δεσμούς με γνωστὲς εταῖρες της ἐποχῆς του, ὅπως η Φρύνη.

²²⁹ Humphreys, 2007, 151.

Ρητορική στρατηγική

Μέχρι τη στιγμή που ο Υπερείδης εκτελούσε τη λογογραφική του δραστηριότητα, κατά το τρίτο τρίμηνο του τετάρτου αιώνα, οι περισσότερες από τις συμβάσεις ήταν καθαγιασμένη από το χρόνο και τη χρήση (και προσφερόμενες ως συστηματικές ή οιονεί συστηματικές πραγματείες όπως η *Ρητορική* του Αριστοτέλη και η ψευδο-αριστοτελική *Ρητορική του Αλεξάνδρου* που γενικά θεωρείται ότι είναι η *Τέχνη Ρητορική* του Αναξιμένη από τη Λάμψακο). Υπήρχε ένα σύνολο λιγότερο ή περισσότερο τυπικό δικανικής επιχειρηματολογίας. Η ικανότητα των καλύτερων επαγγελματιών του είδους- όσοι δεν ήταν διατεθειμένοι να ασχοληθούν με τα κλισέ- ήταν να κρίνουν, πρώτον, πού οικείοι τόποι μπορούσαν ακόμη να χρησιμοποιηθούν για καλό πειστικό αποτέλεσμα, και δεύτερον, πού οι ένορκοι ίσως ήταν πιο πιθανό να επηρεαστούν από κάτι νέο. Ο συνδυασμός αυτών των δύο οδηγούσε στο καλύτερο αποτέλεσμα.²³⁰

Αφού εξέθεσε διεξοδικά τα σχετικά με την υπόθεσή του ο Επικράτης και έκανε κοινωνούς στο πρόβλημά του τους δικαστές, «τὰ μὲν τοίνυν πεπραγμένα, ὧ ἄνδρες δικασταί, καθ' ἕνα ἕκαστον ἀκηκόατε», περνά στη χρήση λογικῶν επιχειρημάτων με σκοπό να τους πείσει για την απάτη και τη βλάβη που υπέστη. Στην παράγραφο 13 προβάλλει το νόμο στον οποίο θα στηριχθεί ο Αθηνογένης (γνώση σκεπτικού αντιπάλου) και τον «διορθώνει» εναρμονίζοντάς τον με τη δικαιοσύνη (επιχείρημα που ανήκει στα εικότα), «ἐρεῖ δὲ πρὸς ὑμᾶς αὐτίκα μάλα Ἀθηνογένης ὡς ὁ νόμος λέγει, ὅσα ἂν ἕτερος ἑτέρῳ ὁμολογήσῃ κύρια εἶναι. τά γε δίκαια, ὧ βέλτιστε τὰ δὲ μὴ τοῦναντίον ἀπαγορεύει μὴ κύρια εἶναι». Ο νόμος σύμφωνα με τα λεγόμενά του ορίζει ότι οι δίκαιες συμφωνίες²³¹ είναι έγκυρες και όχι οι άδικες. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν ο νόμος περιείχε τέτοια διάταξη, και ο Επικράτης δεν την αναφέρει.²³²

²³⁰ Whitehead, 2004, 164.

²³¹ Phillips (2009: 89): Συμφωνία: εξαιρετικά κατατοπιστικό είναι το άρθρο του Phillips (2009) “Hypereides 3 and the Athenian Law of Contracts”, στο οποίο εξετάζει το αθηναϊκό δίκαιο των συμβάσεων όπως φωτίζεται από την ειδική περίπτωση του Υπερείδη 3, στην οποία ο κατηγορούμενος, ο Αθηνογένης, επιδιώκει να ακυρώσει μια σύμβαση πώλησης λόγω του ότι ο κατηγορούμενος, ο Αθηνογένης, έχει μεταχειριστεί την απάτη κατά την σύναψή της. Συγκεκριμένα, ο Phillips συγκρίνει και αναλύει τις βεβαιωμένες παραλλαγές στο γενικό νόμο των συμβάσεων που αναφέρεται στον Υπερ. 3.13 και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η προσέγγιση του Υπερείδη είναι πιο πιθανό να είναι η σωστή. Επίσης, μελετά τα δικαιώματα να συνάπτεται συμφωνία όπως προκύπτουν από την πρόσθετη νομοθεσία και εξετάζει την αξία και τη σημασία των επιχειρημάτων του Επικράτη από την αναλογία. Τέλος, προσφέρει μια εξήγηση της στρατηγικής του Επικράτη να κάνει αναφορά στους νόμους του Σόλωνα.

²³² Sickinger, 2007, 295.

Αλλού (Δημ. 42.12, 47.77, 56.2), μαθαίνουμε ότι ο νόμος όριζε ότι οποιαδήποτε συμφωνία γινόταν ελεύθερα μπροστά σε μάρτυρες ήταν δεσμευτική. Μόνο εδώ πληροφορούμαστε ότι μια τέτοια συμφωνία θα πρέπει να είναι δίκαιη για να είναι έγκυρη, και ο Επικράτης συνάγει από τη διάταξη αυτή ότι ο ίδιος νόμος δηλώνει ότι όταν είναι άδικη, η συμφωνία είναι άκυρη. Όμως, μια άλλη πιθανή ερμηνεία του νόμου, και ίσως η σωστή, δεν είναι ότι η ίδια η συμφωνία έπρεπε να είναι δίκαιη, αλλά το αντικείμενο της συμφωνίας έπρεπε να είναι νομότυπο. Αν έτσι έχει η κατάσταση, ο Επικράτης είναι σε δύσκολη κατάσταση, δεδομένου ότι η συμφωνία την οποία ελεύθερα συνήψε δεν ήταν για παράνομους σκοπούς. Κατά συνέπεια, αναγκάζεται να αναφέρει άλλους δύο νόμους, ένα για την υποβολή ψευδών δηλώσεων στην αγορά και ένα άλλο για την αποκάλυψη των φυσικών ελαττωμάτων του δούλου, για να αποδείξει ότι έχει εξαπατηθεί.²³³

Συνεχίζει ισχυριζόμενος πως έχει φτάσει σε σημείο να είναι κύρια δραστηριότητά του η μελέτη των νόμων.²³⁴ Νυχθημερόν τους μελετά για να μπορέσει να περισώσει την υπόστασή του. Πρόκειται για ρητορικό τόπο. Κάθε διάδικος αναμένεται να παραστεί ο ίδιος στο δικαστήριο, και στο πλαίσιο της αποστολής του περιλαμβανόταν ο εντοπισμός και η εξέταση των νόμων που ίσχυαν στην περίπτωσή του. Αλλά ο Επικράτης έχει προσλάβει τον Υπερείδη να γράψει την ομιλία του, και μεγάλο μέρος αυτής της εργασίας θα μπορούσε πιθανότατα να είχε γίνει από τον ρήτορα, που ήταν εξοικειωμένος με το νόμο²³⁵ τα σχόλιά του είναι καθαρά ρητορικά, τονίζοντας την απειρία του στο δικαστήριο και τη μη φιλόδικη φύση του. Πρβλ.

²³³ Worthington, 2001, 93 σημ. 18' πρβλ. Carey (1998) 102-3.

²³⁴ Gagarin (2008:211-212): Στον τέταρτο αιώνα, αρκετοί διάδικοι σημειώνουν ότι είχαν την ευκαιρία να διαβάσουν τους νόμους, όπως ισχυρίζεται εδώ ο Επικράτης. Ομοίως, Δημοσθ. 47.71 και 54.17. Ακόμη κι αν σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο λογογράφος ήταν εκείνος που μελετούσε τους νόμους, εν τούτοις δεν πρέπει να ήταν ασυνήθιστο που ακόμη και πολίτες με μέτρια εισοδήματα μπορούσαν να διαβάζουν και να μελετούν τους νόμους. Όμως οι διάδικοι ποτέ δε λένε ότι διάβασαν τους νόμους, απλώς από ενδιαφέρον ή σα μια ενασχόληση ρουτίνας. Μάλλον εμφανίζονται να έχουν υποχρεωθεί, συνήθως λόγω της αντιδικίας, να διαβάσουν και να μελετήσουν τους νόμους, όπως και ο Επικράτης.

²³⁵ Carey (1996:41): Υπάρχει μια σαφής συνειδητοποίηση εκ μέρους των ομιλητών που μιλούν στα δικαστήρια μιας δυνατότητας για την κατάχρηση των νόμων. Οι προσπάθειες των διάδικων να παρουσιάσουν τους εαυτούς τους ως εξαναγκασμένους να προσφύγουν στο δικαστήριο δείχνει ότι υπάρχει μια απροθυμία προσφυγής στο δικαστήριο. Οι διάδικοι μπορούν φυσικά να εκπροσωπούν οι ίδιοι τους εαυτούς τους' αλλά αυτό που έχει σημασία είναι το σύνολο των ιδεών που παρουσιάζουν παρά η ακρίβεια των μεμονωμένων αξιώσεων. Οι νόμοι αντιμετωπίζονται ως τελικά μέσα για την επίλυση μιας διαφωνίας, όχι ως μια «θεραπεία» που εφαρμόζεται άνετα. Υπάρχει, επομένως, ένας βαθμός τλαιπωρίας που γίνονται αισθητός από τους ομιλητές που αναφέρουν τους νόμους λεπτομερώς, και συνεπώς, μια τάση να ζητήσει συγγνώμη για τη νομική γνώση που επιδεικνύεται, όπως Υπερ. 3.13, όπου ο ομιλητής προλογίζει μια εκθαμβωτική επίδειξη της νομικής εξοικείωσης με μια δυσφορία ότι ο εχθρός του τον έχει αναγκάσει για να μελετήσει τη νομοθεσία.

Δημοσθ. 54.17 - 18.²³⁶

Η προβολή του ως νομοταγούς προσωπικότητας πιθανότατα ακοσκοπούσε στο να κερδίσει την εύνοια του ακροατηρίου. Τονίζει το συναίσθημα φόβου που τον κατακλύζει, «περίφοβον», το οποίο πηγάζει από τη δεινή συμπεριφορά του αντιδίκου. Δηλωτικές είναι οι λέξεις που επιλέγει, «καὶ γὰρ οὕτω με διατέθεικας καὶ περίφοβον πεποίηκας μὴ ἀπόλωμαι ὑπὸ σοῦ καὶ τῆς δεινότητος τῆς σῆς». Επίσης, η αποστροφή και η χρήση του β' ενικού προσώπου προσδίδουν δραματικότητα στο λόγο, παραστατικότητα και αμεσότητα.

Ο νόμος (παρ. 14) προστάσσει να μην ψεύδεται κάποιος στην αγορά και αυτή την προσταγή θεωρεί την πιο σωστή ο Επικράτης, «κάλλιστον παράγγελμα». Αξιοσημείωτη είναι η χρήση υπερθετικού βαθμού και του επιθέτου «πάντων» που τονίζουν την αξία του νόμου και προφανώς την απαξία του παραβάτη. Κατηγορεί τον Αθηνογένη ότι έκανε συμφωνία εις βάρος του λέγοντας ψέματα στην αγορά. Παρουσιάζει τον αντίπαλο, κάνοντας επίθεση στο ήθος του, ως ψεύτη και παραβάτη του νόμου. Η προσπάθειά του ενισχύεται και με την χρήση αντίθετων εννοιών «ἀψευδεῖν – ψευσάμενος». Η διαβολή και το ψεύδος αποτελούν κοινούς τόπους στη δικανική ρητορεία.

Η τιμιότητα και η δίκαιη συμφωνία θεωρούνταν σημαντικά συστατικά της δικαιοσύνης, μιας από τις βασικές αρετές των Αθηναίων.²³⁷ Οι άλλες βασικές αρετές που περιγράφονται από τον Πλάτωνα στα έργα του *Πολιτεία* και *Φαίδων* είναι η σωφροσύνη, η ανδρεία και η φρόνηση.²³⁸ Η πραγμάτευση της δικαιοσύνης στην *Πολιτεία* κάνει φανερό πως η έννοια αυτή θεωρείται ότι περιλαμβάνει την αποπληρωμή χρεών, την απόδοση χρημάτων σύμφωνα με μια συμφωνία, υπόσχεση, ή υποχρέωση, τη φύλαξη χρημάτων ή περιουσιακών στοιχείων κάποιου άλλου, και την τιμιότητα στις συναλλαγές.²³⁹ Το να ψεύδεται κάποιος στην αγορά απαγορευόταν από το νόμο, «ὁ μὲν τοίνυν εἷς νόμος κελεύει ἀψευδεῖν ἐν τῇ ἀγορᾷ», και στους σωζόμενους λόγους που έχουν εκφωνηθεί στα δικαστήρια, η απάτη και η προσπάθεια να αποφύγει κάποιος να εκπληρώσει μια επαγγελματική υπόσχεση παρουσιάζονται ως σοβαρές παραβάσεις των αξιών της κοινότητας (Υπερ. 3).²⁴⁰ Προσθέτει πως εάν αποδείξει ότι είχε από πριν αποκαλύψει τις προκαταβολές στη συμφωνία, θα παραδεχόταν ότι είναι οφειλέτης. Τα

²³⁶ Worthington, 2001, 93 σημ. 19.

²³⁷ Lanni, 2006, 27.

²³⁸ ό.π., 27, σημ. 49.

²³⁹ ό.π., 27 και σημ. 50.

²⁴⁰ ό.π., 27 και σημ. 52: Πρβλ. Δημοσθ. 35.17-25, 37.15, 49.1,2,4,27,54.

σχήματα λόγου της αντιθέσεως και κυρίως της άρσεως και θέσεως συνεπικουρούν στην προβολή της χρηστής προσωπικότητάς του, «οὐδὲν ἀντιλέγω σοι, ἀλλ’ ὁμολογῶ ὀφείλειν».

Στο σημείο αυτό παρουσιάζει το νόμο που αφορά στην πώληση των δούλων. Όταν κάποιος πουλάει δούλο, ανακοινώνει εκ των προτέρων αν έχει κάποια ασθένεια, διαφορετικά γίνεται αναστροφή της πώλησης.²⁴¹ Έχοντας ως βάση αυτό το νόμο αναρωτιέται πως είναι δυνατόν να μην αναλάβει ο Αθηνογένης την ευθύνη για τα αδικήματα που μεθόδευσε εις βάρος του. Συμπληρώνει πως ο ανάπηρος δούλος δεν καταστρέφει την περιουσία του αγοραστή, ο Μίδας όμως, που του πούλησε αυτός, επισημαίνει χαρακτηριστικά: «ὄν σύ μοι ἀπέδου», κατέστρεψε όχι μόνο τη δική του αλλά και των φίλων του. Υπολανθάνει λοιπόν το συμπέρασμα στο οποίο οδηγούν οι παραπάνω προκείμενες πως πρέπει να γίνει αναστροφή της πώλησης και ενδεχομένως να δοθεί αποζημίωση για τη βλάβη που έχει προκληθεί. Με τη χρήση της ρητορικής ερώτησης διατυπώνει με έμφαση την κρίση του. Ο συλλογισμός του εμπεριέχει υποθετικές προτάσεις με αποτέλεσμα να μην έχει στέρεη και αμετακίνητη βάση (επιχείρημα που ανήκει στα εικότα).

Η αόριστη αντωνυμία *τις* χρησιμοποιείται για να δείξει ότι ο νόμος προορίζεται να εφαρμοστεί σε οποιονδήποτε.²⁴² Ομοίως και σε άλλες αναφορές σε νόμους: Ανδ. 1.96, Λυσ. 1.32, Αισχ. 3.32, Δημ. 20.100, *Αθην. Πολ.* 53.5, Δημ. 52.17, Δημ. 37.35, Δημ. 56.2, Αισχ. 1.19.²⁴³

Αξίζει να σημειωθεί πως επαναλαμβάνει το ρήμα *ἀπόλλυμι* («ἀπόλωμαι» παρ. 13, «προσαπολλύει», «ἀπολώλεκε» παρ. 15) για να δώσει έμφαση στο μέγεθος της βλάβης που έχει υποστεί, σε οικονομικό αλλά και ψυχικό-ηθικό επίπεδο.

Προσθέτει ένα νόμο από το θεσμό του γάμου. Τον χρησιμοποιεί κατ’ αναλογία προς την περίπτωση σου. Τα παιδιά που γεννιούνται από νόμιμα παντρεμένες γυναίκες

²⁴¹ Πρβλ. Πλάτων, *Νόμοι* 915c.

²⁴² Harris (2004_a: 23): Σε αρκετά χωρία ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι ένας νόμος ασχολείται με γενικά ή οικουμενικά δικαιώματα και καθήκοντα, όχι με συγκεκριμένες καταστάσεις. Στην *Ῥητορική* (1354b4-8) κάνει διάκριση μεταξύ του ρόλου του νομοθέτη και αυτού του δικαστή και του μέλους της Συνέλευσης. Η απόφαση του νομοθέτη δεν είναι για μεμονωμένες περιπτώσεις, αλλά και για μελλοντικά γεγονότα και γενικά θέματα. Στα *Ἠθικά Νικομάχεια* (1137b 11-14, 27 - 9) ο Αριστοτέλης εφιστά την προσοχή στο γεγονός ότι κάθε νόμος είναι για ένα γενικό θέμα, και ότι δεν είναι δυνατόν ο νόμος να αναφέρεται γενικά για μεμονωμένες περιπτώσεις. Η ίδια η ουσία της δικαιοσύνης (*ἐπιείκεια*) λειτουργεί διορθωτικά της νομοθεσίας σε εκείνες τις περιχές όπου ο νόμος είναι ελλιπής, διότι ασχολείται με γενικά θέματα. Ο Αριστοτέλης επίσης σημειώνει ότι οι νόμοι δεν είναι δυνατόν να είναι ακριβείς από τη στιγμή που δεν είναι εύκολο να δοθούν γενικές διευκρινίσεις για όλες τις περιπτώσεις. Αυτή η αρχή είχε επισημανθεί και από τους ρήτορες (*Δημοσθ.* 24. 159).

²⁴³ Harris, 2004_a, 22-23.

είναι γνήσια. Ο νομοθέτης μάλιστα ήταν σαφής: «ἦν ἂν ἐγγυήση τις ἐπὶ δικαίοις δάμαρτα ἐκ ταύτης εἶναι παῖδας γνησίους, καὶ οὐκ ἔάν τις ψευσάμενος ὡς θυγατέρα ἐγγυήση ἄλλην τινά. ἀλλὰ τὰς μὲν δικαίας ἐγγύας κυρίας, τὰς δὲ μὴ δικαίας ἀκύρους καθίστησιν». Οι δίκαιοι λοιπόν γάμοι είναι έγκυροι και οι άδικοι άκυροι. Ομοίως επιθυμεί το ακροατήριο να θεωρήσει άκυρη την άδικη συμφωνία που έκανε (επιχείρημα που ανήκει στα εικότα). Για να είναι ένας γάμος νόμιμος, η γυναίκα πρέπει να είναι Αθηναία, και ο κύριός της (ο πατέρας ή ο αδελφός) πρέπει να την παντρέψει με «έγγυη», (πρβλ. Δημοσθ. 46.18).²⁴⁴

Ένας γάμος ήταν νομικά έγκυρος μόνο αν προηγούνταν η πράξη που ονομαζόταν «έγγυη». «Έγγυη» ήταν η παράδοση μιας γυναίκας από τον «κύριο» στον μέλλοντα σύζυγό της και συνίστατο απλώς στην επίσημη εκφώνηση εκ μέρους του «κυρίου» της φράσης: «Σου παραδίδω («έγγυω») την κόρη μου (ή την αδελφή μου κ.λπ.)». ²⁴⁵ Η επανάληψη της λέξης «έγγυη» είναι αξιοπρόσεκτη, «τῶν ἐγγυητῶν, τὸ ἐγγυηθῆναι, ἂν ἐγγυήση, ἐγγυήση, ἐγγύας», καθώς και οι αντιθέσεις «τὰς μὲν δικαίας ἐγγύας κυρίας- τὰς δὲ μὴ δικαίας ἀκύρους».

Στο σημείο αυτό, προς ενίσχυση της επιχειρηματολογίας του, προσθέτει ένα νόμο σχετικό με τις διαθήκες²⁴⁶ που ορίζει, όμοια με τον προηγούμενο που ανέφερε, ότι ο καθένας διαθέτει την περιουσία του όπως θέλει, εκτός αν επηρεάζεται από γηρατειά ή από ασθένεια ή δεν διαθέτει τη χρήση του λογικού ή υποκύπτει σε υποδείξεις γυναίκας ή είναι φυλακισμένος ή τελεί υπό κράτος ανάγκης. Για το σχετικό χωρίο του νόμου βλ. Δημοσθ. 46.14. Πρβλ. επίσης Πλούτ., *Σόλων* 21.3.²⁴⁷

Κινούμενος πάλι στο πλαίσιο της δικαιοσύνης και της εγκυρότητας, αναρωτιέται πώς είναι δυνατόν, αφού ακόμη και όσον αφορά στην προσωπική περιουσία κάποιου οι μη δίκαιες διαθήκες δεν είναι έγκυρες, όταν ο Αθηνογένης κάνει συμφωνίες εις βάρος της δικής του περιουσίας, αυτή να είναι έγκυρη. Οι όροι των αθηναϊκών νόμων ήταν σπάνια ή και καθόλου καθορισμένοι. Το γεγονός αυτό επέτρεπε

²⁴⁴ Worthington, 2001, 94 σημ. 21.

²⁴⁵ MacDowell, 2003⁴, 136.

²⁴⁶ Lanni (2006:165-166): Οι διαθήκες είναι εργαλεία του νόμου που παρουσιάζουν ομοιότητες με τις συμφωνίες από πολλές απόψεις. Επειδή οι διαθήκες θεωρούνταν ιδιαίτερα επιρρεπείς στην πλαστοπροσωπία και την απάτη, κάποιος θα ανέμενε σε περιπτώσεις κληρονομιάς να επικεντρωθεί στην αλήθεια και το περιεχόμενο της διαθήκης. Αντίθετα με τον ομιλητή στον λόγο Κατά Αθηνογένους, που πρόκειται για υπόθεση με συμφωνία, ένας διάδικος που έχει να κάνει με μια διαθήκη με δυσμενείς όρους θα μπορούσε να προσπαθήσει να την ανατρέψει ισχυριζόμενος πλαστογραφία παρά να εξαναγκάζεται να καταφύγει σε πιο γενικά επιχειρήματα περί δικαιοσύνης για περιπτώσεις που δε σχετίζονται με την συγκεκριμένη.

²⁴⁷ Worthington, 2001, 94 σημ. 22.

μεγάλο εύρος ερμηνείας κάποιου νόμου ή όρου του νόμου από τον διάδικο, ο οποίος προσπαθούσε να πείσει τους δικαστές πως η πρόθεση του νομοθέτη ήταν η τάδε ή ο νόμος εννοούσε το δείνα. Μπορούσε, όπως εδώ, να προτείνει αναλογικά με κάποιον άλλο νόμο, πως έπρεπε να ερμηνευτεί ένας συγκεκριμένος όρος.²⁴⁸

Το λεξιλόγιο που επιλέγει κι εδώ δεν είναι τυχαίο. Η φράση «Αθηνογένει γε κατά τῶν ἐμῶν συνθεμένῳ» δηλώνει τη δολιότητα και την επιβουλή του Αθηνογένη εις βάρος του. Επίσης διαφαίνεται η έλλειψη γνώσης του ομιλούντος των ακριβῶν όρων της συμφωνίας. Στο σημείο αυτό, όπως και προηγουμένως, κάνει χρήση ρητορικής ερωτήσεως.

Εστιάζοντας στο σημείο του νόμου που τον αφορά, προσθέτει ότι ο νόμος ορίζει πως αν κάποιος συντάξει διαθήκη πειθόμενος στις υποδείξεις της γυναίκας του, η διαθήκη είναι άκυρη. Ξανά με ρητορική ερώτηση διατυπώνει εμφαιτικά ότι, αν αυτός πείστηκε από την εταίρα του Αθηνογένη, δεν πρέπει να καταστραφεί «προσαπολωλέναι», αυτός που διαθέτει την ισχυρότατη απόδειξη, την αναγραφόμενη από το νόμο, καθώς αναγκάστηκε, «ἀναγκασθεὶς», από τον Αθηνογένη και την Αντιγόνα να προχωρήσει στη συμφωνία. Η συμπεριφορά του Αθηνογένους και της Αντιγόνας είναι ενδεικτική του χαρακτήρα τους, «ἐνεδρεύσαντές με σὺ καὶ ἡ ἑταίρα σου». Οι δυο τους κινήθηκαν εναντίον του Επικράτη, οι δυο τους έγγραψαν τη συμφωνία, «ἐγράψατε», και ο Επικράτης τη δέχτηκε, «προσεδεξάμην», αφού εξαπατήθηκε και αναγκάστηκε. Πέραν του δόλιου χαρακτήρα του, ο Αθηνογένης παρουσιάζεται και ως άπληστος και φιλοχρήματος. Δεν του αρκούσαν οι σαράντα μνες που του είχε δώσει για την αγορά του μυροπωλείου, ήθελε και άλλα πέντε τάλαντα.

Στην προσπάθειά του να μειώσει ηθικά τον αντίπαλο και να εξουδετερώσει την πειστικότητα των επιχειρημάτων του, τον ειρωνεύεται λέγοντας πως παρ' ότι στα άλλα ζητήματα ήταν ειδήμων, «οὐκ ιδιώτης», ως προς τον δούλο αποδείχθηκε τόσο αφελής, ώστε κάποια χρέη τα γνώριζε, «ἤδει», ενώ κάποια άλλα, όσα δεν ήθελε, «ὄσα μὴ βούλεται», ισχυριζόταν, «φησιν», ότι δεν τα γνώριζε, «οὐκ εἰδέναι». Προβλέπει πως ο Αθηνογένης θα επικαλεστεί άγνοια των χρεών του Μίδα και των προκαταβολών, κάτι αδύνατο και αδιανόητο κατά τον Επικράτη, καθώς ο ίδιος που δεν είχε σχέση με το εμπόριο, όπως ο αντίδικος, δίχως να κάνει τίποτε τα έμαθε όλα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Μέσα από το παιχνίδι των λέξεων, μεταξύ γνώσης και άγνοιας, ο λόγος αποκτά γλαφυρότητα, «οὐκ ἤδει», «ἐπυθόμην», «οὐκ ἤδει», «ἤδει», «οὐκ εἰδέναι». Ο

²⁴⁸ Worthington, 2001, 94, σημ. 23' Πρβλ. Todd (1993) 60-62.

αντίδικος διαφαίνεται να έχει δόλια, ύπουλη, υποκριτική συμπεριφορά.

Υπάρχει λογοπαίγνιο στο σημείο αυτό που διατυπώνεται με άρση και θέση. Ο λόγος του Αθηνογένους, σύμφωνα με τον ομιλητή, δεν είναι απολογία, αλλά ομολογία, «ὁ δὲ τοιοῦτος αὐτοῦ λόγος, ὃ ἄνδρες δικασταί, οὐκ ἀπολόγημά ἐστιν». Αναρωτιέται πώς είναι δυνατόν να του είχε γνωστοποιήσει εκ των προτέρων τα χρέη τη στιγμή που ισχυρίζεται ότι δεν γνώριζε όλες τις οφειλές. Άρα, δεν είναι θεμιτό, σύμφωνα με τον ίδιο, να πληρώσει ο Επικράτης τα χρέη για τα οποία δεν είχε ενημερωθεί από τον πωλητή, μάλλον σκόπιμα. Βέβαια, θεωρεί πρόδηλο πως είχε γνώση των χρεών του Μίδα και από το γεγονός ότι ζήτησε εγγυητή τον Νίκωνα καθώς ήξερε πως ο Επικράτης δεν ήταν σε θέση να καλύψει μόνος του το υπέρογκο ποσό των χρεών. Παρουσιάζει, λοιπόν, τον αντίπαλο να έχει μηχανοραφήσει εναντίον του.

Ο Επικράτης μεταφέρεται από ένα υποθετικό επιχείρημα που ίσως προβάλλει ο Αθηνογένης (παρ. 19-20) σε ένα πραγματικό που προφανώς έχει ήδη παρουσιάσει. Είναι πιθανό ο Επικράτης να ανακαλεί ένα επιχείρημα που είχε προβάλλει ο Αθηνογένης στο στάδιο της διαιτησίας. Το επιχείρημα έχει ως εξής: Ας υποθέσουμε ότι δεν μου γνωστοποίησες εκ των προτέρων όλα τα χρέη διότι δεν τα γνώριζες. Εγώ συμφώνησα, επειδή θεώρησα ότι το περιεχόμενο της συμφωνίας είναι ό, τι άκουσα από εσένα, δηλαδή ελάχιστα χρέη. Άρα, αυτός που πρέπει να αποπληρώσει τα χρέη δεν είμαι εγώ, ο πρόσφατος αγοραστής, αλλά εσύ, ο από παλαιά –όταν γινόταν ο δανεισμός του χρήματος- ιδιοκτήτης. Σε περίπτωση διαφωνίας, ο Επικράτης προτείνει να τεθεί διαιτητής ο νόμος που έχει θεσπίσει ο Σόλων.

Μέχρι τον τέταρτο αιώνα, ο Σόλων θεωρούνταν ο ιδρυτής της Αθηναϊκής δημοκρατίας, και οι ρήτορες απέδιδαν τους περισσότερους νόμους σε αυτόν, κοινός τόπος, ακόμη και αν δεν ήταν ο πραγματικός συντάκτης όλων αυτών των νόμων. Πρβλ. π.χ., Δημοσθ. 18.6, Αισχ. 3.257.²⁴⁹ Μια κοινή στρατηγική των διαδίκων, η οποία εφαρμόζεται από τον Επικράτη, ήταν να βασίζονται στην αρχή πως οι νόμοι είχαν θεσπιστεί από έναν μόνο νομοθέτη και έτσι αποτελούσαν ένα συνεκτικό σύνολο, επιτρέποντας τη χρήση στοιχείων από μη σχετικούς νόμους για να ερμηνευτεί κάποιος συγκεκριμένος νόμος, (Υπερ. 3. 15-18 και Ισαίος, *Περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου*).²⁵⁰

Με το σχήμα της άρσης-θέσης τονίζει τη δημοκρατική φύση του Σόλωνα και φροντίζει να γίνει συμπαθής στους ακροατές επαινώντας τον πρόγονό τους (κοινός

²⁴⁹ Worthington, 2001, 96, σημ. 28 .

²⁵⁰ Carey, 1996, 69.

τόπος), απορρίπτοντας παράλληλα τη συμβολή των ερωτευμένων και όσων εποφθαλμιούν τις ξένες περιουσίες στη σύνταξη των νόμων. Τόσο οι μεν όσο και οι δε έχουν ταπεινά κίνητρα με αποτέλεσμα να μην δύνανται να είναι απερίσπαστοι και αμερόληπτοι στο τόσο δύσκολο και υπεύθυνο έργο του νομοθέτη. Ουσιαστικά σε αυτό το σημείο πλήττει τόσο τον αντίπαλο όσο και τον ίδιο του τον εαυτό, όχι άσκοπα. Προβάλλει ευκρινώς η αξία του Σόλωνα.

Παραθέτει το νόμο που είχε θεσπίσει ο Σόλων τονίζοντας τον δικαϊκό χαρακτήρα του. Σύμφωνα με αυτόν, για τις ζημιές και τις δαπάνες που θα προκαλέσουν οι δούλοι υπόχρεος να αποζημιώσει είναι ο κύριος στις εργασίες του οποίου βρίσκονται αυτοί. Όπως ακριβώς αν ο δούλος δημιουργήσει κάτι καλό αυτό περιέρχεται στον κύριό του. Επομένως, βραχυλογικά εξάγεται το συμπέρασμα πως, εφόσον όταν ο Μίδας δημιούργησε τα χρέη ήταν υπόδουλος στον Αθηνογένη, τότε αυτός είναι υπόχρεος αυτών και όχι ο Επικράτης. Επαναλαμβάνει το όνομα του Σόλωνα για να καταστήσει τους ακροατές φιλικά προσκείμενους στον ίδιο. Επισημαίνει πως σύμφωνα με αυτόν, τίποτα δεν είναι «κυριότερον» από τον νόμο, ακόμη κι ένα δίκαιο ψήφισμα. Ένα ακόμη σφάλμα που εντοπίζει να έχει πράξει ο αντίπαλός του είναι πως θεωρεί ακόμη και την άδικη συμφωνία τους ανώτερη από το νόμο.

Η παραπλανητική ερμηνεία της νομοθεσίας στις §§21-22 αμφισβητήσιμα γίνεται πιο διαυγής στην απόδοση του νόμου στο Σόλωνα τον ανώτερο στην ιεραρχία. Οι Αθηναίοι μερικές φορές χρησιμοποιούν μεροληπτικά αναχρονισμό όταν αναφέρονται στη νομοθεσία μιας δημοκρατικής πόλεως ως έργο (του Δράκοντα και) του Σόλωνα. Αλλά η αναφορά συνοπτικά στην αθηναϊκή νομοθεσία κάτω από το όνομα του πιο εξέχοντος νομοθέτου του δεν είναι το ίδιο πράγμα όπως ψευδώς να αποδίδεται ένας συγκεκριμένο νόμος στον Σόλωνα.²⁵¹ Ο Υπερείδης ήξερε σίγουρα – όπως και ο Επικράτης, εάν, όπως ισχυρίζεται, μελετούσε τους νόμους της Αθήνας νύχτα και ημέρα κατά την προετοιμασία της υπόθεσής του (§13) - ότι το καταστατικό που καθιέρωσε την πρωτοκαθεδρία των νόμων πέρα από τα διατάγματα δεν ήταν του Σόλωνα αλλά εγκρίθηκε όταν ήταν ο Ευκλείδης επώνυμος άρχων στην Αθήνα (403/2: Ανδοκ. 1.87), σχεδόν δύο αιώνες μετά από τη νομοθεσία του Σόλωνα και λιγότερο από ογδόντα έτη πριν από τη αυτή τη δίκη. Δεδομένου ότι ο Αθηνογένης ήταν Αιγύπτιος μέτοικος και πιθανώς σύνθεσε την υπεράσπισή του (ο Επικράτης τον αποκαλεί λογογράφο, §3), ο Υπερείδης και ο Επικράτης ίσως να στηρίχθηκαν στο γεγονός ότι θα ήταν ανίκανος ή

²⁵¹ Phillips, 2009, 114 και σημ. 77.

απροετοίμαστος να αντικρούσει τον ισχυρισμό τους περί θέσπισης από το Σόλωνα.²⁵² Τα κίνητρο πίσω από αυτήν την διαστρέβλωση γίνεται σαφές εάν εξεταστεί η παρουσία και η απουσία του Σόλωνα στη νομική επιχειρηματολογία του Επικράτη.²⁵³

Ο ομιλητής συνεχίζει να προσπαθεί να αποδείξει τη δολιότητα του αντιπάλου και την ψευδολογία του, αντικρούοντας τα επιχειρήματα που θα χρησιμοποιήσει. Μάλιστα, επιδιώκει να γίνει συμπαθής στους ακροατές κολακεύοντάς τους καθώς ο ίδιος δεν τους θεωρεί «ήλιθιους» όπως ο αντίπαλός του. Ο Επικράτης ισχυρίζεται πως ο αντίπαλός του θεωρούσε τους δικαστές «ήλιθιους» και δε θα μπορούσαν να αναγνωρίσουν το θράσος και την αναίδειά του.²⁵⁴

Συνεχίζει την αφήγηση (παρ. 24-25) για να αποδείξει την επιβουλή του Αθηνογένη και της Αντιγόνας. Μάλιστα ισχυρίζεται πως έπεσε θύμα συκοφαντίας (κοινός τόπος).

Σε ευθύ λόγο (παρ. 26), παρουσιάζει πως δεν είχε κανένα όφελος να κλέψει την τέχνη του Αθηνογένη. Αντιθέτως, αυτός και η εταιρά του επιβουλεύτηκαν την περιουσία του. Το επιχείρημα αυτό βασίζεται στην πιθανότητα (εικός) και στην προβολή τους ήθους του αντιπάλου. Επιπροσθέτως, προσπαθεί να κάνει φιλικά διακείμενους προς αυτόν τους ακροατές του διεγείροντας συναισθήματα συμπάθειας και οίκτου καθώς εξαπατήθηκε, «διόπερ, ἄνδρες δικασταί, ἐμοὶ μὲν ἂν εἰκότως συγγνώμην ἔχοιτ' ἀπατηθῆναι ... καὶ ἀτυχήσαι τοιούτῳ ἀνθρώπῳ περιπεσόντα Ἀθηνογένει». Στο σημείο αυτό παρουσιάζει και την επαγγελματική του ενασχόληση. Καλλιεργεί τα κτήματα που του κληροδότησε ο πατέρας του.²⁵⁵

Ο Επικράτης περιγράφει (παρ. 27) μάλλον μεροληπτικά τις συνέπειες που θα ακολουθήσουν αν χάσει την υπόθεση. Ο Μίδας και τα χρέη του θα είναι δική του ευθύνη· ο νεαρός, τον οποίο ο Αθηνογένης είχε πει πως θα του τον έκανε δώρο, θα κόστιζε στον Επικράτη πέντε τάλαντα και σε κάθε περίπτωση θα αφηνόταν ελεύθερος, αφού δεν ήταν στις προθέσεις του Επικράτη να τον αγοράσει ως δούλο.²⁵⁶

Δύο πιθανότητες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν τον Επικράτη στη στέρηση

²⁵² Phillips, 2009, 114 και σημ. 78.

²⁵³ Phillips, 2009, 114.

²⁵⁴ Ober, 2007, 274.

²⁵⁵ MacDowell (2003⁴:205-206): Το πιο φανερό και σημαντικό είδος περιουσίας, ιδίως πριν από την εφεύρεση των χρημάτων, ήταν η γη. Με τη γη συμπορεύονταν τα κτίρια, που ήταν, κτισμένα πάνω της και τα σπαρτά που καλλιεργούνταν σ' αυτήν. Ένας συνηθισμένος τρόπος απόκτησης της κυριότητας μιας περιουσίας ήταν η κληρονομιά. Άλλες μέθοδοι μεταβίβασης της κυριότητας, ήταν η πώληση και η δωρεά.

²⁵⁶ Worthington, 2001, 98 σημ. 32.

των πολιτικών του δικαιωμάτων (*ἀτιμία*)²⁵⁷ έχουν διατυπωθεί. Αν έχανε την υπόθεση, ο Επικράτης θα χρωστούσε χρήματα στους δανειστές του μυροπωλείου. Οι δανειστές, προκειμένου να λάβουν τα χρήματα, θα κινούσαν *δίκη ἐξούλης*, μια δίκη για να εκτοπίσουν τον Επικράτη από το μυροπωλείο. Στις περισσότερες περιπτώσεις τέτοια δίκη υποκινούνταν από κάποιον που επεδίωκε να εκβιάσει στο δικαστήριο ετυμηγορία προς όφελός του, όπου ο κατηγορούμενος αρνιόταν να πληρώσει και ο αντίπαλος προσπαθούσε να ληφθεί απόφαση από τους δικαστές να τον αποκλείσουν από την περιουσία. Μπορούσε να υποκινηθεί και από οποιονδήποτε είχε νόμιμο δικαίωμα στην περιουσία κάποιου, όπως ένας δανειστής στον οποίο οφείλονταν χρήματα. Αν οι δανειστές σε αυτή την υπόθεση υποκινούσαν *δίκη ἐξούλης* εναντίον του Επικράτη και καταδικαζόταν, επιπροσθέτως σε όσα τους όφειλε, θα έπρεπε να πληρώσει ένα ισότιμο ποσό και στο κράτος. Ο Επικράτης συνεπώς θα ήταν δημόσιος οφειλέτης και θα έχανε τα πολιτικά του δικαιώματα. Η άλλη πιθανότητα ήταν σε μια *δίκη βλάβης*, όπως και σε άλλες ιδιωτικές δίκες, σε περίπτωση που ο μηνυτής έχανε, έπρεπε να πληρώσει στον εναγόμενο *έπωβελία*, αποζημίωση ένα έκτο της αξίας της ζημίας. Αν ο Επικράτης αδυνατούσε να πληρώσει αυτό το ποσό, θα κινδύνευε με *δίκη ἐξούλης* και *ἀτιμία* ως

²⁵⁷ MacDowell (2003⁴:117-120): Η κατάσταση ενός πολίτη μπορούσε να θιγεί με την *ἀτιμία* η οποία επιβαλλόταν ως ποινή για διάφορα εγκλήματα. Αυτό σήμαινε ότι έχανε δικαιώματα και προνόμια, δεν είναι όμως εύκολο να ορίσει κανείς με ακρίβεια τι σήμαινε στην πράξη. Οι νεότερες θεωρήσεις του θέματος αυτού δεν υπήρξαν απόλυτα ικανοποιητικές. Μια πρόσφατη περιγραφή του M. H. Hansen *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes* (1976) 54-98 είναι η καλύτερη που δόθηκε ως τώρα, αλλά μερικά προβλήματα παραμένουν ακόμη άλυτα.

Η *ἀτιμία* με την έννοια της στέρησης των πολιτικών δικαιωμάτων, την οποία είχε αποκτήσει τον τέταρτο αιώνα, αν και ήταν σοβαρό μειονέκτημα, ήταν εντούτοις πολύ λιγότερο σοβαρή από την «ατιμία» του έκτου αιώνα με την έννοια της θέσης εκτός νόμου.

Αν κάποιον άντρα που είχε υποστεί στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων τον έβλεπαν να βρίσκεται σε κάποιο από τα μέρη (ναούς, Αγορά, δικαστήριο), ή να επιτελεί οποιαδήποτε από τις λειτουργίες που του ήταν απαγορευμένες, όποιος ήθελε μπορούσε να χρησιμοποιήσει εναντίον του τη διαδικασία της *ἐνδείξεως*. Η λέξη *ἐνδείξη* κυριολεκτικά σημαίνει «επισήμανση» και αρχικά σήμαινε, χωρίς αμφιβολία, την πράξη με την οποία επισυρόταν η προσοχή σε κάποιον ένοχο που μπορούσε κανείς να δει. Αλλά ήδη μέχρι τον τέταρτο αιώνα το πρώτο βήμα, όπως και σε άλλα είδη δημοσίων υποθέσεων, ήταν απλώς η υποβολή έγγραφης κατηγορίας στους αρμόδιους άρχοντες, που για την *ἐνδείξη* ήταν γενικά οι θεσμοθέτες και το σπουδαιότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της *ἐνδείξης* ήταν ότι, μετά την υποβολή της κατηγορίας στους άρχοντες, ο μηνυτής μπορούσε, αν ήθελε, να συλλάβει τον κατηγορούμενο και να τον οδηγήσει στην δημόσια φυλακή για να φρουρηθεί εκεί μέχρι την δίκη. Έλαβαν χώρα εντούτοις μερικές διαφοροποιήσεις στη διαδικασία: μερικές φορές ο κατηγορούμενος δεν κλεινόταν στη φυλακή ούτε καν υποχρεωνόταν να παράσχει εγγυήσεις μερικές φορές συλλαμβανόταν χωρίς να έχει προηγουμένως μηνυθεί σε άρχοντα (επρόκειτο για την διαδικασία που ονομαζόταν *ἀπαγωγή*) μερικές φορές οι άρχοντες που δέχονταν την κατηγορία και εισήγαγαν την υπόθεση σε δικαστήρια για εκδίκαση δεν ήταν οι θεσμοθέτες αλλά οι *Ἐνδεκα* (οι αξιωματούχοι που είχαν τον έλεγχο της φυλακής) ή ακόμη κι ο *βασιλεύς*. Η ποινή επίσης εποίκιλλε: για μερικούς παραβάτες ο νόμος απαιτούσε την ποινή του θανάτου, ενώ για άλλους η ποινή αφηνόταν να καθορισθεί από το δικαστήριο. Οι κανόνες που διείπαν αυτές τις διαφοροποιήσεις στη διαδικασία και την ποινή δεν έχουν ακόμη εξηγηθεί με σαφήνεια η *ἀτιμία* παραμένει ένα από τα δυσκολότερα θέματα στη μελέτη του αθηναϊκού δικαίου.

δημόσιος οφειλέτης.²⁵⁸

Ο Αθηνογένης λίγο πριν από τον πόλεμο εναντίον του Φιλίππου εγκατέλειψε την Αθήνα και εγκαταστάθηκε στην Τροιζήνα, μη συμμετέχοντας στην εκστρατεία των Αθηναίων στη Χαιρώνεια. Παραβίασε το νόμο, «παρὰ τὸν νόμον» (παρ. 29), που ορίζει πως εναντίον όποιου εγκαταλείπει την πόλη σε καιρό πολέμου, αν επανέλθει, εφαρμόζονται οι διαδικασίες της ένδειξης και της απαγωγής. Ο ομιλητής επιτίθεται στο ήθος του αντιπάλου του προβάλλοντας την αχαριστία του, την εγωκεντρικότητά του και τον καιροσκοπικό του χαρακτήρα.

Επαναλαμβάνει πως ο Αθηνογένης παραβιάζει τους νόμους της πόλης και επικαλείται το κύρος της ιδιωτικής τους συμφωνίας, «τὰς κοινὰς τῆς πόλεως συνθήκας παραβὰς, «ταῖς ἰδίαις πρὸς ἐμὲ ἰσχυρίζεται» (παρ. 30) και αναρωτιέται πώς ο Αθηνογένης που περιφρονεί τους δίκαιους νόμους είναι δυνατόν να είναι τυπικός προς τον ίδιο (επίθεση στο ήθος του αντιπάλου με την προβολή του αναξιόπιστου χαρακτήρα του).

Ο φαύλος χαρακτήρας του Αθηνογένη παρουσιάζεται και εδώ. Όταν πήγε στην Τροιζήνα του απέδωσαν την ιδιότητα του πολίτη,²⁵⁹ αλλά αυτός ήταν «οὔτω πονηρός» (παρ. 31) που έγινε όργανο του Μνησία του προδότη και έδωξε τους πολίτες από την ίδια τους την πόλη, τους οποίους καλεί να μαρτυρήσουν καθώς βρίσκονται στην Αθήνα εξόριστοι. Στο σημείο αυτό κολακεύει τους δικαστές παρουσιάζοντάς τους ως ανθρώπους που εκτιμούν την ευεργεσία και ανταποδίδουν τη χάρη όταν οι ευεργέτες τους βρεθούν σε κίνδυνο.

Με την εμφαντική χρήση του πολυσύνδετου και της άρσης-θέσης μειώνει ηθικά τον αντίπαλο, «οὔτος δὲ ὁ μιαρὸς, ὁ ἀφεις ὑμᾶς κάκεῖ ἐγγραφεῖς, οὔτε τῆς πολιτείας οὔτε τοῦ ἥθους τῆς πόλεως οὐδὲν ἐπετήδευεν ἄξιον ἀλλ' οὔτως ὠμῶς τοῖς ὑποδεξαμένοις αὐτὸν ἐχρήσατο» (παρ. 32).

Ύστερα, καλεί το γραμματέα να αναγνώσει το νόμο που απαγορεύει στους μετοίκους να εγκαταλείπουν την πόλη σε καιρό πολέμου και το ψήφισμα των Τροιζηνίων, που ψήφισαν υπέρ της Αθήνας και για αυτό οι Αθηναίοι τους υποδέχτηκαν και τους παραχώρησαν πολιτικά δικαιώματα, «[π]ολίτας ἐποίησασθε» (παρ. 33).²⁶⁰

²⁵⁸ Worthington, 2001, 98 σημ. 3

²⁵⁹ Πρβλ. Humphreys (2007) 177.

²⁶⁰ MacDowell (2003⁴:113-117): Στην Αθήνα των κλασικών χρόνων ένα πρόσωπο που δεν είχε από καταγωγή το δικαίωμα να είναι πολίτης δεν μπορούσε κανονικά να γίνει. Δεν υπήρχε καθιερωμένη διαδικασία πολιτογράφησης. Εντούτοις, υπήρχαν ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις στις οποίες απονεμόταν σε ξένους η ιδιότητα του πολίτη. Το 427, όταν οι Πλαταιές καταλήφθηκαν από τους Σπαρτιάτες και τους Θηβαίους, οι Αθηναίοι επέτρεψαν στους Πλαταιείς να καταφύγουν στην Αθήνα και

Επίσης, καλεί τους Τροιζηνίους να μαρτυρήσουν.

Πάθος

Στον επίλογο ενός ρητορικού λόγου επιδιώκονται δύο κυρίως σκοποί. Η ανάμνηση και η παθοποιία. Ο ρήτορας αποβλέπει στη διέγερση των κατάλληλων συναισθημάτων στο ακροατήριο. Επιθυμεί όχι μόνο να σκέφτονται όμοια, αλλά και να έχουν τα ίδια συναισθήματα με αυτόν. Μίσος και αγανάκτηση προς τον αντίπαλο. Εύνοια, συμπάθεια, οίκτο προς τον ίδιο. Σε πολλά σημεία το ήθος και το πάθος συμπλέκονται μέσα στο λόγο.

Ανακεφαλαιώνει τους λόγους για τους οποίους είναι μισητός ο Αθηνογένης «πραχθέντα καὶ ὄν τρόπον ἐπιβεβούλευκέν μοι Ἀθηνογένης, καὶ ὡς ὑμῖν προσενήνεκται. τὸν δὴ καὶ ἰδίᾳ πονηρὸν καὶ τῆς πόλεως τὴν σωτηρίαν ἀπελπίσαντα καὶ ὑμᾶς ἐγκαταλιπόντα, καὶ παρ' οὐδ' ἐξώκησεν ἀναστάτους ποιήσαντα, τοῦτον ὑμεῖς συνειληφότες οὐ κολάσετε;» και παρακαλεί τους ακροατές να λυπηθούν τον ίδιο, «καὶ ἐγώ, ὃ ἄνδρες δικασταί, δέομαι ὑμῶν καὶ ἀντιβολῶ ἐλεῆσαί με, ἐκεῖνο σκεψαμένους, ὅτι προσήκει ἐν ταύτῃ τῇ δίκῃ ... ἰν ἐλεεῖν».

Ἄτεχνες πίστεις

Ο ομιλητής προκειμένου να αυξήσει τις πιθανότητες θετικής διάθεσης του ακροατηρίου προς το πρόσωπό του, κάνει χρήση άτεχνων πίστεων, όπως οι συμφωνίες, ο νόμος, οι μάρτυρες και το ψήφισμα.

Μια πιθανή ένδειξη της ευκολίας με την οποία οι διάδικοι λάμβαναν τα κείμενα

πέρασαν ακόμη ένα ψήφισμα που τους έδινε τη δυνατότητα να εγγραφούν σε δήμους και να ασκήσουν έτσι τα δικαιώματα του πολίτη. Η μικρή Πελοποννησιακή πόλη της Τροιζήνας ήταν, όπως οι Πλαταίες, παλιά σύμμαχος της Αθήνας και οι Αθηναίοι έδωσαν την ιδιότητα του πολίτη στους Τροιζηνίους που εκδιώχθηκαν από την πόλη τους, τη δεκαετία του 320, από κάποιον φιλομακεδόνα κυβερνήτη (παρ. 32). Εκτός από αυτές τις απονομές σε ολόκληρες ομάδες ή κατηγορίες ατόμων, οι Αθηναίοι απένεμαν μερικές φορές την ιδιότητα του πολίτη και σε κάποιον αλλοδαπό ατομικά. Αυτό μπορούσε να αποτελεί μια πολιτική χειρονομία για την στερέωση μιας συμμαχίας με μια ξένη πολιτεία ή μπορούσε να αποτελεί ανταμοιβή για υπηρεσίες που παρασχέθηκαν στην Αθήνα.

Τον τέταρτο αιώνα, γύρω στο 370, καθιερώθηκε με νόμο μια μόνιμη διαδικασία για την απονομή της ιδιότητας του πολίτη σε ξένους ατομικά. Η αιτιολογία για την απονομή υποτίθετο ότι ήταν η *ἀνδραγαθία*. Το γεγονός ότι η επίσημη διατύπωση σε κάθε ψήφισμα δεν ήταν: «η ιδιότητα του πολίτη απονέμεται στον Χ», αλλά «ο Χ γίνεται Αθηναίος πολίτης» δείχνει ότι την αντιμετώπιζαν όχι απλώς ως τιμή, αλλά σαν πραγματική ανάληψη μιας νέας εθνικότητας.

Austin, Vidal-Naquet (1998:135): Η χορήγηση του δικαιώματος του Αθηναίου πολίτη σε ξένους ήταν λοιπόν, κατ' αρχήν τουλάχιστον, ένα προνόμιο που απονεμόταν μερικές φορές σε άτομα και πιο σπάνια σε ομάδες.

των νόμων είναι ο αριθμός των περιπτώσεων που μεμονωμένα καταστατικά διαβάζονται στις ομιλίες των ρητόρων. Σχεδόν οι μισοί από τους σωζόμενους λόγους περιλαμβάνουν ένα αίτημα προς έναν γραμματέα²⁶¹ να διαβάσει ένα νόμο.²⁶² Ο Επικράτης καλεί τον γραμματέα λέγοντας : «λέγε τὰς συνθήκας», παρ. 12, «καὶ ταῦτα ὅτι ἀληθῆ λέγω, ἀναγνώσεται ὑμῖν πρῶτον μὲν τὸν νόμον ὃς οὐκ ἔῃ τοὺς μετοίκους ἐξοικεῖν ἐν τῷ πολέμῳ... ἀνά[γνωθι]», παρ. 33, να διαβάσει συνθήκες, ένα νόμο, μια μαρτυρία και ένα ψήφισμα που σχετίζονται με την υπόθεση και θα συντελέσουν στην απόδειξη της αθωότητάς του.

Η ανάγνωση των νόμων δεν περιορίζεται σε ορισμένους τύπους διαδικασιών. Αναφορές σε νόμους είναι συνήθεις κυρίως σε *γραφές παρανόμων* και *παραγραφές*, διαδικασίες στις οποίες τα ζητήματα της νομιμότητας ήταν σε κίνδυνο. Αλλά οι διάδικοι επικαλούνται επίσης νόμους σε περιπτώσεις ανθρωποκτονίας, κληρονομιάς, και σε συμβατικές διαφορές, όπως αυτή στον συγκεκριμένο λόγο (παρ. 12-15).²⁶³

Ύφος-Λέξεις

Ένας από τους πιθανούς παράγοντες επιβίωσης κάποιων ρητορικών λόγων είναι η τύχη. Τον Υπερείδη, για παράδειγμα, φαίνεται να τον είχαν σε μεγάλη υπόληψη στην αρχαιότητα. Ανήκε στον Κανόνα των Δέκα Ρητόρων σύμφωνα με τον Λογγίνο, *Περὶ Ὑψους*, 34.1-2, και όμως κανένας από τους λόγους του δεν επέζησε χάρη στα μεσαιωνικά χειρόγραφα. Αποσπάσματα από έξι λόγους εντοπίστηκαν σε παπύρους μετά το 1800.²⁶⁴

Ο Υπερείδης έχει λάβει καθολικά λογοτεχνικούς επαίνους από τους αρχαίους και σύγχρονους κριτικούς. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς, ο οποίος σκόπευε να

²⁶¹ Sickinger (2004: 104): Πηγές του τετάρτου αιώνα αναφέρουν ένα δημόσιο δούλο ο οποίος εργαζόταν στα κρατικά έγγραφα, και ο Αριστοτέλης στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* περιγράφει πώς ένας δημόσιος δούλος ανακτούσε διεγραμμένα αρχεία ορισμένων κρατικών χρεών, όταν οι πληρωμές για αυτά εκκρεμούσαν. Αν υποθέσουμε ότι αυτός είναι ο ίδιος δούλος που σχετίζεται με το Μητρώο, μπορεί να είναι πιθανό αυτός να ήταν ο υπεύθυνος για την προσκόμιση όλων των τύπων εγγράφων, συμπεριλαμβανομένων των νόμων, όταν οι πολίτες τα ζητούσαν. Ένας πυρήνας δημόσιων γραμματέων επίσης συνεργαζόταν με τα κρατικά αρχεία της Αθήνας κατά τη διάρκεια του τετάρτου αιώνα. Ήταν γενικά γνωστοί ως γραμματεῖς υπεύθυνοι για τα δημόσια έγγραφα (γραμματεῖς ἐπὶ τῶν γραμμάτων), αλλά πολλές πηγές τους αποδίδουν πιο συγκεκριμένους τίτλους. Τα συγκεκριμένα τους καθήκοντα δεν είναι πλήρως γνωστά, και μπορεί να ασχολούνταν περισσότερο με την αντιγραφή ή την καταγραφή των εγγράφων σε σχέση με την προσκόμισή τους για τους διαδίκους ή άλλους. Παρ' όλα αυτά, η ύπαρξή τους προσφέρει μια ακόμη υπενθύμιση για το πόσο λίγα γνωρίζουμε για την εσωτερική λειτουργία και την καθημερινή διοίκηση της Αθήνας. Οι πολίτες δεν ήταν εντελώς μόνοι όταν χρειαζόταν να αναζητήσουν συγκεκριμένα κείμενα.

²⁶² Sickinger, 2004, 104.

²⁶³ ό.π.

²⁶⁴ Todd, 2005, 103-104 και σημ. 23 στη σελ. 104.

γράψει μια έκθεση για αυτόν (Ισαίος 20) – ακόμη και αν το έκανε δεν έχει διασωθεί – λέει ότι χάρη στον Υπερείδη, το Δημοσθένη και τον Αισχίνη, η ρητορική απέκτησε τελειοποιημένη μορφή (Ισαίος 20), και ότι ήταν ο «τελειωτής» του ύφους (Δείναρχος 1: πρβλ. 6-8). Σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά, ο Υπερείδης «τοῦ κρινομένου διὰ παντὸς ἔχεται καὶ τοῖς ἀναγκαίοις τοῦ πράγματος προσπέφυκεν» (: *Imit.* 2.6.5 = ii. 213 Usener and Radermacher).²⁶⁵ Ο Ψευδο-Πλούταρχος αναφέρει ότι ο Υπερείδης διέπρεψε στην απαγγελία. Το ύφος του περιγράφεται ως «γοητευτικό» από τον Κοϊντιλιανό (01.10.77), και ο Κικέρων μιλάει επίσης επαινετικά γι' αυτόν (*de Oratore* 3.28: πρβλ. *Brutus* 290, *Orator* 110). Άλλοι αρχαίοι κριτικοί, όπως ο Τάκιτος (*Dialogus* 25), ο Πλίνιος (*Epistle* 1.10.4), ο Πετρόνιος (*Satyricon* 2), και ο Δίων ο Χρυσόστομος (18.11), είναι εξίσου κολακευτικοί.²⁶⁶

Οι σύγχρονοι κριτικοί, επίσης, τον εγκωμιάζουν. Ο Blass, για παράδειγμα, επαινέσε τη χρήση του λεξιλογίου του, τη διάταξη του υλικού, και την ικανότητά του να κινείται από το μεγαλείο του περιοδικού ύφους του Ισοκράτη (όπως στον *Επιτάφιο λόγο*) στην απλότητα του ύφους του Λυσία.²⁶⁷ Άλλού χρησιμοποιεί ανάμεικτα περιοδικό και ρέον ύφος και μερικές φορές οι προτάσεις του είναι σύντομες και κοφτές.²⁶⁸ Ο Dobson επαινέσε το πνεύμα του Υπερείδη, την ειρωνεία, και η λεκτική επιδεξιότητά του, ενώ για τον Jebb ήταν ο δεύτερος μετά το Δημοσθένη, και ο Kennedy λέει ότι έχει μια «υπέροχη φυσικότητα».²⁶⁹

Υπάρχει μια χάρη στα έργα του Υπερείδη. Βεβαίως, το ταλέντο του Υπερείδη ως ρήτορα ήταν αδιαμφισβήτητο, ωστόσο, επηρεάστηκε από άλλους ρήτορες. Στη χρήση της μεταφοράς και της παρομοίωσης²⁷⁰ («ὡς ἀνδραποδιστήν», «ὥσπερ ὑπὸ... ποδοστράβη κατειλημμένον»), στο χιούμορ και τις καθημερινές εκφράσεις, βλέπουμε την επιρροή του Λυσία, και στη χρήση του περιοδικού λόγου το δάσκαλό του, Ισοκράτη.²⁷¹

Χαρακτηριστικό του Υπερείδη είναι τα έξυπνα ευφυολογήματά του.²⁷² Το πνεύμα, η ειρωνεία και ο σαρκασμός που βρίσκονται στους λόγους του, και έχουν μεγάλη συγγένεια με την κωμωδία, καθιστούν το έργο του ευχάριστο. Ωστόσο, ο

²⁶⁵ Rhodes, 2004, 146-147.

²⁶⁶ Worthington, 1999, 30.

²⁶⁷ ό.π., 31.

²⁶⁸ Edwards, 1994, 86.

²⁶⁹ Worthington, 1999, 31.

²⁷⁰ ό.π.

²⁷¹ ό.π.

²⁷² Edwards, 1994, 86.

σαρκασμός του Υπερείδη μπορεί να είναι πολύ δριμύς όταν θέλει να είναι.²⁷³ Χαρακτηριστική είναι η ειρωνεία στην παράγραφο 19, «οὔτος δέ, ὁ ἐκ τριγωνίας ὦν μυροπόλης, καθήμενος δ' ἐν τῇ ἀγορᾷ ὄσαι ἡμέραι, τρία δὲ μυροπόλια κεκτημένος, λόγους δὲ κατὰ μῆνα λαμβάνων, οὐκ ἤδει τὰ χρέα. ἀλλ' ἐν μὲν τοῖς ἄλλοις οὐκ ἰδιώτης ἐστίν, πρὸς δὲ τὸν οἰκέτην οὕτως εὐήθης ἐγένετο, καὶ τινα μὲν τῶν χρεῶν, ὡς ἔοικεν, ἤδει, τὰ δὲ φησιν οὐκ εἰδέναι, ὅσα μὴ βούλεται».

Ο Υπερείδης επίσης χρησιμοποιεί ευθύ λόγο σε αρκετά σημεία που προσδίδει ζωντάνια, αμεσότητα, παραστατικότητα, δραματικότητα.²⁷⁴ Δυο περιπτώσεις είναι οι παρακάτω: «καὶ νῦν, ἔφη, ταύτης ἔνεκα ἤδη σοὶ ἐνδείξομαι ὅσα σε ἀγαθὰ ποιήσω. σὺ μὲν γάρ, ἔφη, τὸ ἀργύριον ἐπ' ἐλευθερίᾳ καταβαλεῖς τοῦ Μίδου καὶ τῶν παίδων, ἐγὼ δὲ σοὶ ἀποδώσομαι αὐτοὺς ὡνῆ καὶ πράσει... διαλυθήσεται ῥαδίως» (παρ. 15-16), «σκεῖψαι δέ, ὦ Ἀθηνόγενες, μὴ μόνον περὶ τῶν οἰκετῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἐλευθέρων σωμάτων ὃν τρόπον οἱ νόμοι ἔχουσιν» (παρ. 16).

Κάνει χρήση αυθόρμητων σχολίων για να δώσει έναν αέρα δραματικής αμεσότητας και αυθορμητισμού στο λόγο του.²⁷⁵ Παραδείγματος χάριν, ισχυρίζεται «ἴσως μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες δικασταί, οὐδὲν ὑπερθαύμαστόν με ὑπὸ Ἀντιγόνας τὸν τρόπον τουτονὶ παιδαγωγηθῆναι» και παρακάτω «ἦν δέ, ὦ ἄνδρες δικασταί, ὡς ἔοικεν, ἐνταῦθα ἡ ἐπιβουλὴ καὶ τὸ πλάσμα τὸ μέγα».

Σημαντικὴ εἶναι ἡ παρατήρηση πως το λεξιλόγιο της ποινῆς δε φαίνεται να χρησιμοποιούνταν τυχαία ἀπὸ τους Αθηναίους διάδικους.²⁷⁶ Χαρακτηριστικό εἶναι το ρῆμα «κολάσετε» στο συγκεκριμένο λόγο (παρ. 35).

Χρησιμοποιεῖ αρκετά ρητορικά σχήματα. Ενδεικτικὰ αναφέρονται τα παρακάτω. Η αντίθεση, που προσδίδει ἐνάργεια και κάλλος στο λόγο και καθιστὰ σαφέστερες τις ιδέες, εντονότερα τα συναισθήματα. Συντελεῖ, ἐπίσης, στην οικοδόμηση της επιχειρηματολογίας. Κυρίως κάνει χρήση του σχήματος ἀρση-θέση. Ενδεικτικὰ σημεία: «τούτους δ' οὐκ ἐνέγραψεν ἐν ταῖς συνθήκαις, ἀλλ' ἀπεκρύψατο», «οὐκ ἀπολόγημά ἐστιν, ἀλλ' ὁμολόγημα», «οὐκ ἐνεγέγραπτο ἐπ' ὀνομάτων, ἀλλ' ἐν προσθήκης μέρει».

Η υπόσταση, «οὔτω με διατέθεικας καὶ περιφοβὸν πεποίηκας μὴ ἀπόλωμαι ὑπὸ σοῦ καὶ τῆς δεινότητος τῆς σῆς, ὥστε τοὺς τε νόμους ἐξετάζειν καὶ μελετᾶν νύκτα καὶ

²⁷³ Worthington, 1999, 32.

²⁷⁴ ὁ.π.

²⁷⁵ ὁ.π., 33.

²⁷⁶ Rubinstein, 2004, 191.

ἡμέραν», «ὄς οὕτω πονηρός ἐστί καὶ πανταχοῦ ὁμοίος ὥστε καὶ εἰς Τροιζῆνα ἐλθὼν», που προσδίδει ἔμφαση καὶ κάνει πιο αντιληπτό το νόημα. Το πολυσύνδετο, για λόγους ἔμφασης καὶ ζωηρότητας. Π.χ. «οὔτε τὰ χρέα γινώσκοι ἃ λέγομεν, οὔτε προσέχοι ἡμῖν τὸν νοῦν». Οι ρητορικές ερωτήσεις, οι οποίες χαρίζουν ποικιλία στο λόγο καὶ κάνουν ευκρινή τη σκέψη του ρήτορα. Π.χ. «καίτοι ὅπου καθ' ἑαυτὴν οὔσα τοιαῦτα διεπράττετο, τί οἴεσθ' αὐτὴν νῦν ἐννοεῖν, προσλαβοῦσαν συναγωνιστὴν Ἀθηνογένην, ἄνθρωπον λογογράφον τε καὶ ἀγοραῖον, τὸ δὲ μέγιστον, Αἰγύπτιον;»

Ἄξια λόγου εἶναι το λογοπαίγνιο «ὁ δὲ τοιοῦτος αὐτοῦ λόγος, ὃ ἄνδρες δικασταί, οὐκ ἀπολόγημά ἐστιν, ἀλλ' ὁμολόγημα» καὶ ἡ επανάληψη για λόγους ἐμφάσεως. Π.χ. οι λέξεις «νόμος», «ἐπιβουλή», «δίκαιος», «ὁμολογῶ», «ἐγγύη», «ψεύδομαι», «ἀπόλλυμι», «ἀπατῶ» καὶ παράγωγα αὐτῶν.

Ἐκβαση - Αποτίμηση λόγου

Ο Υπερείδης συνέθεσε λόγους για ευρὺ φάσμα δικαστικῶν υποθέσεων, στις οποίες συχνά παρίστατο καὶ ὁ ἴδιος προσωπικά, καὶ ἀναλάμβανε ἀδιακρίτως ἀδύναμες καὶ εἰδεχθεῖς περιπτώσεις. Οι κριτικοὶ τῆς ἀρχαιότητος θεωροῦσαν τον *Κατὰ Ἀθηνογένους Α* ὡς ἕναν ἀπὸ τους καλύτερους λόγους του Υπερείδη. Η υπόθεση εἶναι ἀδύναμη, καθὼς ὁ Υπερείδης βασίζεται περισσότερο σε μιὰ ἐκκλήση για δίκαιη ἀντιμετώπιση παρά σε κάποιο συγκεκριμένο νόμο, ὁ λόγος του ὁμως διαθέτει ζωντάνια καὶ λεπτότητα, με θαυμάσια σκιαγράφηση του χαρακτήρα των προσώπων που ἐμπλέκονται.²⁷⁷

Επειδὴ σπανίως γνωρίζουμε τὴν ἐκβαση μιᾶς υποθέσεως καὶ γενικά δεν σώζεται ὁ λόγος του ἀντιπάλου που θα μας ἐπέτρεπε μιὰ σύγκριση, εἶναι ἀδύνατο να γνωρίζουμε ποιες στρατηγικές ἦταν πιο πειστικές στα ἀθηναϊκά δικαστήρια. Πράγματι, οι κατηγορίες των σχετικῶν ἀποδεικτικῶν στοιχείων ἦταν ρευστές καὶ ἀμφισβητήσιμες. Παρ' ὅλα αὐτά, οι σωζόμενοι λόγοι ἀποκαλύπτουν καθαρὰ πως οι δικαστές ἦταν δεκτικοὶ σε τρία εἶδη επιχειρημάτων: α) τὴ διεύρυνση τῆς ἐκκλήσεως του διαδίκου πέρα ἀπὸ τα αὐστηρά ὅρια του ὑπὸ ἀμφισβήτηση γεγονότος προκειμένου να περιληφθεῖ ἕνα πλατὺ πλαίσιο στη διαμάχη, β) τὴν ἐπίκληση τῆς συμπόνιας των δικαστῶν που βασίζεται σε ἐνδεχόμενες ἐπώδυνες συνέπειες ἀπὸ μιὰ δυσμενὴ ἐτυμηγορία, καὶ γ) επιχειρήματα που βασίζονται στο χαρακτήρα των ἐμπλεκόμενων.

²⁷⁷ Edwards, 1994, 87.

Αυτές οι τρεις κατηγορίες αλληλοκαλύπτονται. Στοιχεία του χαρακτήρα, για παράδειγμα, αξιοποιούνται για να δείξουν πως ο κατηγορούμενος αξίζει ή δεν αξίζει τη συμπόνια.²⁷⁸

Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για την έκβαση της δίκης. Η θέση του Επικράτη ίσως να μην ήταν η πιο ισχυρή, και στο τέλος, η καλύτερη στρατηγική του πιθανώς να ήταν το παιχνίδι με τις προκαταλήψεις των ενόρκων, οι οποίοι είχαν την πεποίθηση πως ξένοι και μέτοικοι, όπως ο Αθηνογένης, που ευημερούσαν στην Αθήνα αλλά την εγκατέλειψαν τη δύσκολη στιγμή, το μόνο που επεδίωκαν ήταν να επωφεληθούν από τους Αθηναίους πολίτες.²⁷⁹

Στον συγκεκριμένο λόγο του Υπερείδη υπάρχει μια ενδιαφέρουσα περιγραφή της πώλησης μερικών δούλων. Ο λόγος αυτός εκφωνήθηκε στο δικαστήριο από τον Επικράτη σε μια προσπάθειά του να πείσει τους δικαστές να κηρύξουν τον Αθηνογένη υπεύθυνο για τα χρέη.²⁸⁰ Ο λόγος αυτός αποδεικνύει πως δεν υπήρχε κάποιος γενικός κανόνας βάσει του οποίου μια συμφωνία μπορούσε να ακυρωθεί εξαιτίας κακόβουλης εξαπάτησης. Διαφορετικά ο ομιλητής θα έκανε αναφορά στο σχετικό νόμο, παρά θα προσπαθούσε να αποδείξει την αναξιοπιστία της συμφωνίας αναλογικά με διάφορους νόμους άλλων συγκεκριμένων ζητημάτων. Αντίθετα ο Sieveking υποθέτει πως υπήρχε σίγουρα ένας νόμος τον οποίο ο ομιλητής επικαλείται.²⁸¹

Ήταν βάσιμα τα επιχειρήματα του Επικράτη; Αυτό εξαρτάται από την εγκυρότητα της γραπτής συμφωνίας. Αν δεν είχε συναφθεί καμία συμφωνία, ο Αθηνογένης θα ήταν ασφαλώς υπεύθυνος για τα χρέη, διότι οι δούλοι και το κατάστημα ανήκαν σε εκείνον, όταν συνάφθηκαν τα χρέη. Υπήρχε όμως ο νόμος, ο οποίος όριζε ότι κάθε συμφωνία η οποία συναπτόταν εθελουσίως μεταξύ δύο ανδρών ενώπιον μαρτύρων ήταν έγκυρη, υπό τον όρο ότι το πράγμα που συμφωνούνταν δεν ήταν άδικο (παρ. 13, πρβλ. Δημοσθ. 42.12, 47.77, 56.2, Δείν. 3.4, Πλάτων «Συμπόσιον» 196c). Ο Επικράτης δεν μπορούσε να ισχυριστεί πειστικά ότι είχε συμφωνήσει κάτω από πίεση ή χωρίς μάρτυρες. Έτσι, η μοναδική του ελπίδα ήταν να πείσει τους δικαστές ότι η συμφωνία ήταν άδικη. Δεν γνωρίζουμε αν το πέτυχε. Αλλά η υπόθεση αυτή δείχνει πως η πώληση στην Αθήνα, μολονότι δεν απαιτούσε γραπτό συμβόλαιο, μπορούσε να συνοδεύεται από ένα τέτοιο έγγραφο.²⁸²

²⁷⁸ Lanni, 2006, 43.

²⁷⁹ Worthington, 2001, 89.

²⁸⁰ MacDowell, 2003⁴, 216.

²⁸¹ Meyer-Laurin, 2007, 129-130 και σημ. 29.

²⁸² ό.π.

Ο ομιλητής εναρμονίζεται με τη δικαιοσύνη. Εντυπωσιακά, ο δύσμοιρος Επικράτης αναζητά αποζημίωση για τον εαυτό του. Δεν υπάρχει διοικητικός υπάλληλος διαθέσιμος για την προστασία των δικαιωμάτων του. Αναγκάζεται να ισχυριστεί ότι η συμφωνία αποκτά νομική ισχύ «σε ό, τι η μια μεριά συμφωνήσει με την άλλη» όταν αυτά που συμφωνούνται είναι «δίκαια», αλλά γι' αυτή τη θέση- παρά την επιμελή μελέτη «μέρα και νύχτα» της δυνητικά κατάλληλης νομοθεσίας (παρ. 13) - δεν είναι σε θέση να παρουσιάσει κανένα επιβεβαιωτικό καταστατικό, δεδικασμένο, παγιωμένο, ή διοικητική διαδικασία.²⁸³ Ο Whitehead (2000, 306) απορρίπτει το επιχείρημα του Επικράτη ως μια προσαρμογή στο πνεύμα, όχι στο γράμμα, του νόμου». ²⁸⁴ Στην παράγραφο 13, η απόλυτη αξιοπιστία των συμφωνιών απορρίπτεται, «τά γε δίκαια, ὃ βέλτιστε τὰ δὲ μὴ τούναντίον ἀπαγορεύει μὴ κύρια εἶναι». Αυτή η φράση παρουσιάζει την νομική πιθανότητα μια συμφωνία να είναι άκυρη όταν απορρέει από κακόβουλη εξαπάτηση.²⁸⁵ Το γεγονός πως ο κατηγορος δεν μπορούσε να παραπέμψει απλά στην προφανή απάτη του κατηγορουμένου αποκαλύπτει πως έπρεπε να επικαλεστεί διατάξεις εκ του νόμου με περιορισμένη εφαρμογή προκειμένου να αποδείξει πως η συμφωνία είναι άκυρη. Ακόμη και ο πρώτος νόμος που παραθέτει κάνει φανερό πως οι αγοραπωλησίες που βασίζονταν σε απάτες δε θεωρούνταν γενικά άκυρες. Περιλαμβάνει κανονισμούς για τους υπαλλήλους που τηρούν την τάξη στην αγορά (αγορανόμοι), που απαγόρευαν την κακόβουλη απάτη ειδικά σε μικρές συναλλαγές (καπηλεία) στην αγορά. Προκειμένου να προσαρμόσει τον συγκεκριμένο κανονισμό στη δική του υπόθεση, ο ομιλητής μιλά σαν να είχε εξαπατηθεί στη μέση της αγοράς και προσπερνά σιωπηλά πως αυτό δεν είχε σχέση με μια αγοραπωλησία στην αγορά, «σὺ δὲ ψευδάμενος ἐν μέσῃ τῇ ἀγορᾷ συνθήκας κατ' ἐμοῦ ἔθου».²⁸⁶

Ο δεύτερος νόμος ήταν φαινομενικά μόνο ένας κανονισμός της αγοράς, μέσω του οποίου μια ακόμη υπόθεση απάτης υποτίθεται πως θα εμποδιζόταν. Απαγόρευε την πώληση δούλων όταν αποκρυβόταν πως αυτοί είχαν κάποια ασθένεια, γινόταν δηλαδή αναστροφή της πώλησης, «ὅταν τις πωλῆ ἀνδράποδον προλέγειν ἐάν τι ἔχη ἀρρώστημα, εἰ δὲ μή, ἀναγωγὴ τούτου ἐστίν» (παρ. 15). Οι νόμοι που μνημονεύονται παρακάτω δεν περιέχουν περιπτώσεις απάτης. Είναι νόμοι σχετικοί με τις απαιτήσεις για ένα νόμιμο και έγκυρο γάμο (παρ. 16) και με τον όρο του κληρονομικού δικαίου

²⁸³ Cohen, 2005, 296.

²⁸⁴ ό.π. σημ. 32.

²⁸⁵ Meyer-Laurin, 2007, 130.

²⁸⁶ ό.π.

αναφορικά με τη διαθήκη (παρ. 17). Τέλος, υπάρχει ένας νόμος, που δε σώζεται από αλλού, σύμφωνα με τον οποίο υπεύθυνος θεωρείται ο κύριος στον οποίο ανήκε ο δούλος όταν αυτός προκάλεσε οποιαδήποτε ζημία και απώλεια, «ὅς εἰδῶς ὅτι πολλαὶ ὠναὶ γίνονται ἐν τῇ πόλει ἔθηκε νόμον δίκαιον, ὡς παρὰ πάντων ὁμολογεῖται, τὰς ζημίας ἅς ἂν ἐργάσωνται οἱ οἰκέται καὶ τὰ ἀδικήματα διαλύειν τὸν δεσπότην παρ' ᾧ ἂν ἐργάσωνται οἱ οἰκέται» (παρ. 22). Αυτός ο νόμος μάλλον ρύθμιζε ένα είδος επιβάρυνσης για κάποια υπόθεση όπου ο πωλητής δεν πλήρωνε και ο δούλος αρπαζόταν από κάποιο ζημιωμένο τρίτο πρόσωπο, αλλά σίγουρα δε συνεπάγεται κανόνες που ταιριάζουν στη συγκεκριμένη υπόθεση, για αποζημίωση για μη απόδοση ή περιορισμένη υποταγή.²⁸⁷

Συμπερασματικά, η επιχειρηματολογία του ομιλητή αποτελείται από μια αυθαίρετη λίστα νόμων στην οποία συγκεκριμένες πράξεις κηρύσσονται άκυρες, αλλά καμία δεν προσιδιάζει στην υπόθεση. Ωστόσο, παραθέτει όλα τα παραπάνω με σκοπό να αποδείξει την ακυρότητα της συμφωνίας που συνήψε με τον Αθηνογένη. Η προσέγγισή του μπορεί να ερμηνευτεί, όχι ως μια ρητή έκκληση στη δικαιοσύνη, αλλά ως μια προσπάθεια να κάνει τη δίκη σύμφωνη με τις νομικές διατάξεις.²⁸⁸

Δεδομένου ότι η απόφαση είναι άγνωστη, δεν μπορούμε να ξέρουμε και ποια επιχειρήματα οι δικαστές θα έβρισκαν πειστικά. Εν τούτοις, η άσκηση από τον Επικράτη του δημοκρατικού δικαιώματός του να ερμηνεύσει κατά το δοκούν τους νόμους της πόλης είναι πολύτιμη από μόνη της, δεδομένου ότι η νομική επιχειρηματολογία του καταδεικνύει το βαθμό στον οποίο η σημασία των αθηναϊκών νόμων ήταν αντικείμενο αδιάκοπης διαπραγμάτευσης υπό την επιρροή της δικανικής ρητορείας.²⁸⁹ Τον τέταρτο αιώνα στην Αθήνα, ό,τι πρόσταζε ο νόμος χαράστηκε στην πέτρα' ό,τι σήμανε ο νόμος καθοριζόταν σε κάθε μεμονωμένη και ανεξάρτητη περίπτωση από τα επιχειρήματα των διάδικων και την απόφαση του δικαστηρίου.²⁹⁰

²⁸⁷ Meyer-Laurin, 2007, 130.

²⁸⁸ ό.π., 131.

²⁸⁹ Phillips, 2009, 118.

²⁹⁰ ό.π., 119.

Δημοσθένης Πρὸς Καλλικλέα Περὶ Χωρίου Βλάβης

Εισαγωγή

Δεν μπορούμε να χρονολογήσουμε με ακρίβεια αυτό το λόγο. Πιθανολογείται ότι έχει συντεθεί και εκφωνηθεί μεταξύ των ετών 364/3 και της δεκαετίας του 350. Επίσης, δεν ξέρουμε τίποτα για τους ανθρώπους που περιλαμβάνονται σε αυτήν την διαφωνία πέρα από όσα εξάγουμε από το κείμενο, ούτε το όνομα του ομιλητή. Εντούτοις, ο λόγος παρουσιάζει ενδιαφέρον για την περιγραφή μιας φιλονικίας που ξέσπασε μεταξύ γειτονικών οικογενειών²⁹¹ λόγω των δυσκολιών που αντιμετώπισε η οικογένεια του κατηγορού ύστερα από χειμαρρώδη καταιγίδα. Λαμβάνουμε στοιχεία από αυτό το λόγο τόσο για τις προσωπικές σχέσεις των γειτόνων, αρχικά φιλικές, έπειτα μνησίκακες, όσο και για την προσφυγή στο δικαστήριο για εκκίνηση, ή ίσως παράταση, της διαφωνίας.²⁹²

Υπόθεση του λόγου

Ο λόγος ξεκινά κατηγορώντας τον ενάγοντα πως κινεί τη διαδικασία αποσκοπώντας στην απόκτηση της κυριότητας της περιουσίας του κατηγορουμένου (§1). Ο ομιλητής δηλώνει πως ο τοίχος, που υπήρξε κατά τον κατηγορο ο παράγοντας πρόκλησης βλάβης, χτίστηκε από τον πατέρα του τουλάχιστον δεκαπέντε χρόνια πριν από το θάνατό του, δίχως καμία αντίρρηση από την οικογένεια²⁹³ του κατηγορού, και προκαλεί τον αντίπαλο να αποδείξει την ύπαρξη της χαράδρας που υποτίθεται πως ο τοίχος μέσα σε αυτή εμπόδιζε τη ροή του νερού (§§3-7). Επιθυμούσε να αναθέσει την υπόθεση στη διαιτησία αμερόληπτων ανθρώπων που γνώριζαν την κατάσταση, «τοῖς εἰδόσιν ἐπιτρέπειν ἐβουλόμην ἐγὼ, τοῖς ἴσοις»,²⁹⁴ αλλά η αντίπαλη μεριά αρνήθηκε

²⁹¹ Για τις σχέσεις των γειτόνων βλ. Humphreys (2007) 186.

²⁹² Gagarin, 2003, 81· Baloglou (1998: 112): Ο Δικαίρχος, μαθητής του Αριστοτέλη, στο έργο του *Βίος τῆς Ἑλλάδος* επηρεασμένος από το έργο του Ησιόδου *Ἔργα καὶ ἡμέραι*, είχε χωρίσει την ιστορία του πολιτισμού του ανθρώπου σε περιόδους. Αρχικά, οι άνθρωποι ζούσαν σε συμφωνία με τη φύση· δεν είχαν εξάρτηση από τα ζώα καθώς επιβίωναν με φρούτα. Ζούσαν ειρηνικά. Ακολούθησε η νομαδική περίοδος κατά την οποία αναπτύχθηκε η ιδιωτική περιουσία η οποία αποτέλεσε αιτία πρόκλησης μίσους και διαμάχης μεταξύ των πολιτών. Κατά την τρίτη περίοδο αναπτύχθηκε η αγροτική ζωή των ανθρώπων.

²⁹³ Sandys & Paley (1896³: 247): «Καλλιπίδου τοῦ τούτων πατρὸς» (§3): οι δυο γιοι Καλλικλῆς και Καλλιστράτης έχουν ονόματα παρόμοια με του πατέρα τους, που λεγόταν Καλλιπίδης, και τα τρία έχουν ως συνθετικό τη λ. κάλλος.

Becker (1874⁴: 220): Ἐτσι, ἔχουμε *Ναυσίφιλος Ναυσινίκου*, και *Καλλίστρατος Καλλικράτους*. Επίσης, τα ονόματα των αδελφών κάποιες φορές πρίκιλλαν αλλά ελάχιστα, όπως Διόδοτος και Διογείτων.

²⁹⁴ Sandys & Paley (1896³: 252): πρβλ. §35 *ἔτοιμοι μὲν ἤμεν ἐπιτρέπειν τοῖς εἰδόσιν, τοῖς ἴσοις καὶ κοινοῖς, ἔτοιμοι δ' και Δημ. 40.39 και Δημ. 54.26.*

(§§8-9). Στη συνέχεια, περιγράφει λεπτομερώς τη θέση των δύο περιουσιών στις απέναντι πλευρές του δημοσίου δρόμου, και δίνει εξηγήσεις για την κατασκευή του τοίχου (§§10-11). Παρακάτω, καλεί τον γραμματέα του δικαστηρίου να διαβάσει τις μαρτυρίες για να αποδείξει πως η υποτιθέμενη χαράδρα ήταν μέρος της ιδιωτικής του γης, εφόσον περιλάμβανε παλαιούς τάφους, και επιπλέον ένα περιβόλι (§§12-15). Επιπροσθέτως, δείχνει ότι, από τη στιγμή που το νερό κυλούσε φυσικά στο δημόσιο δρόμο, δεν υπήρχε λόγος να υπάρχει μια τέτοια χαράδρα (§§16-18), και πως δεν υπήρχε τέτοιο κανάλι ακριβώς πάνω ή κάτω²⁹⁵ από την περιουσία του (§19). Η βλάβη του ενάγοντος οφείλεται στη δική του αμέλεια και ήταν παράξενο που αυτός κινούσε διαδικασία (§20)· οι άλλοι γείτονες που είχαν πάθει πολλές και μεγάλες ζημιές δεν παραπονέθηκαν, σε αντίθεση με τον κατηγορο που δεν είχε χάσει τίποτε άξιο λόγου (§§21, 23-25). Επιπλέον, οι αντίπαλοί του είχαν οι ίδιοι επεκτείνει τον τοίχο τους (και συνεπώς παραβίασαν τη δημόσια περιουσία)· επίσης, είχαν υψώσει το επίπεδο του δρόμου και έτσι το νερό από το δρόμο άλλαζε πορεία και πήγαινε στα γειτονικά χωράφια.²⁹⁶ Ύστερα από μια ακόμη αναφορά στο κίνητρο του ενάγοντος να κινήσει τη διαδικασία, δηλώνει στο τέλος της ομιλίας του πως, αν και ο ενάγων αρνήθηκε την προσφορά του, ήταν έτοιμος να δώσει το νόμιμο όρκο και να ορκιστεί πως δεν είχε προκαλέσει την υποτιθέμενη ζημιά, φρονώντας πως αυτή θα ήταν η ισχυρότερη απόδειξη που θα μπορούσε να παρουσιάσει σε δικαστές που οι ίδιοι είχαν δώσει επίσημο όρκο.²⁹⁷

Sandys & Paley (1896³: 211): *ή δίαίτα*: δημόσιες πράξεις στην Αθήνα, πριν οδηγηθούν στο δικαστήριο, σχεδόν πάντα παραπέμπονταν σε διαιτησία. Οι *διαιτηταί* ήταν είτε δημόσιοι και *κληρωτοί* είτε ιδιωτικοί και *αίρετοι* από τους εμπλεκόμενους στην επικείμενη δίκη. Σε περιπτώσεις που παρουσιάζονταν ενώπιον δημόσιου διαιτητή οι εμπλεκόμενοι μπορούσαν να εφεσιβάλλουν σε ανώτερο δικαστήριο· ενώ η απόφαση ενός ιδιωτικού διαιτητή ήταν οριστική και αμετάκλητη. Η *διαιτησία* ήταν μια διαδικασία συνήθης στην αρχαία Αθήνα, κατά την οποία οι άνθρωποι προσπαθούσαν να ρυθμίσουν τις διαφορές τους εξωδίκως. Η διαιτησία μπορούσε να είναι ιδιωτική ή δημόσια. Στην πρώτη περίπτωση οι αντίδικοι επέλεγαν οι ίδιοι τους διαιτητές τους. Αλλά αν ο ένας αντίδικος αρνιόταν να δεχθεί τον *διαιτητή* που πρότεινε ο αντίπαλός του, η διαιτησία δεν μπορούσε να προχωρήσει. Τότε παρουσιαζόταν η ανάγκη για δημόσια διαιτησία, στην οποία ο *διαιτητής* διοριζόταν από την πολιτεία κατόπιν κληρώσεως με αρμοδιότητα να εκδώσει απόφαση χωρίς να υπάρχει ανάγκη κανονικής δίκης με ενόρκους. Όλοι οι Αθηναίοι πολίτες (με ελάχιστες εξαιρέσεις) όφειλαν να υπηρετήσουν ως δημόσιοι διαιτητές κατά το πεντηκοστό ένατοέτος της ηλικίας τους (βλ. [Αριστοτ.] *Αθ.Πολ.* 53.4). Η απόφαση της ιδιωτικής διαιτησίας ήταν τελεσίδικη και ισότιμη με απόφαση δικαστηρίου. Αντίθετα, οι διάδικοι μπορούσαν να εφεσιβάλλουν την απόφαση του δημόσιου διαιτητού και να ζητήσουν να διεξαχθεί κανονική δίκη ενώπιον δικαστηρίου ενόρκων.

Sandys & Paley (1896³: 252): Στην παρούσα περίπτωση, η συγκατάθεση των αντιπάλων του ομιλητή ήταν απαραίτητη, και επιμένει (για όσους ισχυρίζονται το αντίθετο) πως πρέπει να αποδοθεί στην άρνησή τους η αποτυχία της προσπάθειάς του να διασφαλίσει ένα φιλικό διακανονισμό.

²⁹⁵ Για την ύπαρξη αναβαθμίδων στην αττική ύπαιθρο βλ. Foxhall (1996) 47-48.

²⁹⁶ Sandys & Paley, 1896³, 69.

²⁹⁷ ό.π., 70.

Νομικό πλαίσιο

Στον Δημοσθ.55 βρίσκουμε ενδείξεις για τις διατάξεις της αθηναϊκής νομοθεσίας που σχετίζονται με τη διευθέτηση των υδάτων. Αντιλαμβανόμαστε πως ο κάτοχος γης που βρισκόταν σε χαμηλότερο σημείο υπόκεινταν σε περιοριστική δέσμευση να δημιουργεί πέρασμα ώστε το νερό να περνά μέσα από το χωράφι του, συγκεκριμένα το νερό της βροχής, που ρέει από υψηλότερο χωράφι (πρβλ. Πλάτ., *Νόμοι*, VIII, 844 c).²⁹⁸ Ο νόμος δεν επέτρεπε την αλλαγή της φυσικής πορείας του νερού με την κατασκευή ενός τοίχου ή κάποιας παρόμοιας κατασκευής. Ο Καλλικλής φαίνεται να μην είχε κάποιο επιχείρημα, καθώς η περιουσία του δεν συνόρευε άμεσα με την αυτή του κατηγορουμένου αλλά χωριζόταν με το δημόσιο δρόμο στον οποίο κυλούσε το νερό. Σε κάποιες περιπτώσεις, αλλά, όπως διατείνεται ο κατηγορούμενος, όχι στην παρούσα, μια αναγνωρισμένη χαράδρα διέσχιζε ορισμένα γειτονικά χωράφια, και είναι εμφανές πως ο ιδιοκτήτης μπορούσε να αναχαιτίσει τη ροή. Γίνεται επίσης φανερό πως κάθε ιδιοκτήτης γης που συνόρευε με τη δημόσια οδό συνήθιζε να στρέφει το νερό προς το δρόμο (§26).²⁹⁹ Πληροφορούμαστε για την κατάσταση της οδοποιίας στις ορεινές περιοχές της Αττικής. Φαίνεται πως ο ίδιος ο δρόμος θεωρούνταν το φυσικό κανάλι νερού στους λόφους που γειτόνευαν, και μια κατάλληλη χαράδρα δίπλα από το δρόμο φάνταζε πρωτάκουστο πράγμα.³⁰⁰

Το νομικό ζήτημα στον λόγο φαίνεται να στρέφεται σε μεγάλο βαθμό στη φύση της χαράδρας, την ύπαρξη της οποίας αποδέχεται ο ενάγων και απορρίπτει ο κατηγορούμενος.³⁰¹ Η καταπάτηση που προκλήθηκε από τις πλημμύρες, προτού ο πατέρας του κατηγορουμένου γίνει ιδιοκτήτης, κατέληξε σε ένα χείμαρρο που σταδιακά σχημάτισε κανάλι για να περνάει («μᾶλλον ὠδοποιεῖ» §11) μέσα από γη με μνήματα φυτεμένη με οπωροφόρα δέντρα. Ο ενάγων εμφανίζεται να έχει ισχυριστεί πως το κανάλι κατά αυτόν τον τρόπο δημιουργημένο ήταν μια χαράδρα σύμφωνα με τους όρους του νόμου· ο κατηγορούμενος βασίζεται στην ύπαρξη των δέντρων και των μνημάτων προκειμένου να αποδείξει πως δεν ήταν ένα αναγνωρισμένο κανάλι, αλλά μέρος της περιουσίας του, συμπτωματικά πλημμυρισμένο, καθώς το νερό κυλούσε εκεί για περισσότερο από δεκαπέντε χρόνια. Ήταν αυτή η ζημιά, υποστηρίζει, που οδήγησε

²⁹⁸ Sandys & Paley, 1896³, 71.

²⁹⁹ ό.π.

³⁰⁰ ό.π., 72.

³⁰¹ ό.π., 71.

τον πατέρα του στο χτίσιμο του τοίχου ώστε να προστατεύσει την περιουσία του.³⁰² Φαίνεται πως υπήρχε περιορισμός στο χτίσιμο τοίχων.³⁰³ Ίσως υπήρχαν και άλλοι παρόμοιοι νόμοι που περιόριζαν το δικαίωμα του γαιοκτήμονα να χρησιμοποιεί όπως ήθελε τη γη του, αλλά δεν υπάρχουν μαρτυρίες που να το τεκμηριώνουν.³⁰⁴

Καμία αξίωση δεν θα μπορούσε να υπάρξει εκτός αν κάποια τεχνητή παρεμπόδιση άλλαξε τη φυσική ροή του νερού, η οποία, επιπλέον, έπρεπε να είναι κανονική, μόνιμη και αναγνωρισμένη κοίτη. Ο ενάγων χρεώνει τον κατηγορούμενο λέγοντας «τήν χαράδραν ἀποικοδομήσαντα βλάπτειν» (§ 12), ενώ ο κατηγορούμενος καταβάλλει προσπάθειες για να καταδείξει ότι καμία τέτοια κοίτη δεν είχε συντομευθεί εξαιτίας του τοίχου του, δεδομένου ότι η φυσική ροή του νερού ακολουθούσε το δημόσιο δρόμο που χώριζε τα δύο κτήματα (§§ 12-14). Κατηγορεί ακόμη και τον ενάγοντα πως έχει στενέψει εκείνο τον δρόμο και έχει προκαλέσει πλημμύρα από δικό του σφάλμα (§ 22). Αναλύει εκτενώς το δικαίωμα κάθε κατόχου να προστατεύσει την περιουσία του από την εισροή ανεπιθύμητου νερού, εκτός από το νερό που μεταφέρεται μέσα από ένα κανονικό κανάλι, «ὁμολογούμεναι χαράδραι»³⁰⁵ (§§ 16-19).

Είναι προφανές, εντούτοις, ότι δεν ήταν επιβεβαιωμένη, εκτός αν υπήρχαν διαμαρτυρίες εναντίον της επικίνδυνης κατασκευής και στο παρελθόν. Ο κατηγορούμενος επιμένει ότι ο πατέρας του, ο οποίος είχε χτίσει τον τοίχο, δεν είχε δεχθεί διαμαρτυρία για περισσότερο από δεκαπέντε έτη από τον ενάγοντα και την οικογένειά του ή οποιονδήποτε άλλο (§§ 3-7, 15, 26), και στις §§4-6 επισημαίνει ότι μια επίσημη διαμαρτυρία παρουσία μαρτύρων ήταν το ελάχιστο βήμα που έπρεπε να είχαν κάνει οι αντίπαλοι μόλις ο Τεισίας έχτισε τον τοίχο. Η σημασία που αποδίδει σε αυτό το επιχείρημα είναι προφανής και αποκαλύπτεται από τον λεξιλόγιο που επιλέγει στην §3: «ἐν μὲν οὖν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πρὸς ἅπαντας τοὺς τούτων λόγους ὑπάρχει μοι δίκαιον», και για μια ακόμη φορά στη συμπερασματική παρατήρηση στην §8: «ἐγὼ τοίνυν ἱκανὰ μὲν ἡγοῦμαι καὶ ταῦτ' εἶναι πρὸς τὴν τούτων ἀναίδειαν». Υπέρ του συμπεράσματος πως μια διαμαρτυρία απαιτούνταν, μπορεί να αναφερθεί η πρόταση του Πλάτωνα (*Νόμοι*, VIII, 844 c), που καθιστά την αξίωση για τις ζημίες εξαρτώμενες

³⁰² Sandys & Paley, 1896³, 72.

³⁰³ MacDowell, 2003⁴, 210.

³⁰⁴ ὁ.π., 211.

³⁰⁵ Sandys & Paley (1896³: 263): *ὁμολογούμεναι χαράδραι*: παράξενη έκφραση. Το πιο κοντινό παράλληλο Ανδοκ., *Κατὰ Ἀλκιβιάδου*, 17 οὐδὲν γὰρ ἦττον ἐδέδεκε τῶν ὁμολογούμενων δούλων.

από την ανυπακοή του κατηγορουμένου στη διαταγή ενός ανωτέρου υπαλλήλου να αφαιρέσει ή να ρυθμίσει το εμπόδιο.³⁰⁶

Δημιουργείται η απορία γιατί ο κατηγορούμενος, παρά τη βεβαιότητα που αποπνέει το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί στις §§3 και 8, κρίνει απαραίτητο να υποστηρίξει εκτενώς ότι ο τοίχος του δεν ήταν ένα τέτοιο εμπόδιο για την κανονική ροή του νερού που θα μπορούσε ενδεχομένως να δικαιολογήσει τη δράση του ενάγοντος. Δυστυχώς ο ομιλητής δεν εξηγεί την τακτική του. Αλλά είναι πιθανό πως ο Καλλικλής είχε διαμαρτυρηθεί αφότου είχε γίνει ο κατηγορούμενος διάδοχος του πατέρα του. Υπάρχει μια λεπτομέρεια η οποία, διαφορετικά μετά βίας θα γινόταν κατανοητή, μπόρεσε να εξηγηθεί στηριζόμενη στη βάση αυτής της ερμηνείας. Δύο φορές, στην §9 και ξανά στην §35, ο ομιλητής επιμένει ότι ήταν έτοιμος να υποβάλει την υπόθεση σε μια επιτροπή ιδιωτικών διαιτητών εξοικειωμένων με την τοποθεσία, αλλά ο ενάγων, αντίθετα προς αυτό που ισχυρίζεται τώρα, απέρριψε την προσφορά.³⁰⁷ Δεδομένου ότι ο κατηγορούμενος δεν εμφανίστηκε ενώπιον του δημόσιου διαιτητή («έρήμην»), και καμία πιο πρόσφατη δικαστική πράξη δεν είναι πιθανή, η πρόταση πρέπει να είχε υποβληθεί κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων που προηγήθηκαν της αγωγής που υποβλήθηκε ενώπιον του δημόσιου διαιτητή, και η περίπτωση μπορεί άριστα να ήταν η καταγγελία του Καλλικλή.³⁰⁸ Προφανώς ο κατηγορούμενος από την αρχή είχε αρνηθεί ότι ο τοίχος εμπόδισε μια δημόσια κοίτη με τέτοιο τρόπο που ήταν πιθανό να προκαλέσει ζημία στα εδάφη του γείτονά του.³⁰⁹

Το θεμέλιο της δράσης ήταν το απλό γεγονός ότι το εμπόδιο υπήρχε στο έδαφος του κατηγορουμένου και δεν είχε αφαιρεθεί κατόπιν ειδοποίησης. Ήταν ασήμαντο ποιος το είχε χτίσει.³¹⁰ Αυτό γίνεται σαφές από την περιέργη συσσώρευση ενεργειών στην παρούσα περίπτωση, και, συγχρόνως, παρέχει μια εξήγηση για την ύπαρξή τους.

³⁰⁶ Wolff, 1943, 320.

³⁰⁷ ό.π.

³⁰⁸ Wolff (1943): 321 και σημ. 13: Αυτό, φυσικά, είναι μια υπόθεση. Εάν αληθεύει, ο ομιλητής προσπάθησε να αποφύγει την πραγματική διαμαρτυρία του ενάγοντος αντιπαρερχόμενος το γεγονός σιωπηλά, αλλά συγχρόνως κάνοντάς το να φαίνεται πως είναι καθυστερημένη αντίδραση σε κάθε περίπτωση. Για να κερδίσει την εύνοια εκείνων των δικαστών που δεν είχαν πειστεί από αυτό το επιχείρημα επισήμανε ότι ούτε η πραγματική κατάσταση των γεγονότων δεν αποτελούσε εγγύηση για τη δράση.

³⁰⁹ Wolff, 1943, 321.

³¹⁰ ό.π., σημ. 14: Από τη μια πλευρά, ο κατηγορούμενος δεν προσπαθεί να εκμεταλλευτεί το γεγονός ότι ήταν ο πατέρας του, και όχι ο ίδιος, εκείνος που είχε δημιουργήσει τον τοίχο – εκτός, βέβαια, από την έμφαση που δόθηκε στην απουσία οποιασδήποτε διαμαρτυρίας εναντίον του Τεισία. Από την άλλη πλευρά, η ανεπιφύλακτη χρήση της λ. *ἀποικοδομήσας*, που αναφέρεται στον ίδιο τον κατηγορούμενο, στην αγωγή του Καλλικλή (§ 12) αποκλείει την ιδέα ότι ο κατηγορούμενος μπορεί να θεωρούνταν υπόλογος μόνο και μόνο ως κληρονόμος του Τεισία.

Υπήρξαν δύο ξεχωριστές αγωγές που ασκήθηκαν από τον Καλλικλή και τον αδελφό του, και επιπλέον μια τρίτη που άσκησε ο Καλλικλής εναντίον του δούλου, Καλλάρου. Η κατάσταση γίνεται κατανοητή μόνο υποθέτοντας ότι η αξίωση θα μπορούσε να εγερθεί από κάθε γείτονα που είχε υποστεί ζημία ενάντια σε κάθε πραγματικό κάτοχο της ιδιοκτησίας όπου η αιτία της ζημίας είχε εντοπιστεί, και αυτή η υπόθεση είναι με τη σειρά της πιθανή μόνο εάν έχουμε καθορίσει σωστά το γενικό πλαίσιο της δράσης.³¹¹

Με τη μορφή που παίρνει στον λόγο του Δημοσθένη, η αθηναϊκή *δίκη βλάβης* για ζημίες που προκαλούνται από νερό αντιπροσωπεύει έναν πρωτόγονο τρόπο προστασίας της γειτονιάς στις αγροτικές περιοχές.³¹² Για να εξασφαλιστεί η τήρηση των κανόνων της αμοιβαίας εκτίμησης στην οποία στηριζόταν η κοινότητα, ένα μέλος που υπέφερε εξαιτίας της παραβίασής τους είχε το δικαίωμα να κατάσχει το χωράφι με το εμπόδιο που προκάλεσε τη ζημία, εκτός αν αποζημιωνόταν με το προκαθορισμένο από το νόμο ποσό των χιλίων δραχμών, σύμφωνα με τον ομιλητή. Αυτή η αρχή δεν προκαλεί έκπληξη λαμβάνοντας υπόψη ότι ο ελληνικός νόμος στα πολύ αρχικά στάδια του ήταν εξοικειωμένος με την ιδέα της απόδοσης ευθύνης σε άψυχο αντικείμενο.³¹³ Η ιδέα συσχετίζεται με, εάν δεν είναι ίδια με, αυτήν της «ευθύνης για πρόκληση βλάβης», που έδινε τη δυνατότητα σε πρόσωπα που υφίσταντο τραυματισμό ή ζημία από δούλους ή ζώα να πάρουν την εκδίκησή τους άμεσα από αυτούς ή αυτά, εκτός αν ο κύριος του ένοχου δούλου ή ζώου αναλάμβανε την ευθύνη να εξοφλήσει τον ζημιωμένο. Είναι φυσικά αναμφίβολη η «εκδίκηση» για το κομμάτι γης που υπέστη ζημία, αλλά φαίνεται πως δεν οδηγεί αυτός ο τρόπος στην επανόρθωση της πραγματικής απώλειας. Ήταν μάλλον ένας πρωτόγονος τρόπος υλικής ικανοποίησης του γείτονα για τον οποίο το χωράφι είχε αποδειχθεί επιζήμιο.³¹⁴

Ήταν ένας άκαμptos και αρχαϊζων κανόνας, και φαίνεται ότι η ανεπάρκειά του έγινε αισθητή στον τέταρτο π.Χ. αιώνα. Ο Πλάτων, *Νόμοι*, VIII, 844 c-d,³¹⁵ πρότεινε

³¹¹ Wolff (1943): 321 σημ. 15: Θα ήταν χρήσιμο να γνωρίζαμε εάν ο Καλλικλής και ο αδελφός του ήταν κληρονόμοι από κοινού της περιουσίας του πατέρα τους, ο οποίος για πολλά χρόνια ήταν γείτονας του Τεισία (§§ 3-4), ή εάν είχαν στην κατοχή τους χωριστά χωράφια, καθένα από τα οποία είχε υποστεί ζημίες από την πλημμύρα. Επιπλέον, ποιοι κανόνες ακολουθούνταν, εάν υπήρχαν αρκετές αποφάσεις όσον αφορά στο ίδιο χωράφι και ο ιδιοκτήτης ήταν ανίκανος να πληρώσει την ποινική ρήτρα; Διάφορες απαντήσεις μπορούν να δοθούν, αλλά η πηγή μας δεν παρέχει βάση για κάποια υπόθεση.

³¹² Wolff (1943): 322.

³¹³ ό.π.

³¹⁴ ό.π.

³¹⁵ Wolff (1943): 323 και σημ. 21: Ο Partsch, *Griechisches Bürgschaftsrecht*, I (Leipzig, 1909), σελ. 51, χρησιμοποιεί πράγματι την πρόταση του Πλάτωνα για να επιχειρηματολογήσει ενάντια στην υπόθεση περί *ἀτιμήτου ἀγῶνος*.

ένα πιο εύκαμπτο και εκσυγχρονισμένο σύστημα βάσει του οποίου εάν οι γείτονες δεν μπορούν να επιτύχουν μια συμφωνία για το πώς να διευθετήσουν τη ροή του νερού, καθένας μπορεί να απευθυνθεί σε έναν ανώτερο υπάλληλο, και ο εμπλεκόμενος που δεν συμμορφώνεται με τη διαταγή του τελευταίου οφείλει στον άλλο το διπλάσιο της πραγματικής ζημίας· δεν υπάρχει πλέον εκεί οποιοδήποτε θέμα απώλειας του κτήματος. Καμία πηγή δεν μας λέει εάν ο αθηναϊκός νόμος αναδιαμορφώθηκε ποτέ σε αυτό ή παρόμοιο πλαίσιο.

Πρόβλημα προκύπτει από το γεγονός ότι ο κατηγορούμενος χαρακτηρίζει τη δίκη ως *ἀτίμητο ἀγῶνα*,³¹⁶ δηλαδή μια δίκη στην οποία η κρίση δεν είναι βασισμένη σε μια αξιολόγηση της πραγματικής ζημίας αλλά σε ένα ποσό καθορισμένο εκ των προτέρων και πέρα από τον έλεγχο του δικαστηρίου. Σε αυτήν την περίπτωση η ποινική ρήτρα ανήλθε σε χίλιες δραχμές. Δεδομένου ότι σε όλες τις άλλες γνωστές περιπτώσεις *δίκης βλάβης*, με εξαίρεση την παραβίαση μιας σύμβασης που επιτρέπει εκ των προτέρων μια προκαθορισμένη ποινική ρήτρα, η κρίση βασιζόταν στην κατ' εκτίμηση αξία της ζημίας που υπέστη ο ενάγων, ο αποκλεισμός της αξιολόγησης υπέρ μιας νόμιμα προκαθορισμένης ποινικής ρήτρας σε περίπτωση ζημιών που προκαλούνται από το νερό προκαλεί έκπληξη.³¹⁷ Η προσπάθεια έχει γίνει πράγματι³¹⁸ για να λυθεί το πρόβλημα με την εξήγηση του αποκλεισμού μιας αξιολόγησης ως συνέπεια των ιδιαίτερων περιστάσεων αυτής της υπόθεσης.³¹⁹ Της δίκης ενώπιον του δικαστηρίου, στο οποίο εκφωνήθηκε ο λόγος, είχαν προηγηθεί και εκδοθεί ερήμην του κατηγορουμένου τουλάχιστον³²⁰ δύο καταδικαστικές αποφάσεις από τους δημόσιους διαιτητές,³²¹ η μία υπέρ του ίδιου του ενάγοντος, και η άλλη υπέρ του αδελφού του

³¹⁶ Ήταν *ἀγὼν τιμητός*, δηλαδή σε περίπτωση που το δικαστήριο ψήφισε υπέρ της κατηγορίας, έπρεπε το ίδιο να αποφασίσει και για το ύψος της βλάβης ή της αποζημίωσης που έπρεπε να καταβληθεί στο θύμα. Βέβαια το πολυπληθές αθηναϊκό δικαστήριο δεν μπορούσε να αποφασίσει εξετάζοντας ένα φάσμα πιθανών ποινών. Γι' αυτό οι δικαστές μπορούσαν να αποφασίσουν με ψηφοφορία υπέρ μίας εκ των εναλλακτικών επιλογών που είχαν προταθεί. Ο ενάγων δηλαδή που κέρδιζε τη δίκη, πρότεινε μία ποινή, ο εναγόμενος αντιπρότεινε μία ελαφρότερη, και το σώμα των δικαστών ψήφισε υπέρ της μιας ή της άλλης, χωρίς να υπάρχει δυνατότητα συμβιβασμού. Σε περίπτωση που η ποινή μιας υπόθεσης καθοριζόταν από τον νόμο, η διαδικασία εκδίκασής της χαρακτηριζόταν *ἀγὼν ἀτίμητος*.

³¹⁷ Wolff, 1943, 316.

³¹⁸ A. W. Heffter, *Die Athenäische Gerichtsverfassung* (Cologne, 1822), 118, σημ.· T. Thalheim, *Zu den griechischen Rechtsalterthümern* (Schneidemühl, 1892), 6 κ.εξ.· J. H. Lipsius (1905-15), 662, σημ. 97· J. Partsch, *Arch. Pap.*, VI (1913), 51.

³¹⁹ Wolff, 1943, 316.

³²⁰ Wolff (1943): 317 σημ. 2: Σε αυτό το σημείο παραλείπεται η δίκη κατά του δούλου, Καλλάρου, που αναφέρεται στην §31. Το γεγονός πως αυτή η δίκη διαχωρίζεται από αυτές που επισημαίνονται στην §2 έχει δικαίως τονιστεί από τον Lipsius (1905-1915) σελ. 796, σημ. 21. Αξιοσημείωτο επίσης είναι πως στην §31 η λέξη *έτέραν* δεν έχει άρθρο.

³²¹ Gagarin (2011: 325, σημ. 4): *δίκαι ἔρημοι* θα μπορούσαν να εκδικαστούν και να ληφθούν αποφάσεις από διαιτητές, δικαστές, ή ενόρκους εναντίον των μερών που δεν εμφανίστηκαν για τη σχετική

που, σύμφωνα με τον ομιλητή (§2), είχε υποκινηθεί από τον Καλλικλή. Η στενή σχέση των δύο αυτών περιπτώσεων διαιτησίας μεταξύ τους και με την παρούσα δίκη είναι προφανής, και η υπόθεση ότι η τελευταία ακολούθησε στηριζόμενη επάνω στην κατάργηση είτε της πρώτης απόφασης είτε ενδεχομένως και των δύο φαίνεται να είναι αρκετά ασφαλής ώστε να αποτελέσει τη βάση μιας ερμηνείας του λόγου.³²² Επομένως, θεωρείται ότι η παρούσα δίκη δεν πρόσφερε πια μια ευκαιρία για μια αξιολόγηση, η οποία θεωρείται πως είχε γίνει προηγουμένως από το διαιτητή μεταξύ του Καλλικλή και του κατηγορουμένου. Το δικαστήριο, σύμφωνα με τους μελετητές που στηρίζουν αυτήν την άποψη, ήταν σε θέση μόνο να υποστηρίξει ή να καταργήσει την απόφαση του διαιτητή στο σύνολό της αλλά όχι να την τροποποιήσει.³²³

Εντούτοις, το δικαίωμα να καταργηθεί μια απόφαση που είχε ληφθεί ερήμην του κατηγορουμένου, και είχε τεθεί σε μάλλον στενά πλαίσια και για ορισμένο χρονικό διάστημα, δινόταν για να παρασχεθεί στον διάδικο που είχε δικαστεί ερήμην μια ευκαιρία να αρχίσει η δίκη ξανά, συμπεριλαμβανομένης, φυσικά, της διαδικασίας της αξιολόγησης εάν υπήρξε τέτοια. Αυτό όχι μόνο προκύπτει από τον νομικό συλλογισμό αλλά και την φράση που υιοθετείται για να εκφράσει την κατάργηση μιας απόφασης ειλημμένης ερήμην στον Δημ. 21.90 «τὴν μὴ οὔσαν ἀντιλαχεῖν»,³²⁴ αλλά και δηλώνεται σαφώς από τον Πολυδεύκη, (*Όνομαστικόν*, VIII, 60) «καὶ ἡ ἐρήμη ἐλύετο ὡς ἐξ ἀρχῆς ἐλθεῖν ἐπὶ διαιτητὴν».³²⁵ Ως εκ τούτου η θεωρία, που προωθείται από ορισμένους μελετητές,³²⁶ ότι έχουμε να κάνουμε με έναν καθαρά *ἀτίμητο ἀγῶνα* που

διαδικασία. Είναι περίεργο που ο ομιλητής δεν εξηγεί την απουσία του, ειδικά εάν η εν λόγω περίπτωση ήταν μια έφεση στην απόφαση του πρώτου διαιτητή ή οι χίλιες δραχμές ήταν συγκεκριμένα μια ποινική ρήτρα σε περίπτωση απουσίας.

Sandys & Paley (1896³: 246): ο χαρακτηρισμός *δίκας ἐρήμους* (παρ. 2) προτιμάται από το *ἐρήμας δίκας* χάριν ευφωνίας. Στην §6 βρίσκουμε *ἐρήμην κατεδιητήσασθε*, πιθανώς για να αποφευχθεί η ασάφεια που δημιουργείται από την έλλειψη της λ. *δίκην*, και στην §31 έχουμε *ἐρήμην μου καταδεδιήτηται τοιαύτην ἑτέραν δίκην*.

Sandys & Paley (1896³: 247): *τὴν μὲν αὐτὸς χιλίων δραχμῶν* (παρ. 2): η ίδια δίκη περιγράφεται στην §31 ως όμοια με τη δίκη στην οποία εκφωνήθηκε αυτός ο λόγος. Η ποινή για επανόρθωση των ζημιών στην τελευταία ήταν επίσης χίλιες δραχμές, βλ. §25.

³²² Wolff (1943): 317 σημ. 3: Τη θέση αυτή απορρίπτουν οι M. H. E. Meier-G. F. Schömann-J. H. Lipsius, *Der attische Prozess* (Berlin, 1883-87), σελ. 224, σημ. 66, και L. Beauchet, *Histoire du droit civil de la République Athénienne* (Paris, 1897), IV, σελ. 402, σημ.2.

³²³ Wolff, 1943, 317.

³²⁴ ό.π., 318.

³²⁵ Wolff (1943): 317 και σημ. 5: Μελετητές συμπεριλαμβανομένων των Lipsius (1905-1915) σελ. 961 κ. εξ., και J. Partsch, *Griechisches Bürgerschaftsrecht*, I (Leipzig, 1909), σελ. 299 συμφωνούν με αυτή τη θέση. Επιπλέον βλ. A. Steinwenter, *Die Streitbeendigung durch Urteil, Schiedsspruch und Vergleich nach griechischem Rechte (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, VIII [Munich, 1925])*, σελ. 65· H. C. Harrell, *Public Arbitration in Athenian Law (University of Missouri Studies, XI, 1 [1936])*, σελ. 33 κ.εξ.

³²⁶ Wolff (1943): 318 σημ. 6: R. Dareste, *Les plaidoyers civils de Démosthène* (Paris, 1875), I, σελ. 166· Meier-Schömann-Lipsius, *Der attische Prozess* (Berlin, 1883-87), σελ. 224 κ.εξ.· P. Guiraud, *La*

στοχεύει στην επιβολή μιας ποινικής ρήτηρας στον κατηγορούμενο καθορισμένης από το νόμο στις χίλιες δραχμές, και δεν αφήνει περιθώρια για οποιαδήποτε αξιολόγηση, φαίνεται να είναι προτιμητέα.³²⁷ Στην πραγματικότητα, ο πληθυντικός «ὅπου γὰρ δίκας ἀτιμήτους φεύγω» στην §18, δείχνει ότι ο κατηγορούμενος έχει κατά νου τις προηγούμενες ενέργειες των αντιπάλων του, καθώς επίσης και την παρούσα δίκη, και ότι οι αποφάσεις ερήμην του επίσης είχαν ληφθεί σε *ἀτιμήτους ἀγῶνας*.³²⁸ Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ομιλητής δεν κατηγορεί τον ενάγοντα πως εξαπάτησε τον διαιτητή που θεωρείται ότι έχει κάνει την αξιολόγηση. Αποτελούσε γνωστή συνήθεια των αττικών δικανικών ομιλητών να εστιάζουν στην ανειλικρίνεια των αντιπάλων τους, ο ίδιος δεν το κάνει. Βέβαια, επισημαίνει (§§ 23-25, 28) ότι η πραγματική ζημία ήταν αμελητέα και δυσανάλογη με την ποινική ρήτρα των χιλίων δραχμών.³²⁹

Επομένως ο λόγος για τον οποίο η δίκη αυτή ήταν *ἀτίμητος ἀγών* πρέπει να αναζητηθεί στις νομικές αρχές που διαμόρφωσαν το υπόβαθρό της. Ευτυχώς, όμως, ο ίδιος ο λόγος προσφέρει μια λύση. Βρίσκεται σε μια αυθόρμητη αλλά εντούτοις αποφασιστική παρατήρηση. Περισσότερο από μία φορά (§§ 1-2, 34) ο ομιλητής βεβαιώνει ότι η δίκη αυτή είναι μόνο μία από μια σειρά σχεδίων που επεχείρησε ο Καλλικλής με σκοπό να διεκδικήσει την περιουσία του κατηγορουμένου. Αυτό, φυσικά, δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα ρητορικό τέχνασμα ώστε να κερδίσει την εύνοια των δικαστών. Ενισχύεται, βέβαια, από όσα λέγονται στην §32, «καὶ ζητοῦσιν καὶ διαιτητὴν ὅστις αὐτοῖς τὰ χωρία προσκαταγνώσεται, καὶ διαλύσεις τοιαύτας ἐξ ὧν τὰ χωρὶ ἔξουσιν». Είναι αλήθεια ότι αυτή η πρόταση δεν αναφέρεται άμεσα στη δίκη στην οποία ο λόγος εκφωνήθηκε· ο κατηγορούμενος έχει κατά νου εδώ τη δράση εναντίον του δούλου του, Καλλάρου. Αλλά αυτή η δράση ήταν ένα «αντίγραφο» της δίκης αυτής, όπως είναι εμφανές στην §31 «καὶ νῦν αὐτὸς ἐρήμην μου καταδεδιήτηται τοιαύτην ἑτέραν δίκην, Κάλλαρὸν ἐπιγραψάμενος τῶν ἐμῶν δούλων. πρὸς γὰρ τοῖς ἄλλοις κακοῖς καὶ τοῦθ' ἠϋρηνται σόφισμα· Καλλάρῳ τὴν αὐτὴν δίκην δικάζονται». Αυτό καθιστά πιθανή την αξιοποίηση των πληροφοριών στην §32 για τη δημιουργία ενός θεωρητικού νομικού πλαισίου της υπό συζήτηση δράσης. Η φράση «τὰ χωρία προσκαταγνώσεται» μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο με το αποτέλεσμα της

propriété foncière en Grèce jusqu' à la conquête romaine (Paris, 1893), σελ. 312· Beauchet, *Histoire du droit civil de la République Athénienne* (Paris, 1897), III, σελ. 168, IV, σελ. 402.

³²⁷ Πρβλ. Harrison, 1968-1971, vol.i, 251.

³²⁸ Wolff (1943): 318 σημ. 7: Ο ομιλητής δεν λέει ότι η απόφαση για τον αδελφό του Καλλικλή ήταν επίσης χίλιες δραχμές, αλλά τη διατύπωση στην §2 δεν αποκλείει αυτήν την υπόθεση. Το ίδιο ισχύει για τη δράση εναντίον του Καλλάρου.

³²⁹ Wolff, 1943, 318.

δίκης, εάν ήταν επιτυχής, που υποβάλλεται για την στέρηση από τον ενάγοντα του κτήματος όπου εντοπίστηκε η αιτία της ζημίας,³³⁰ και αυτό αμέσως δίνει απάντηση στην ερώτηση γιατί υπήρξε μια προκαθορισμένη ποινική ρήτρα χιλίων δραχμών αντί μιας αξιολόγησης της ζημίας. Ο νόμος, ο οποίος πρόβλεπε την πιθανή κατάσχεση του κτήματος, προφανώς ανεξάρτητα από το πραγματικό ποσό της ζημίας, πρόβλεπε επίσης χρηματικό αποζημίωση που ο ιδιοκτήτης μπορούσε να πληρώσει για να αποτρέψει την κατάσχεση της ιδιοκτησίας του.³³¹

Δομή

Οι παραδοσιακές λειτουργίες ενός προοιμίου είναι να ενημερώσει, να κεντρίσει την προσοχή των ακροατών και να κερδίσει την καλή τους θέληση.³³² Το προοίμιο θα λέγαμε πως συνδέεται με τις πιο «πολύχρωμες» κοινοτοπίες της αρχαίας ελληνικής ρητορικής. Βρίσκουμε ομιλητές να κολακεύουν τα ακροατήρια, να αναφέρονται στο τεράστιο μέγεθος του ζητήματος, να ικετεύουν για μια δίκαιη δίκη, να διαμαρτύρονται για την άγνοιά τους στη ρητορική, να καταλογίζουν τα χειρότερα κίνητρα στους αντιπάλους. Επίσης, ομιλητές που ολοφύρονται για τα ρητορικά τους μειονεκτήματα είναι συχνό φαινόμενο στους δικανικούς λόγους.³³³ Ο ομιλητής στο προοίμιο του λόγου αυτού (§§1-2) ξεκινά με την παρατήρηση πως δεν υπάρχει τίποτε χειρότερο από αυτό του έχει συμβεί, δηλαδή να έχει ένα πονηρό και πλεονέκτη γείτονα. Ο στοχασμός αυτός, «οὐκ ἦν ἄρ'... τυχεῖν», (§1) εκφράζει παράπονο και εναρμονίζεται με την απλοϊκό, ή ίσως αφελή, και αντιδραστικό τόνο του λόγου, και ταυτόχρονα προσδίδει αίσθηση καινοτομίας στη συνηθισμένη αποποίηση της φιλοδικίας. Στη συνέχεια, ακολουθεί μια σύντομη παράθεση γεγονότων για να υποστηρίξει την κατηγορία που εκφράζουν οι λέξεις «πονηροῦ και πλεονέκτου».³³⁵

³³⁰ Wolff (1943): 319 σημ. 8: Αυτό ρίχνει φως στον τίτλο: *Πρὸς Καλλικλέα Περί Χωρίου*, με τον οποίο παραδίδεται στα χειρόγραφα ο λόγος.

³³¹ Wolff, 1943, 319.

³³² de Brauw, 2007, 191.

³³³ ό.π., 192.

³³⁴ Sandys & Paley (1896³: 245): οὐκ ἦν ἄρ': πρβλ. Σοφ. *Οιδ. Κολ.* 1697 *πόθος τοι και κακῶν ἄρ' ἦν τις*, και για τη χρήση του ἦν κυρίως μαζί με το ἄρα, για να εκφράσει ένα γεγονός το οποίο είναι και πάντα ήταν το ίδιο, βλ. τα παραδείγματα στο Liddell and Scott, λήμμα *εἰμί*. Για τη γενική ιδέα πρβλ. Ησίοδ., *Ἔργα και ἡμέραι*, 345, και ειδικά Αριστ., *Ῥητορ.* II 21 § 15.

³³⁵ Kirk, 1895, 24.

Η μετάβαση³³⁶ στη διήγηση γίνεται με μια έκκληση να τον προσέξει, *πρόσεξις*, το ακροατήριο «δέομαι δὴ πάντων ὑμῶν ἀκοῦσαί μου καὶ προσέχειν τὸν νοῦν», (§2) που φανερώνει τη σεμνότητα του ομιλητή στη φράση «οὐχ ὡς αὐτὸς δυνησόμενος εἰπεῖν» (§2) και την έντονη αίσθηση πως έχει προσβληθεί, «φανερῶς συκοφαντοῦμαι» (§2), φράση που τοποθετεῖται στο τέλος του προοιμίου για περισσότερη έμφαση.³³⁷ Η αναφορά πως οι δικαστές θα καταλάβουν πως είναι αθώος και θα τον αθώωσουν αποτελεί κοινό τόπο στους ρητορικούς λόγους (§2).

Μια δυνατή εισαγωγή στη διήγηση,³³⁸ μια εισαγωγή που αποπνέει σιγουριά, μπορούμε να πούμε, κάνει ο ομιλητής στην παράγραφο 3, «ἐν μὲν οὖν, ᾧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πρὸς ἅπαντας τοὺς τούτων λόγους ὑπάρχει μοι δίκαιον» και ταυτόχρονα αξιολογεί και το επιχείρημά του. Στο μέρος αυτό του λόγου, το οποίο δεν είναι αυστηρά οριοθετημένο³³⁹ καθώς διαμπλέκεται αριστοτεχνικά με την πίστιν,³⁴⁰ παρουσιάζει τα γεγονότα και περιγράφει με λεπτομέρειες την ύπαιθρο όπου διαδραματίστηκαν τα σχετικά με την βλάβη. Οι παράγραφοι 3-35 του λόγου αποτελούν την διήγησιν-πίστιν του λόγου.

Ο λόγος στερείται επιλόγου.³⁴¹ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο επίλογος³⁴² μπορεί μερικές φορές να παραλειφθεί σε ένα σύντομο λόγο (*Ρητορ.* 3.13.3)³⁴³ απλώς για να υπογραμμίσει πως τα υπόλοιπα μέρη του λόγου είναι απαραίτητα.³⁴⁴

³³⁶ Kirk (1895: 21): Η αγάπη για σαφήνεια είναι ιδιαίτερα αισθητή στην προσεκτική μετάβαση από το ένα στο άλλο τμήμα του λόγου. Η μετάβαση από το προοίμιο στη διήγηση ήταν σχεδόν αφρόντιστη ακόμη κι από τους κατώτερους συγγραφείς, εφόσον το ίδιο το προοίμιο είχε συγκεκριμένη δομή, αλλά αυτή από τη διήγηση στην πίστη, ή κάποια άλλη μετάβαση, γινόταν, από τον Δημοσθένη συνήθως αισθητή και υπογραμμισμένη.

³³⁷ Kirk, 1895, 24.

³³⁸ de Brauw (2007: 193): Όταν οι μελετητές μιλούν για τη διήγηση ως μέρος ενός λόγου, εννοούν συνήθως μια συνεχή, διακριτή διήγηση. Ορισμένοι μελετητές διακρίνουν τη συνεχή διήγηση από την αποσπασματική διήγηση που εμφανίζεται σε άλλα μέρη του λόγου. Όταν οι ρήτορες χρησιμοποιούν μια διακριτή διήγηση, συνήθως εισάγεται από μια στερεότυπη μεταβατική φράση: όπως «Θα ήθελα να διηγηθώ τα γεγονότα από την αρχή». Οι ρήτορες, ωστόσο, δεν περιλαμβάνουν πάντα μια αυτόνομη διήγηση. Ένα μέρος της ιστορίας είναι συχνά κατακερματισμένο και διαπλέκεται με την επιχειρηματολογία.

³³⁹ Πρβλ. Sandys & Paley 1896³ σελ. 70.

³⁴⁰ de Brauw (2007: 195): Στο πλαίσιο της αρχαίας ρητορική, ο όρος πίστις έχει δύο έννοιες. Αναφέρεται σε ένα μέρος του λόγου, αλλά είναι επίσης ένας γενικός όρος για την επιχειρηματολογία ή μέσο πειθούς. Η ασάφεια αυτή δημιουργεί μια ορισμένη δυσκολία για την οριοθέτηση του μέρους της πίστεως ως τμήμα του λόγου. Τα μέσα πειθούς που οι ρήτορες περιγράφουν ως πίστεις, όπως τα επιχειρήματα από την πιθανότητα ή οι αναφορές σε έγγραφα, ομαδοποιούνται στο μέρος πίστις. Αλλά δεν περιορίζονται σε αυτό το τμήμα, ούτε τα περιλαμβάνουν όλα.

³⁴¹ de Brauw (2007: 198): Παραλείπεται επίσης και σε άλλους λόγους όπως, Λυσ. 16, Δημοσθ. 30, 40, 54, 56.

³⁴² ό.π.: Ο Αριστοτέλης ονοματίζει τις λειτουργίες του επιλόγου: να διαθέσει το κοινό ευνοϊκά προς τον ομιλητή και αρνητικά προς τον αντίπαλο, να διεγείρει τα συναισθήματα του κοινού (*πάθος*) και να ανακεφαλαιώσει τα κύρια σημεία του λόγου (*Ρητορ.* 3.19.1).

³⁴³ de Brauw, 2007, 196.

³⁴⁴ ό.π. 198.

Ἐντεχνες πίστεις

Ἠθος-διήγηση-ρητορική στρατηγική

Ἡ ρητορική στρατηγική στηρίζεται σε δύο άξονες. Ὁ ένας αφορά στα επιχειρήματα που σχετίζονται με την κατασκευή του τοίχου και τη λειτουργία του και ὁ άλλος με την συμπεριφορά του αντιπάλου, του Καλλικλή. Ἡ παρούσα περίπτωση εμφανίζεται να αποτελεί μέρος μιας σειράς διαφωνιών μεταξύ του ομιλητή και του Καλλικλή, ὄχι συνδεδεμένων απαιτητῶς με τη ζημία που προκλήθηκε ἀπὸ την πλημμύρα. Απαντώντας στους ισχυρισμούς του Καλλικλή ὁ ομιλητής διατείνεται ὅτι ὁ τοίχος πράγματι χτίστηκε ἀπὸ τον πατέρα του, χωρίς ὅμως να υποβληθεῖ μήνυση ἀπὸ τους ἐνάγοντες στο παρελθόν. Επίσης, αρνείται ὅτι ὁ τοίχος διέκοψε ἢ ἄλλαξε την πορεία οποιασδήποτε κοίτης. Ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ζημία που προκλήθηκε ἀπὸ την ξαφνική πλημμύρα δεν ἦταν τόσο μεγάλη ὅσο παρουσιάζει ὁ Καλλικλής. Παραπονιέται, επίσης, για την ασυνέπεια του αντιπάλου να κατηγορεῖ αὐτόν για την υποτιθέμενη ζημία που προκλήθηκε ἐξαιτίας μιας κατασκευῆς που βρισκόταν στο ἔδαφος του ομιλητή τη στιγμή που ὁ ἴδιος ὁ Καλλικλής οικοδομώντας στένεψε τον δημόσιο δρόμο. Ὁ ομιλητής, επίσης, υποστηρίζει ὅτι ἡ αγωγή του Καλλικλή εἶναι μέρος ενός σχεδίου που αποσκοπεῖ στην οικειοποίηση του αγροκτήματος του ομιλητή.³⁴⁵

Ὁ ομιλητής δηλώνει ἤδη ἀπὸ την ἀρχή της επιχειρηματολογίας του πως θα μιλήσει με γνώμονα τὴ δικαιοσύνη, (ρητορικός τόπος) «ἐν μὲν οὖν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πρὸς ἅπαντας τοὺς τούτων³⁴⁶ λόγους ὑπάρχει μοι δίκαιον», (§3). Ὁ τόπος επανέρχεται και στην παράγραφο 33. Χρησιμοποιώντας πολυσύνδετο σχῆμα ἐνάργειας «οὐτ'... οὔτε... οὐδ'...» (§4) τονίζει πως κανείς στο παρελθόν δεν παραπονέθηκε για την κατασκευή του τοίχου ἀπὸ τον πατέρα του, διότι κανείς δεν ἀδικούνταν. Επίσης, καλεῖ τον αντίπαλο να αποδείξει πως υπήρχε χαντάκι ἀπὸ τη στιγμή που τον κατηγορεῖ πως ὁ τοίχος χτίστηκε πάνω σε αὐτό (§6). Ὁ ομιλητής υποστηρίζει πως εἶναι θύμα

³⁴⁵ Carey, 1997, 140.

³⁴⁶ Rubinstein (2000: 81): Πιστεύεται πως μπορούσε να εἶναι μόνο ένας κατηγορούμενος σε μια δίκη, εἶναι πιθανό πως αναφορές σε πάνω τους ενός αντιπάλους στους λόγους που εκφωνήθηκαν ἀπὸ ἐνάγοντες σε δίκες αποτελοῦν ἐνδείξεις πως ὁ κατηγορούμενος υποστηριζόταν ἀπὸ *συνηγόρους*, (πρβλ. Δημοσθ. 55.8,21). Συνήγοροι ἦταν ἐπίκουροι ομιλητές, ὁποῖοι μπορούσαν να υπάρξουν τόσο ἀπὸ την πλευρά της κατηγορίας ὅσο και της υπεράσπισης. Ὁ διάδικος μπορούσε να σταματήσει να μιλάει προτού τελειώσει τὸ χρονικό ὄριο που εἶχε στη διάθεσή του και να ζητήσει ἀπὸ κάποιον ἄλλον να μιλήσει πρὸς υποστήριξή του μέσα στον χρόνο που του παρέιχε ἡ κλεψύδρα. Ὁι συνήγοροι ἔπρεπε να εἶναι συγγενεῖς ἢ φίλοι, που μιλούσαν στο δικαστήριο λόγω της προσωπικῆς τους σχέσης με τον διάδικο, χωρίς αμοιβή ἀσφαλῶς.

συκοφαντίας «συκοφαντοῦσιν» (§7). Ο ρητορικός τόπος της συκοφαντίας επανέρχεται συχνά στο λόγο προκειμένου να καταδείξει τη δεινή θέση στην οποία βρίσκεται και τον αναίσχυντο χαρακτήρα του κατηγορού. ³⁴⁷ Κάνοντας χρήση του τόπου της ηλικίας, επισημαίνει πως λόγω της μικρής ηλικίας και της απειρίας του δεν τον έλαβαν σοβαρά υπόψη (§7). Παρακάτω, δείχνοντας αυτοπεποίθηση τονίζει δις (§§9, 35) πως ήθελε να αναθέσει την υπόθεση σε αμερόληπτους διαιτητές, αλλά οι αντίπαλοι δεν το είχαν δεχτεί. Με την επίκληση «ἀλλὰ προσέχετ', ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πρὸς Διὸς καὶ θεῶν τὸν νοῦν» (§9) εξηγείται πως αν οι δικαστές δεν κατανοούσαν καθαρά τις τοπογραφικές ³⁴⁸ λεπτομέρειες ³⁴⁹ που δίνει, η ανάμνηση του λόγου θα ήταν ακατάληπτη, και ό,τι ισχύει για τους αυθεντικούς ακροατές πιστεύεται πως ισχύει και για τον σημερινό αναγνώστη. Ο κατηγορούμενος έχει μόλις πληροφορήσει το δικαστήριο πως μια πραγματική αυτοψία ³⁵⁰ θα ήταν αποφασιστικής σημασίας για την εξασφάλιση της εύνοιας των ακροατών, «μάλιστα μὲν ἤδειτ' ἂν ἰδόντες τὸ χωρίον ὅτι συκοφαντοῦμαι» (§9). Συνεπώς, λογικά προσπαθεί να εξισορροπήσει το μειονέκτημα αυτό δίνοντας στους ακροατές του μια σαφή περιγραφή της σχετικής κατάστασης των περιουσιών των εμπλεκομένων. Σήμερα ένας χάρτης ή ένα τοπογραφικό σχέδιο μηχανικού θα μπορούσε να παρουσιαστεί. ³⁵¹

Προσεκτική ανάγνωση του κειμένου (§§10-11) δείχνει πως οι αντίδικοι είχαν χωράφια και στις δύο πλευρές ενός μεγάλου ρέματος, το οποίο στο μεγαλύτερο μέρος της πορείας του συνέπιπτε με έναν δρόμο. Ο ομιλητής υποστηρίζει ότι στο παρελθόν

³⁴⁷ Πρβλ. το λεξιλόγιο στις παραγράφους 2, 9, 21, 22, 23, 26, 28, 29, 33, 35.

³⁴⁸ Για την τοπογραφία στην αρχαία Ελλάδα βλ. R. Osborne, *Classical Landscape with Figures: The Ancient Greek City and its Countryside* (London, 1987)· S.E. Alcock, J.F. Cherry and J.L. Davis 'Intensive survey, agricultural practice and the classical landscape of Greece', in I. Morris (ed.), *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies* (New Directions in Archaeology; Cambridge), (1994), ch. 8 (pp. 137–70)· J. Bradford, 'Fieldwork on aerial discoveries in Attica and Rhodes, II, *Antiquaries' Journal*, (1956), 36:172–80· J. Bradford, *Ancient Landscapes: Studies in Field Archaeology* (London, 1957)· L. Foxhall, 'The control of the Attic landscape', in Wells (ed.), *Agriculture in Ancient Greece (Proceedings of the 7th International Symposium at the Swedish Institute at Athens)* (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen, series in 4to, 42; Stockholm), (1992) 155–60· S. Isager, and J.E. Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture: An Introduction* (London and New York, 1992)· H. Lohmann, 'Agriculture and country life in classical Attica', in Wells (ed.), *Agriculture in Ancient Greece (Proceedings of the 7th International Symposium at the Swedish Institute at Athens)* (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen, series in 4to, 42; Stockholm), (1992) 29–57· E.M. Wood, 'Agricultural slavery in classical Athens', *American Journal of Ancient History*, 8: (1983), 1–47.

³⁴⁹ Gagarin (2003, 81): Ο ομιλητής υποθέτει ότι οι δικαστές είναι εξοικειωμένοι με το είδος της έκτασης που περιγράφει και την ακριβή έννοια των διάφορων όρων «χαράδρα», «χειμάρρος», «ὄδος», «αἰμασιά». Δεδομένου ότι δεν είμαστε τόσο καλά πληροφορημένοι, υπάρχει αβεβαιότητα για όσα ισχυρίζεται πως έχουν συμβεί.

³⁵⁰ Η αυτοψία δεν μνημονεύεται ως αποδεικτικό μέσο. Αποδεικτικά μέσα θεωρούνταν οι μαρτυρίες, οι όρκοι, οι νόμοι και άλλα έγγραφα στοιχεία.

³⁵¹ Sandys & Paley, 1896³, 253.

το χωράφι ήταν παραμελημένο. Η συνέπεια από την περιγραφή αυτής της παραμέλησης στην παράγραφο 11 είναι ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου το ρέμα είχε αρχίσει να αλλάζει πορεία και ο πατέρας του ομιλητή είχε χτίσει έναν τοίχο ως όριο, ο οποίος επίσης χρησίμευε ώστε να επιτρέψει στο νερό να επιστρέφει στην αρχική του πορεία.³⁵²

Στην προσπάθειά του να αποδείξει πως δεν υπήρχε χαντάκι στο κτήμα του ο ομιλητής αναφέρει την ύπαρξη οπωρώνα και μνημάτων σε αυτό από παλαιά (τόπος που βασίζεται στη χρονική σειρά των γεγονότων). Χαρακτηριστικός είναι και ο τόπος από την αλήθεια που χρησιμοποιεί για την ενδυνάμωση της επιχειρηματολογίας του, «καί ὡς ταῦτ' ἀληθῆ λέγω» (§12). Τα δέντρα φυτεύτηκαν στο χωράφι³⁵³ που ανήκει στον ομιλητή (§13). Αν και ο ομιλητής ισχυρίζεται ότι είναι παλαιά, μπορεί να είχαν φυτευτεί από τον πατέρα του. Τα δέντρα του ομιλητή μπορεί να ήταν φυτεμένα κατά μήκος του δρόμου, όπως εκείνα που ισχυρίζεται πως έχει ο αντίπαλός του, και έπειτα περιτοιχισμένα όταν πλέον τα δέντρα ήταν αρκετά μεγάλα.³⁵⁴

Στην παράγραφο 15, μετά την παράθεση μαρτυριών, ο ομιλητής θεωρεί σκόπιμο να κάνει μια ανακεφαλαίωση. Ύστερα, ο ομιλητής, αφού πρώτα ρωτά εάν κάποιος από το ακροατήριο είχε δει ή ακούσει για μια χαράδρα κατά μήκος της δημοσίας οδού, αναλαμβάνει να δηλώσει εκ μέρους του πως πιστεύει ότι δεν υπήρχε κάτι τέτοιο σε ολόκληρη την Αττική, «οἴμαι γὰρ ἐν πάσῃ τῇ χώρᾳ μηδεμίαν εἶναι τοῦ γὰρ ἔνεκ' ἄν, ὃ διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς δημοσίας ἔμελλεν βαδιεῖσθαι φερόμενον, τούτῳ διὰ τῶν ἰδίων χωρίων χαράδραν ἐποίησέν τις;» (§16). Ο αιφνίδιος χαρακτήρας αυτού του ισχυρισμού εξισορροπείται μόνο με την ευθύτητα με την οποία παρουσιάζει την αιτία «τοῦ γὰρ ἔνεκ' ... ἐποίησέν τις;» (§16). Το χωρίο δείχνει μοναδικά την κατάσταση στους ορεινούς δρόμους της Αττικής.³⁵⁵ Η δημόσια οδός, όπως λέγεται, μπορούσε σε κάποιες περιπτώσεις να είναι λίγο καλύτερη από το μονοπάτι ενός ορεινού ρέματος, το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιείται όταν δεν έβρεχε για να εξυπηρετεί μεταφορικές ανάγκες, αλλά σε εποχές που έβρεχε πολύ επανερχόταν στην έλεγχο του νερού.³⁵⁶

Αξίζει να αναφερθεί, καθώς είναι και βασικό χαρακτηριστικό του λόγου η χιουμοριστική χροιά, αλλά και επειδή ενισχύει την επιχειρηματολογία του, η εναλλαγή

³⁵² Foxhall, 1996, 47.

³⁵³ Για πληροφορίες για την αγροτική εργασία βλ. M. H. Jameson, "Agricultural Labor in Ancient Greece," in Wells, Berit (ed), *Agriculture in Ancient Greece*. 135-46: Stockholm: 1992, Proceedings of the 7th International Symposium at the Swedish Institute at Athens.

³⁵⁴ Foxhall, 1996, 48.

³⁵⁵ Πρβλ. Gagarin, 2011, 327, σημ. 10.

³⁵⁶ Sandys & Paley, 1896³, 259.

του συναισθήματος της αγανάκτησης με την χιουμοριστική του τοποθέτηση, «ὅπου δὲ μήτ' εἰς τὴν ὁδὸν μήτ' εἰς τὰ χωρὶ' ἀφιέναι μοι τὸ ὕδωρ ἐξέσται δεξαμένω, τί λοιπόν, ὦ ἄνδρες δικασταί, πρὸς θεῶν; οὐ γὰρ ἐκπιεῖν γε δήπου με Καλλικλῆς αὐτὸ προσαναγκάσει» (§18). Στην παράγραφο 19 παραθέτει ένα επιχείρημα από την πιθανότητα, λέγοντας πως εάν υπήρχε χαράδρα στο κτήμα του για να δέχεται το νερό και αυτός δεν το δεχόταν, θα διέπραττε αδικήμα, «εἰ μὲν γὰρ ἦν, ὦ ἄνδρες δικασταί, χαράδρα πάλιν ὑποδεχομένη, τάχ' ἂν ἠδίκουν ἐγὼ μὴ δεχόμενος, ὥσπερ ἂν' ἕτερ' ἄττα τῶν χωρίων εἰσὶν ὁμολογούμεναι χαράδραι· καὶ ταύταις δέχονται μὲν οἱ πρῶτοι, καθάπερ τοὺς ἐκ τῶν οἰκιῶν χειμάρρους, παρὰ τούτων δ' ἕτεροι παραλαμβάνουσιν ὡσαύτως».³⁵⁷

Από την παράγραφο 20 και εξής κάνει συστηματικά επίθεση στο ήθος του αντιπάλου του παρουσιάζοντας τις ανέντιμες πράξεις αυτού και της οικογένειάς του. Ενώ κατηγορεί τον ομιλητή πως ο πατέρας του έχτισε τοίχο, εκείνος έκανε κάτι ανάλογο μεταφέροντας μεγάλες πέτρες (τόπος που στηρίζεται στην ομοιότητα). Επίσης, με επιχείρημα από την πιθανότητα, ισχυρίζεται πως αν ὅλοι ὅσοι έπαθαν ζημιές από τα νερά τον μήνυαν, δεν θα μπορούσε να τους αποζημιώσει ακόμη κι αν είχε πολύ μεγαλύτερη περιουσία ὅση έχει, «... οὐδὲ πολλαπλάσια...».³⁵⁸ Τονίζει το θράσος της οικογένειας του Καλλικλή η οποία είναι η μόνη που τον κατηγορεί ενώ δεν έπαθε καμία ζημιά, σε αντίθεση με άλλους γείτονες που έπαθαν μεγάλες. Η οικογένεια του αντιπάλου, διατείνεται, εάν έπαθε ζημιά, την έπαθε από δικό της σφάλμα. Ο ίδιος ο Καλλικλής στένεψε το δρόμο και τον έκανε ψηλότερο ρίχνοντας χαλίκια, «πρῶτον μὲν τὴν ὁδὸν στενωτέραν ποιήσας, ἐξαγαγὼν ἐξω τὴν αἵμασιάν»,³⁵⁹ ἵνα τὰ δένδρα τῆς ὁδοῦ ποίησειεν εἴσω,³⁶⁰ ἔπειτα δὲ τὸν χληδὸν ἐκβαλὼν εἰς τὴν ὁδόν, ἐξ ὧν ὑψηλοτέραν τὴν αὐτὴν καὶ στενωτέραν πεποιῆσθαι συμβέβηκεν» (§22).

³⁵⁷ Sandys & Paley (1896³: 262): στο Πλάτ., *Νόμοι* προτείνονται διατάξεις για να εμποδιστεί η ζημιά σε περιπτώσεις ισχυρής βροχόπτωσης, είτε οφείλεται στην παραμέληση από τη μεριά των γειτόνων να προβλέψουν για τη διέξοδο των ρεμάτων που περνούν στα χωράφια τους από υψηλότερα ακριβώς δίπλα, είτε πάλι οφείλεται σε αμέλεια μετάδοσης των ρεμάτων/χειμάρρου από την πλευρά των γειτόνων που βρίσκονταν υψηλότερα στο λόφο, «εάν δὲ ἐκ Διὸς ὕδατα γινόμενα, τὸν ἐπάνω γεωργοῦντα ἢ καὶ ὁμότοιχον οἰκοῦντα τῶν ὑποκάτω βλάβητι τις μὴ διδοὺς ἐκροήν, ἢ τὸνναντίον ὁ ἐπάνω μεθίεις εἰκῆ τὰ ρεύματα βλάβητι τὸν κάτω, καὶ περὶ ταῦτα μὴ ἐθέλωσιν διὰ ταῦτα κοινωνεῖν ἀλλήλοις, ἐν ᾧσται μὲν ἄστυνόμον, ἐν ἄγρῳ δὲ ἄγρονόμον ἐπάγων ὁ βουλόμενος ταξάσθω τί χρὴ ποιεῖν ἑκάτερον: ὁ δὲ μὴ ἐμμένων ἐν τῇ τάξει φθόνου [844d] θ' ἅμα καὶ δυσκόλου ψυχῆς ὑπεχέτω δίκην, καὶ ὀφλὼν διπλάσιον τὸ βλάβος ἀποτινέτω τῷ βλαφθέντι, μὴ ἐθελήσας τοῖς ἄρχουσιν πείθεσθαι», *Νόμοι*, VIII 844c.

³⁵⁸ Sandys & Paley (1896³: 264): ἔτσι στην §35 ο κατηγορούμενος μιλά για τη δική του «μικρὰν οὐσίαν».

³⁵⁹ Sandys & Paley (1896³: 266): πρβλ. §27 «τὴν αἵμασιάν προαγαγόντες».

³⁶⁰ ὁ.π.: ἐδὼ δίνεται ἐμφαση στην πλεονεξία του ἐνάγοντος.

Δίνει μεγάλη έμφαση στο γεγονός πως αν και ο αντίδικος δεν υπέστη μεγάλη ζημία έχει οδηγήσει τον ίδιο σε τόσο μεγάλης σημασίας δίκη, «ὅτι δ' οὐδὲν ἀπολωλεκῶς οὐδὲ καταβεβλαμμένος ἄξιον λόγου τηλικαύτην μοι δίκην εἴληχεν», (§23). Από την πλευρά του ομιλητή, αν και η ζημιά ήταν ελάχιστη (§§23-25, στην §28 υπολογίζει τη συνολική αξία της σε λιγότερο από 50 δραχμές), τώρα βρίσκεται σε *ἀτίμητον ἀγῶνα* για χίλιες δραχμές (§§1-5 και 23-25). Από τις διάφορες θεωρίες ως προς το γιατί αυτή η δίκη ήταν *ἀτίμητος ἀγών*, με τη μεγαλύτερη επιρροή ήταν αυτή του Wolff, ο οποίος πρότεινε ότι πρέπει να υπήρχε ένας ειδικός νόμος για υλικές ζημιές που προκαλούνταν από το νερό και επέβαλλε ποινή στο πρόσωπο που άλλαζε την πορεία μιας φυσικής κοίτης έτσι ώστε να προκαλέσει ζημιά στην περιουσία κάποιου άλλου είτε να παραδώσει το τμήμα της γης που περιλάμβανε την πηγή της βλάβης (στη συγκεκριμένη περίπτωση, τον τοίχο που έχτισε ο πατέρας του ομιλητή) ή να πληρώσει μια προκαθορισμένη ποινή των χιλίων δραχμών.³⁶¹

Στην παράγραφο 24 χρησιμοποιεί έναν τόπο που στηρίζεται στην αμοιβαία σχέση δύο περιστατικών. Συγκεκριμένα, εύχεται να του συμβούν πολλά καλά, αν λέει την αλήθεια, ενώ αν λέει ψέματα, τα αντίθετα, «οὔτω μοι πόλλ' ἀγαθὰ γένοιτο, εἰ δὲ ψεύδομαι, τάναντία³⁶² τούτων» (24). Στην παράγραφο 25 παρουσιάζει τις ελάχιστες ζημιές που έπαθε η οικογένεια του Καλλικλή, όπως τις είδε η μητέρα³⁶³ του και άκουσε να τις απαριθμεί και η μητέρα των αντιδίκων, σε αντιπαράθεση με την μεγάλο κίνδυνο που τον απειλεί, «ἀνθ' ὧν ἐγὼ χιλίων δραχμῶν δίκην ἀτίμητον φεύγω».

Στις §§26-27 κάνει μια ανακεφαλαίωση των προηγούμενων επιχειρημάτων και καλεί μάρτυρες. Χρησιμοποιώντας «λεξιλόγιο κατηγορίας», «ἀναισχυντότεροι» §28, φανερώνει την προστυχία και την αναίδεια του αντιπάλου τονίζοντας για μια ακόμη φορά πως η ζημιά που έπαθε ήταν ελάχιστη.³⁶⁴ Με έναν κοινό τόπο που στηρίζεται στα εναντία, προβάλλει το δικό του ήθος. Ο ομιλητής, ισχυρίζεται, είναι αυτός που θα έπρεπε να αγανακτεί επειδή ο αντίδικος στένεψε και ψήλωσε το δρόμο, αλλά αντιθέτως δεν προβάλλει κανένα παράπονο. Στην παράγραφο 29 ο ομιλητής χρησιμοποιεί έναν κοινό τόπο που στηρίζεται στην αμοιβαία σχέση δύο περιστατικών. Αν οι κατηγοροί του

³⁶¹ Phillips, 2013, 301-302.

³⁶² Sandys & Paley (1896³: 268): «τάναντία»: είδος ευφημισμού για το «πολλὰ κακά».

³⁶³ Για τα δικαιώματα των γυναικών στην αρχαία Ελλάδα βλ. R. Just, *Women in Athenian Law and Life* (London, 1989)· D.M. Schaps, *Economic Rights of Women in Ancient Greece* (Edinburgh, 1979)· Blundell, *Women in Ancient Greece* (Cambridge, 1995)· M. A. Katz, "Women, Children, and Men" in Paul Cartledge, ed. *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece* (Cambridge, 1998), 100-138· S. B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*, (New York, 1975).

³⁶⁴ Kirk (1895: 8): πρβλ. και «ἀναίδειαν» §8, «πονηρότατον» §30.

έχουν το δικαίωμα να περιφράξουν το χωράφι τους, τότε έχει κι αυτός το δικαίωμα να περιφράξει το δικό του. Αν με τον τοίχο του αδικήθηκαν οι αντίπαλοί του, τότε αδικείται κι αυτός εξαιτίας του δικού τους. Πρόκειται για τόπο που στηρίζεται στην ομοιότητα των περιστάσεων.

Με ρητορική δεινότητα επισημαίνει πως ο Καλλικλής είναι σώφρων στην περίπτωση που προφυλάσσει την περιουσία περιφράζοντάς την, αλλά πονηρότατος και παράφρων που κινεί δίκη εναντίον του. Η απροσδόκητη απόδοση στον αντίπαλο της ικανότητας του «σωφρονεῖν» (§30) αποσκοπεί μάλλον στην προσδοκία του ομιλητή να διαθέσει το ακροατήριο θετικά διακείμενο προς τον ίδιο όσον αφορά στην κατασκευή του τοίχου από τον πατέρα του. Θα λέγαμε πως έμμεσα χαρακτηρίζει τον Τεισία ως σώφρονα άνθρωπο που κατασκεύασε τον τοίχο προκειμένου να προφυλάξει την περιουσία του. Αξίζει να σημειωθεί πως ο ισχυρισμός ότι ο αντίπαλος πάσχει από μια διανοητική διαταραχή, και όχι μόνο ηθική διαφθορά, είναι πολύ ασυνήθιστος στις αττικές ομιλίες που εκφωνούνταν στα δικαστήρια.³⁶⁵

Στην προσπάθειά του να μειώσει ηθικά τον αντίπαλο ισχυρίζεται πως ψεύδεται και πως προσπαθεί διακαώς να πάρει την περιουσία του.³⁶⁶ Είχε πείσει στο παρελθόν τον ξάδερφό του να διεκδικήσει το χωράφι του παρουσιάζοντας πλαστές συμφωνίες «συνθήκας οὐ γενομένας ἀπήνεγκεν» (§31).³⁶⁷ Ακόμα, είχε πετύχει την ερήμην καταδίκη του σε άλλη δίκη γράφοντας το όνομα ενός δούλου του, «ερήμην μου καταδεδιήτηται³⁶⁸ τοιαύτην ἑτέραν δίκην, Κάλλαρρον ἐπιγραψάμενος³⁶⁹ τῶν ἐμῶν δούλων» (§31).³⁷⁰ Αξιοσημείωτη είναι η ανησυχία του ομιλητή ότι ένας διαιτητής θα μπορούσε να αποδώσει την περιουσία του στους αντιπάλους του (§32).³⁷¹

Στην παράγραφο 33, επιδεικνύει αυτοπεποίθηση καθώς θεωρεί πως τα επιχειρήματά του είναι επαρκή και σύμφωνα με την συνετή, «εἰ... τοὺς ἐπιβουλεύοντας καὶ συκοφαντοῦντας... μισεῖτε», και δίκαιη κρίση των δικαστών, «τὰ δὲ δίκαια ψηφίζεσθε». Συμπληρώνει πως δε θέλει να μακρυγορήσει, «οὐκ οἶδ' ὅ τι δεῖ πλείω

³⁶⁵ Gagarin, 2011, 331, σημ. 15.

³⁶⁶ Πρβλ. παρ. 32.

³⁶⁷ Sandys & Paley (1896³: 272): αυτή είναι η «σκευωρία» στην οποία αναφέρθηκε στην §2.

³⁶⁸ ὁ.π.: πρβλ. §2 «δίκας ἐρήμους μου κατεδιητήσατο».

³⁶⁹ ὁ.π.: για την ίδια υπόθεση δεν μπορούσε να αποδοθεί κατηγορία δύο φορές εναντίον του ίδιου ονόματος.

³⁷⁰ Gagarin (2011: 331, σημ. 16): ο Harrison (1968-1971: 174) ερμηνεύει το απόσπασμα πως σημαίνει ότι ένας δούλος θα μπορούσε να μηνυθεί κατά πρόσωπο. Για την τιμωρία των δούλων, την προστασία τους και τη σχέση τους με τους κυρίους τους βλ. Allen (2003²) 109-111.

³⁷¹ Phillips, 2013, 301-302.

λέγειν». Με αυτόν τον τρόπο κολακεύει τους δικαστές και επιδιώκει να είναι ευνοϊκοί μαζί του.

Προς το τέλος του λόγου (§35) φτάνει στο σημείο να πει πως δεν τον νοιάζει τόσο το πρόστιμο, αν και δυσβάσταχτο, αλλά η έννοια του είναι να μην καταφέρουν οι κατηγοροί να τον διώξουν τελείως από τον δήμο. Τέλος, ο κατηγορούμενος εμφανίζεται έτοιμος να δώσει «τὸν νόμιμον ὄρκον» στην *ἀντωμοσίαν* στην *ἀνάκρισιν*, ή σε προανάκριση.³⁷² Δεν είναι τυχαία άλλωστε η επισήμανση πως και οι ίδιοι οι δικαστές έχουν δώσει ὄρκο δεσμευτικό, «τοῖς αὐτοῖς ὑμῖν ὁμωμοκόσιν».

Ἄτεχνες πίστεις

Ο ομιλητής καλεί τον υπάλληλο να διαβάσει πέντε μαρτυρίες και μία πρόκληση. Είναι τεκμήρια που θα συνδράμουν στην καλύτερη πρόσληψη των επιχειρημάτων του από τους δικαστές. Συμπληρώνουν τη θέση του και αποδεικνύουν σαφέστερα τους ισχυρισμούς του. Η αναφορά στον ὄρκο είναι επίσης καταλυτικής σημασίας (§35).

Ὑφος-λέξεις

Το ὕφος του Δημοσθένη δε χαρακτηρίζεται εύκολα, καθώς η έμφυτη ρητορική του δεινότητα τον οδηγούσε να αλλάζει συνεχώς τρόπους, ακόμα και μέσα στον ίδιο λόγο. Απλές καθημερινές εκφράσεις εναλλάσσονται με τολμηρές μεταφορές, μακρές περίτεχνες περίοδοι με ελλειπτικές κοφτές προτάσεις, ρητορικές ερωτήσεις με συλλογισμούς, άγριες προσωπικές επιθέσεις, κοροϊδίες και εκρήξεις αγανάκτησης με στρωτές αφηγήσεις· τεχνική και πάθος συνεργάζονται, με αποτέλεσμα οι λόγοι του Δημοσθένη να κυλούν πότε σαν ήρεμο ποτάμι πότε σαν ορμητικός χείμαρρος. Οι μεταφορικές έννοιες, οι εικόνες και οι υπερβολές προσδίδουν στο λόγο του ὕφος μοναδικό, ενώ το πάθος, η πειστικότητα, η ζωντάνια, η γλωσσική απλότητα και ο ειρωνικός τόνος αποτελούν γνωρίσματα της τέχνης του. Η λέξις (λεξιλόγιο και γραμματική), η σύνταξις (δομή) και η ιδέα (νοηματικό περιεχόμενο) συναποτελούν ένα ενιαίο και αδιαίρετο σύνολο.³⁷³

³⁷² Sandys & Paley (1896³: 274): Τέτοιος ὄρκος μάλλον δινόταν και από τις δυο πλευρές, αποσκοπώντας στη λήψη απόφασης σχετικά με την υπόθεση, ή κάποιο συγκεκριμένο σημείο της διαφωνίας. Αλλά δινόταν μόνο με τη συγκατάθεση του αντιπάλου, σε μια πρόκληση που γινόταν δεκτή.

³⁷³ Κωνσταντινόπουλος & Πανομήτρος, 2010, τ. 1, 36.

Θα αναφερθούν ενδεικτικά ορισμένες επιλογές ρητορικών σημάτων που κάνει ο Δημοσθένης σε αυτό το λόγο με αποτέλεσμα να προσδίδουν ιδιαίτερο χρώμα στο περιεχόμενο.

Τα ρητορικά σχήματα βρίσκονται στην κοινή φαρέτρα της ρητορείας, αλλά μερικά από αυτά τουλάχιστον κατέχουν, ή είναι σε θέση να δεχτούν, τόσο ιδιαίτερο τόνο και χαρακτήρα ώστε να ρίξουν φως στην πνευματική ποιότητα αυτού που τα χρησιμοποιεί.³⁷⁴ Μεταξύ των «σχημάτων λέξεως» που χρησιμοποιεί ο Δημοσθένης, ο Blass παρατηρεί την επανάληψη στις διάφορες μορφές της. Η (ἐπ)αναδίπλωσις δεν είναι τόσο συνηθισμένη στους ιδιωτικούς λόγους. Η (ἐπ)αναφορά είναι αρκετά πιο συχνή, είτε σε ασύνδετο –που είναι σαφώς και η πιο ισχυρή φόρμα- είτε με συνδέσμους, συνήθως «μέν-δε». Παραδείγματα με «μέν-δε» υπάρχουν πολλά σε λόγους, όπως στον συγκεκριμένο τις §§20 και 35.³⁷⁵

Στην παράγραφο 29 υπάρχει μια ιδιοματική επανάληψη του «καί», «καί ὑμῖν... καί ἡμῖν».³⁷⁶ Αξιοπρόσεκτη είναι η επανάληψη του επιθέτου «πονηρός» για να χαρακτηριστεί ο αντίπαλος. Στην πρώτη παράγραφο στο θετικό βαθμό «πονηροῦ» και στην παράγραφο 30, λίγο πριν την ολοκλήρωση του λόγου και αφού έχει επαναφέρει στη μνήμη του το κακό που του έχει προκαλέσει ο Καλλικλής, επανέρχεται αυτός ο χαρακτηρισμός με μεγαλύτερη έμφαση, σε υπερθετικό βαθμό αυτή τη φορά, «πονηρότατόν». Στο σημείο αυτό κρίνω σκόπιμο να παραθέσω έναν ιδιοματισμό στην §13, «εἰ μὲν οὖν μὴ συνεχωρεῖθ' ἡμέτερον ἴδιον εἶναι, τάχ' ἂν τοῦτ' ἡδικοῦμεν, εἴ τι τῶν δημοσίων ὠκοδομοῦμεν». Σε αυτόν τον υποθετικό λόγο έχουμε μια απόδοση «ἂν ἡδικοῦμεν», που αντιστοιχεί σε δύο υποθέσεις. Η δεύτερη υπόθεση «εἴ... ὠκοδομοῦμεν» επαναλαμβάνει την πρώτη με μια μικρή αλλαγή στην ιδέα. Η υπόθεση που διατυπώνεται στην αρχή της περιόδου ξαναδιατυπώνεται με μια λεπτή περιττολογία στο τέλος, και αγγίζει τον ακροατή σε δύο σημεία, που εισάγονται στο μυαλό του ξεχωριστά και εκεί συνενώνονται, πρβλ. Πλάτ., *Φαίδων*, 67 e.³⁷⁷

Παρατηρείται προσεγμένη χρήση και τοποθέτηση λέξεων, όπως «ἡμέτερον ἴδιον» στις §§ 9,13 που είναι ισχυρότερο από το «ἡμέτερον».³⁷⁸ Επίσης, το υπερβατό που υπάρχει στην §9 μεταξύ των λέξεων «ὅμῖν» και «παῖσιν» προσδίδει έμφαση στο

³⁷⁴ Kirk, 1895, 9.

³⁷⁵ ὁ.π., 10.

³⁷⁶ Sandys & Paley, 1896³, 270.

³⁷⁷ ὁ.π., 257.

³⁷⁸ ὁ.π., 252.

«τουτο».³⁷⁹ Η έμφαση που δίνεται στη λ. «τὴν χαράδραν»³⁸⁰ §12, φαίνεται από την εξέχουσα θέση της και από την επόμενη πρόταση.³⁸¹ Στην παρ. 21 «αὐτοὶ δι' αὐτοὺς βεβλαμμένοι», η μετοχή είναι τόσο εμφαιτικά τοποθετημένη και έχει τόση δύναμη όσο ένα ρήμα.³⁸² Στην παρ. 22 ο πληθυντικός «ἐξ ὧν» αναφέρεται στα «ἐξαγαγών... αἵμασιάν» και «χλῆδον ἐκβαλὼν». Το πρώτο επίθετο «ὕψηλοτέραν» εξηγείται από το δεύτερο, το δεύτερο «στενότεραν» από το πρώτο. Είναι είδος χιασμού. Αυτό επιτρέπει στον ομιλητή να θέσει το κύριο θέμα στις πιο εμφαιτικές θέσεις, αρχή και τέλος, και το δευτερεύον ανάμεσά τους.³⁸³ Ο Δημοσθένης συστηματικά απέφευγε τη χιασμοδία, όπως είναι εμφανές και στον εν λόγω λόγο.³⁸⁴

Χρήση του ασύνδετου για να εκφράσει βιασύνη και ανυπομονησία εντοπίζεται στην εισαγωγή μαρτυριών (§§14, 21). Η διαταγή προς τον υπάλληλο συνήθως εκφράζεται με τα «και», «οὖν», «σὺ δε», αλλά συχνά ο Δημοσθένης λέει σύντομα «λαβέ», ή «λέγε».³⁸⁵

Στον Δημοσθένη τρία από τα «σχήματα διανοίας» βρίσκονται σε περίοπτη θέση, η ειρωνεία, η αποστροφή και η ερώτηση.³⁸⁶

Η αίσθηση της ανωτερότητας, ο αέρας της δεσπόζει πάνω στον αντίπαλο, εκδηλώνεται στις επιπλήξεις τις οποίες ο Δημοσθένης μερικές φορές διαχειρίζεται. Μια τέτοια αίσθηση βρίσκει έκφραση στην «αφελή» ειρωνεία στην §18 «οὐ γὰρ ἐκπικεῖν γε δήπου με Καλλικλῆς αὐτὸ προσαναγκάσει»³⁸⁷ Είναι η ειρωνική τάση που ελέγχεται από μια αξιοθαύμαστη τέχνη που δημιουργεί αυτή την λεπτή ανάμειξη του ειλικρινούς σθένους με την «τρεμάμενη» πονηριά· και εδώ, όπως και αλλού, θεωρούμε ότι η *ἠθοποιία* που, με τον Δημοσθένη, δεν συνίσταται στη μείωση του επιπέδου του σε αυτό του πελάτη του, αλλά στην αναβίβαση του τελευταίου στο δικό του ύψος· έτσι, ο ίδιος δίνει χάρη στην απλότητα του αντιπάλου του Καλλικλή.³⁸⁸ Στην ίδια παράγραφο διακρίνεται λεπτή ειρωνική χροιά στη φράση «ἢ που».³⁸⁹

³⁷⁹ Sandys & Paley, 1896³, 252.

³⁸⁰ Sandys & Paley (1896³: 256): «χωρίον ὄν τοῦτο, ἀλλ' οὐ χαράδραν» πρβλ. Ισοκρ., *Πρὸς Δημόν.* 2 «τῶν σπουδαίων ἀλλὰ μὴ τῶν φαύλων εἶναι μιμητάς».

³⁸¹ Sandys & Paley, 1896³, 256.

³⁸² ὁ.π., 264.

³⁸³ ὁ.π., 267.

³⁸⁴ Badian, 2000, 11.

³⁸⁵ Kirk, 1895, 11.

³⁸⁶ ὁ.π., 12.

³⁸⁷ ὁ.π., 13.

³⁸⁸ ὁ.π., 14.

³⁸⁹ Sandys & Paley (1896³: 261): πρβλ. Λυκ. *Κατὰ Λεωκράτους*, 71 «ἢ που ταχέως ἂν ἠνέσχετό τις ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν τοιοῦτον ἔργον», και Σοφ. *Αἴας* 1008-1010 «ἢ ποῦ με Τελαμών, σὸς πατήρ ἐμός θ' ἄμα,/ δέξαιτ' ἂν εὐπρόσωπος ἴλεός τ' ἴσως/ χωροῦντ' ἄνευ σοῦ».

Η αποστροφή και η ερώτηση είναι στοιχεία στη διάθεση κάθε ρήτορα· και ενώ η απουσία τους από ένα λόγο έχει κάποια σημασία, η επίδραση της παρουσίας τους εξαρτάται από τον τόνο που μεταδίδεται χάρη στη θέση τους και από το αίσθημα το οποίο μεταφέρουν.³⁹⁰ Στη χρήση του αποστροφής –όρος που σημαίνει εδώ μόνο την πράξη της στροφής από τους δικαστές για να απευθυνθεί στον αντίπαλο- οι λόγοι του Δημοσθένη παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία.³⁹¹ Στον συγκεκριμένο, η αποστροφή, στις §§5-7 και §29, είναι εμποτισμένη με ένσταση και μια χροιά διαμαρτυρίας· αυτό είναι ένα γνώρισμα που αναδεικνύει την *ήθοποιία* του λόγου, και ενισχύει την εντύπωση της νεανικής ειλικρίνειας και ειλικρινούς απλότητας που ο ομιλητής δημιουργεί στον αναγνώστη-ακροατή.³⁹² Βλέπουμε την επίδραση της *ήθοποιίας* και την ευαισθησία του δημιουργού στο βαθμό που η λογική περιόρισε την τάση της εμφαιτικής και αιχμηρής επίδειξης όταν γράφει για χαρακτήρες όπως ο ανώνυμος αντίπαλος του του Καλλικλή.³⁹³

Η ρητορική ερώτηση μπορεί να απαντηθεί ρητορικά· και αυτή η απάντηση μπορεί να τεθεί είτε ως έκφραση γνώμης είτε ως ισχυρισμός πως κάτι συνέβη. Έτσι, βρίσκουμε στην §13 *τίς δὲ πάλιν τοὺς αὐτοῦ προγόνους θάπτειν; οὐδὲ τοῦτ' οἶμαι*. Τέτοιες φράσεις αποσκοπούν να αποτυπώσουν τη γνώμη του ομιλητή στο μυαλό του ακροατή.³⁹⁴

Σε κάποια σημεία η επιχειρηματολογία φωτίζεται με μια αίσθηση λεπτού χιούμορ, όπως στο χωρίο όπου ο ομιλητής, ύστερα από παράθεση εναλλακτικών προσπαθειών διευθέτησης του νερού, αναφωνεί στο τέλος *τί λοιπόν, ὧ ἄνδρες δικασταί, πρὸς θεῶν; οὐ γὰρ ἐκπιεῖν γε δήπου με Καλλικλῆς αὐτὸ προσαναγκάσει* (§18).³⁹⁵ Το απόσπασμα «οὐ γὰρ ἐκπιεῖν γε δήπου με Καλλικλῆς αὐτὸ προσαναγκάσει», παρατίθεται από τον Αίλιο Αριστείδη, *Τέχνη Ρητορική* II 470, «ὅταν εἰς ἄτοπον ἀπάγῃς τὸν λόγον, βαρύτητα εἴργασαι, ὡς ἐν τῷ πρὸς Καλλικλέα, “οὐ γὰρ δὴ ἐκπιεῖν με αὐτὸ Καλλικλῆς ἀναγκάσει”». Ο ρήτορας αναγνωρίζει τη δύναμη και την αποτελεσματικότητα της πρότασης, αλλά δεν καταφέρνει να δώσει προσοχή στο χιούμορ που αποπνέει.³⁹⁶ Επίσης, μια αίσθηση διακριτικού χιούμορ υπάρχει και στην

³⁹⁰ Kirk, 1895, 14.

³⁹¹ ό.π.

³⁹² ό.π., 15.

³⁹³ ό.π., 21.

³⁹⁴ ό.π., 18.

³⁹⁵ Sandys & Paley, 1896³, 70.

³⁹⁶ ό.π., 262.

§4, «καίτοι δήλον ὅτι καὶ τόθ' ὕδατα πολλάκις ἐγένετο».³⁹⁷ Η ερώτηση «τίς δὲ πάλιν τοὺς αὐτοῦ προγόνους θάπτειν;»³⁹⁸ στην παράγραφο 13, μια ερώτηση κυριολεκτικά τοποθετημένη, που θα μπορούσε ὅμως να θεωρηθεῖ και ως μια ἀπὸ τις περιπτώσεις χιουμοριστικῶν ἐκφράσεων τοῦ λόγου.³⁹⁹

Ἐκβαση- Αποτίμηση λόγου

Ο ομιλητὴς υπερασπίζεται τον εαυτό του σε μια *δίκη βλάβης*, μια ιδιωτικὴ δίκη για ἀποκατάσταση ζημιῶν. Μερικοὶ μελετητὲς ἔχουν υποστηρίξει ὅτι ο λόγος αὐτὸς προβάλλει ἐιδικές παραλλαγές μιας ἀπλῆς *δίκης βλάβης*. Πρῶτον, ο ἰσχυρισμὸς ὅτι ο πατέρας τοῦ ομιλητῆ ἔχει παραβιάσει ἓναν συγκεκριμένο νόμο με ἀποτέλεσμα τὴν παρεμπόδιση μιας φυσικῆς κοίτης που θα μπορούσε να προκαλέσει τὴ ζημιά στην ἰδιοκτησία κάποιου. Δεύτερον, μια ποινικὴ ρήτρα που ἀπαίτησε ο κατηγορούμενος, εἴν δὲν μπορούσε να πληρώσει ἓνα πρόστιμο χιλίων δραχμῶν, να παραδώσει στον κατηγορο εἴτε τὸ τμήμα τοῦ ἐδάφους που προκάλεσε τὴ ζημιά εἴτε ολόκληρο τὸ χωράφι. Εκείνο τὸ σταθερὸ πρόστιμο τῶν χιλίων δραχμῶν που ἀναφέρει ο ομιλητὴς δημιουργεῖ σύγχυση,⁴⁰⁰ καθὼς μια δίκη βλάβης ἦταν κατὰ κανόνα *τιμητὸς ἄγῶν*.⁴⁰¹

Εἶναι πιθανό, ὅπως πληροφοροῦμαστε, ο Καλλικλῆς να κίνησε *δίκη βλάβης* ἀπὸ ἐπιθυμία του να πάρει τὸ ἀγρόκτημα τοῦ ομιλητῆ, ἢ ἐναλλακτικὰ για να λάβει ἀποζημίωση για τὴν ἀπώλεια που δὲν ἦταν ἡ εὐθύνη τοῦ ομιλητῆ. Εἶναι ἐπίσης πιθανό ὅτι ο τοίχος που εἶχε κατασκευαστεῖ ἐπιδρά με κάποιον τρόπο στην παρέκκλιση τοῦ νεροῦ, και ὅτι ἡ ζημιά στο ἀγρόκτημα τοῦ Καλλικλῆ προέρχεται εἴτε ἀπὸ μια πλημμύρα εἴτε ἀπὸ μια ἀποσύνθεση στην περίμετρο τοῦ τοίχου ἀναγκάζοντας τὸ νερὸ για περάσει μέσα στο χωράφι. Ἐνδεχομένως ο ομιλητὴς να εἶχε κάνει ἀλλαγές σε μια κατασκευὴ που, ὅπως ἰσχυρίζεται, χτίστηκε πριν ἀπὸ χρόνια ἀπὸ τὸν πατέρα του. Σχεδόν τὸ μόνο πράγμα που προκύπτει με ἀσφάλεια εἶναι ἡ ἀπὸ μακροῦ υφιστάμενη ἐχθρότητα μεταξύ τῶν γειτόνων.⁴⁰²

Ἡ ομιλία δημιουργεῖ ἐνδιαφέροντα νομικὰ ἐρωτήματα. Κανονικὰ, ὅπως συμβαίνει σε περιπτώσεις ζημίας, ἡ ἀποζημίωση θα ἰσοδυναμοῦσε με τὴν πραγματικὴ

³⁹⁷ Sandys & Paley, 1896³, 248.

³⁹⁸ Sandys & Paley (1896³: 257): φυσικὰ δὲν ἀποσκοπεῖ να ἰσχύσει για ὅλους τοὺς τάφους (*μνήματα*) που ἀναφέρονται παρακάτω στην §14. Κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς βρίσκονταν ἐκεῖ προτοῦ περιέλθει ἡ γῆ στην κυριότητα τοῦ ομιλητῆ.

³⁹⁹ ὅ.π.

⁴⁰⁰ Για ἀπόψεις πάνω στο θέμα βλ. Wolff (1943) 316-324, Todd (1993) 134 και 280-281.

⁴⁰¹ Gagarin, 2003, 82.

⁴⁰² Carey, 1997, 141.

απώλεια (που θα αξιολογούνται από τους δύο διάδικους, με τους δικαστές να επιλέγουν μεταξύ των εναλλακτικών λύσεων που προσφέρονταν) σε περίπτωση τυχαίας ζημίας, ή θα ήταν διπλάσια στην περίπτωση που η πράξη ήταν σκόπιμη. Εδώ εντούτοις έχουμε μια σταθερή ποινική ρήτρα χιλίων δραχμών (§28). Μπορεί να ίσχυε ότι ο νόμος βάσει του οποίου η αγωγή υποβλήθηκε δεν ήταν ένα γενικό καταστατικό εξετάζοντας τη ζημία αλλά ένας νόμος που ασχολούνταν συγκεκριμένα με το είδος υποτιθέμενης ζημίας και που επέβαλε μια σταθερή ποινική ρήτρα. Ένας περαιτέρω γρίφος είναι ο ισχυρισμός ότι ο Καλλικλής προσπαθεί να πάρει τον έλεγχο του αγροκτήματος του ομιλητή. Έχει προταθεί ότι η αγωγή υποβλήθηκε βάσει ενός νόμου που ανάγκασε έναν καταδικασμένο κατηγορούμενο είτε να πληρώσει χίλιες δραχμές είτε να παραδώσει στον ενάγοντα ολόκληρη την ιδιοκτησία ή το σχετικό μέρος που περιείχε την κατασκευή που προκάλεσε τη βλάβη. Είναι ίσως ευκολότερο να υποτεθεί ότι ο Καλλικλής προβλέπει όχι την επιδίκαση σε αυτόν του εδάφους του ομιλητή, ή μέρους αυτού, αλλά μιας κατάστασης στην οποία προκειμένου ο ομιλητής να πληρώσει την αποζημίωση πρέπει να πωλήσει το αγρόκτημά του, το οποίο ο Καλλικλής θα είναι έπειτα σε θέση να αγοράσει.⁴⁰³

Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι εάν ο κατηγορούμενος κέρδισε τη δίκη ή εάν τελικά αναγκάστηκε να πληρώσει το πρόστιμο ή να χάσει την περιουσία του. Αυτό που μπορούμε να ισχυριστούμε είναι πως ο ομιλητής έκανε αξιόλογη προσπάθεια να παρουσιάσει τη δεινή θέση στην οποία βρίσκεται για ασήμαντες απώλειες που προκλήθηκαν στην περιουσία του κατηγορούμενου εξαιτίας ενός τοίχου στο χωράφι του. Η τεχνική της σκιαγράφησης του χαρακτήρα του αντιπάλου, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω είναι χαρακτηριστική καθώς και οι λεπτομέρειες με τις οποίες περιγράφει την κατασκευή του τοίχου και την αττική ύπαιθρο. Ο λόγος αυτός μας παραδίδει, λοιπόν, πληροφορίες χάρη στις οποίες όχι μόνο μπορούμε να συνθέσουμε πληρέστερα το δίκαιο της εποχής του τετάρτου αιώνα π.Χ. στην Αθήνα, αλλά και να εξάγουμε συμπεράσματα για τις σχέσεις των γειτόνων σε αγροτικές περιοχές και τον τρόπο διαχείρισης των μεταξύ τους διαφωνιών.

⁴⁰³ Carey, 1997, 141.

Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας, η *δίκη βλάβης* ασκούνταν σε περιπτώσεις πρόκλησης φθοράς σε περιουσία. Συνιστούσε «πράξη ή απραξία η οποία προξενεί ζημία, κυρίως υλική». ⁴⁰⁴ Χωρίς να μπορούμε πάντοτε με ασφάλεια και απόλυτη βεβαιότητα να χαρακτηρίσουμε μια αγωγή ως *δίκη βλάβης*, πράγμα που έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί σε αυτό το πόνημα, υπάρχουν κάποια στοιχεία που μπορούν να μας οδηγήσουν σε κάποια συμπεράσματα.

Στη γραπτή δήλωση της κατηγορίας, στο *έγκλημα*, ο ενάγων εκτιμούσε την αξία της ζημίας που είχε υποστεί και έκανε μια πρόταση ποινικής αξιολόγησης, *τίμημα*, που ανερχόταν στο διπλάσιο ποσό της βλάβης σε περίπτωση που κατηγορούσε τον εναγόμενο για εκούσια δράση, δηλώνοντάς το με τη λέξη «έκων», η οποία συχνά ακολουθούνταν από το απαρέμφοτο «ἐπιβουλεύειν» ή απλώς στο ποσό της βλάβης σε περίπτωση που ο κατηγορούμενος είχε δράσει ακούσια.

Το *έγκλημα* σε μια *δίκη βλάβης* ξεκινούσε με τη φράση «ἔβλαψέ με» και το όνομα του κατηγορούμενου, στη συνέχεια προσδιοριζόταν ο τύπος και η αξία της βλάβης και το *τίμημα*. Το ρήμα «ἐπιβουλεύω» χρησιμοποιούνταν ίσως πάγια για την προβολή του ισχυρισμού ότι η ζημία ήταν εσκεμμένη. ⁴⁰⁵ Βέβαια, αυτό το λεξιλόγιο δε συνιστούσε κανόνα απαράβατο.

Ο γενικός κανόνας ⁴⁰⁶ προέβλεπε πως η *δίκη βλάβης* ήταν *τιμητὸς ἀγών* με το πρόστιμο να είναι χρηματικό. Σε περιπτώσεις που επικρατούσε η «ευθύνη για την πρόκληση βλάβης» και ο καταδικασθείς αδυνατούσε ή ήταν απρόθυμος να πληρώσει το πρόστιμο στοιχεία δείχνουν πως εξαναγκαζόταν σε «παράδοση του προσώπου ή πράγματος που έχει προκαλέσει βλάβη σε αυτόν που ζητά ικανοποίηση». ⁴⁰⁷

Η προσέγγιση του θέματος οδηγεί ομολογουμένως στο συμπέρασμα πως είναι δύσκολο να φωτιστεί πλήρως η νομική διαδικασία που καλείται *δίκη βλάβης*. Ορισμένοι μελετητές, με εξαίρεση τον Wolff, ⁴⁰⁸ εξ όσων γνωρίζω, υποστηρίζουν την κοινή ονομασία μιας σειράς δράσεων. Η νομική φύση της μεγάλης ποικιλίας των

⁴⁰⁴ Whitehead, 2000, 268.

⁴⁰⁵ Πρβλ. Υπερ. 3.

⁴⁰⁶ Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του Δημοσθ. 55 που μελετήθηκε.

⁴⁰⁷ Πρβλ. Δημοσθ. 55.

⁴⁰⁸ Wolff (1943) 323.

δράσεων που περιλαμβάνονται στην ονομασία *βλάβη* και η ακριβής σύλληψη της έννοιας αυτής στην πραγματικότητα είναι ακόμη εκκρεμή ζητήματα.

Σύμφωνα με τον Wolff, το θεμέλιο της δράσης ήταν το γεγονός και μόνον ότι ο ενάγων υπέστη υλική βλάβη, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή με την ευρεία έννοια. Η αιτία της ευθύνης του εναγομένου, καθώς και το είδος της βλάβης που υπέστη ο ενάγων, ποίκιλλαν ανάλογα με την περίπτωση. Κάτι τέτοιο οδηγεί αναγκαστικά στο συμπέρασμα ότι ο όρος *δίκη βλάβης* ήταν μόνο μια κοινή ονομασία για μια σειρά από αυστηρά καθορισμένες αξιώσεις,⁴⁰⁹ οι περισσότερες από τις οποίες προέκυψαν από συγκεκριμένες νομικές διατάξεις, ενώ όλες χαρακτηρίζονται από το γεγονός ότι βασίστηκαν σε *βλάβη*, δηλαδή, μια παράνομη επιζήμια πράξη, συμπεριφορά ή παράλειψη εκ μέρους του εναγομένου,⁴¹⁰ ώστε η καταγγελία θα μπορούσε να κατασκευαστεί πάνω στην τυπική φράση: «ἔβλαψέ με ὁ δεῖνα».⁴¹¹ Αλλά η φύση των ζημιών, η αιτία για την ευθύνη του εναγομένου, και ο χαρακτήρας της ποινής είχαν καθοριστεί σε κάθε νόμο ξεχωριστά. Μια τέτοια καθολική και πρακτικά απεριόριστη αντιμετώπιση που παρουσιάζεται από μελετητές, κατά τον Wolff, όχι μόνο φαίνεται να αντιβαίνει προς τον νομικό χαρακτήρα της κλασικής αθηναϊκής νομοθεσίας, αλλά επίσης φαίνεται απίθανη σε γενικές γραμμές, καθώς θα ενθάρρυνε το χειρότερο είδος συκοφαντίας.⁴¹²

⁴⁰⁹ Wolff (1943): 324 σημ. 24: Αυτό μάλλον επιβεβαιώνεται παρά ανασκευάζεται από τα *Lex. Seguer.*, σελ. 350, 6: ἄθεσμος βλάβη: ἤσάν τινες ἄθεσμοι καλούμεναι βλάβαι, περὶ ὧν νόμος οὐκ ἦν κείμενος. Οι ἄθεσμοι βλάβαι πρέπει επίσης να ήταν αυστηρά καθορισμένες περιπτώσεις, δεδομένου ότι ειδάλως ο πληθυντικός δεν θα είχε κανένα νόημα.

⁴¹⁰ Wolff (1943): 324 σημ. 25: Τι ακριβώς δηλώνει ο όρος *βλάβη* θα μπορούσε να αποτελέσει το θέμα μιας ειδικής έρευνας. Οι ορισμοί που δίνονται στα λεξικά (Stephanus, Liddell-Scott, Preisigke) δίνουν την εντύπωση ότι σημαίνει είτε την καταστρεπτική πράξη που διαπράττεται από τον κάποιον που παρανομεί είτε, κατά γενικό τρόπο, τη ζημιά που υποφέρει το θύμα, ενώ η ουσιαστική ζημία, όπως γίνεται κατανοητή από την άποψη μιας σημαντικής καταστροφής της ιδιοκτησίας ή της αξίας μιας απώλειας, εκφράστηκε με τον όρο βλάβος· πρβλ. τη φόρμουλα *βλάβη (πληθ.) καὶ δαπανήματα*, που είναι γνωστή από τους παπύρους.

⁴¹¹ Wolff, 1943, 324.

⁴¹² ὁ.π.

Βιβλιογραφία

Εκδόσεις

- Aristophanes Comoediae, ed. F.W. Hall and W.M. Geldart, vol. 1, Oxford, 1907.
- Demosthenis Orationes, ed. S. H. Butcher and W. Rennie, Oxonii, 1907 and 1921.
- Demosthenis Orationes, ed. W. Rennie. Oxonii. 1931.
- Dionysii Halicarnasei Quae Exstant, Volumen Quintum. Opsuculorum, Volumen Prius.
- Dionysius of Halicarnassus, Hermann Usener, In Aedibus B.G. Teubneri, Leipzig, 1899.
- Hyperides, Minor Attic Orators in two volumes, 2, with an English translation by J. O. Burt, London, William Heinemann Ltd, 1962.
- Immanuelis Bekkeri, *Anecdota Graeca*, vol. 1, «Lexica Segueriana», Berolini, apud G.C. Nauckium, 1814.
- Isocrates, with an English Translation in three volumes, by George Norlin, London, William Heinemann Ltd. 1980.
- Plutarch, Plutarch's Lives, with an English Translation by Bernadotte Perrin, London, William Heinemann Ltd, 1914.
- Xenophon, *Hellenica*, ed. E. C. Marchant, *Xenophontis opera omnia*, vol. 1. Oxford, 1900 (repr.1968).

Μελέτες- Άρθρα

- Allen, S.D. (2003²) *The World of Prometheus: The Politics of Punishing in Democratic Athens*, Princeton and London: Princeton University Press.
- Austin, M.M.- Vidal-Naquet, P. (1977) *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Τ. Κουκουλιός, Αθήνα: εκδ. Δαίδαλος- Ι.Ζαχαρόπουλος, 1998.
- Badian, E. (2000) “The Road to Prominence” in Worthington. I. (ed), *Demosthenes: Orator and Statesman*, London and New York: Routledge, pp. 9-44.

- Baloglou, C.P. (1998) “Hellenistic Economic Thought” in Lowry S.T. & Gordon B. (eds), *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice*, Brill, pp. 105-140.
- Beauchet, L. (1897) *L' Histoire du Droit privé de la République athénienne*, 4 vols. Paris.
- Becker, W.A. (1874⁴) *Charicles: or, Illustrations of the private life of the ancient Greeks*, London.
- Bers, V. (2009) *Genos Dikanikon: Amateur and Professional Speech in the Courtrooms of Classical Athens*, Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press.
- Biscardi, A. (1982) *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, μτφρ. Παν.Δ. Δημάκη, Αθήνα: εκδ. Παπαδήμα, 2005⁶.
- Blass, F. (1887–98) *Die attische Beredsamkeit*, 3 vols, Leipzig.
- Bonner, R.J. & Smith, G. (1938) *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, vols. ii, Chicago.
- Calhoun, G.M. (1914) “Documentary Frauds in Litigation at Athens Author(s)”, *Classical Philology*, Vol. 9, No. 2, 134-144.
- Carey, C. (1996) “Nomos in Attic Rhetoric and Oratory”, *Journal of Hellenic Studies* 116, 33-46.
- Carey, C. (1997) *Trials from Classical Athens*. London & New York.
- Carey, C. (1998) “The Shape of Athenian Laws”, *The Classical Quarterly*, Vol. 48, No. 1, 93-109.

Carey, C. & Reid, R. A. (1985) *Demosthenes: Selected Private Speeches*, Cambridge: Cambridge University Press.

Cohen, E.E. (1992) *Athenian Economy and Society: A Banking Perspective*, Princeton.

Cohen, E.E. (2005) “Commercial Law”, in M.Gagarin & Cohen D. (eds) *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, 290-302.

de Brauw, M. (2007) “The parts of the Speech” in Worthington I. (ed) *A companion to Greek Rhetoric*, Blackwell, 187-202.

Dorjahn, A.P. (1935) “Anticipation of Arguments in Athenian Courts”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 66, 274-295.

Dover, K.J. (1989²) *Greek Homosexuality*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Edwards, M. (1994) *Οι αττικοί ρήτορες*, μτφρ. Δ.Σ. Σπαθάρας, Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 2002.

Finley, M.I. (1999) *The ancient economy*, University of California Press.

Foxhall, L. (1996) “Cultivation Techniques on Steep Slopes”, in Shipley S. & Salmon J. (eds) *Human Landscapes in Classical Antiquity*, London and New York: Routledge, 44-67.

Gagarin, M. (2003) *The Oratory of Classical Greece, Demosthenes, Speeches 50-59*, vol.6, Texas.

Gagarin, M. (2004) *The Oratory of Classical Greece, Demosthenes, Speeches 27-38*, vol.8, Texas.

Gagarin, M. (2008) *Γραφή και αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, μτφρ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα, 2011.

Gagarin, M. (2011) *The Oratory of Classical Greece, Speeches from Athenian Law*, vol.16, Texas.

Garlan, Y. (1982) *Η δουλεία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Α. Χατζηδάκης, Αθήνα: Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη-Gutenberg, 1988.

Gernet, L. (1955) *Droit et société dans la Grèce ancienne*, Paris.

Gernet, L. (1954-60) *Démosthène: Plaidoyers civils*, vols.2, Paris.

Hall, D.M. (2006) “Even Dogs have Erinyes: Sanctions in Athenian Practice and Thinking” in Foxhall L. & Lewis A.D.E. (eds) *Greek Law in its Political Settings*, Oxford, New York, 73-90.

Harris, E. M. (1989) “Demosthenes' Speech against Meidias”, *Harvard Studies in Classical Philology* 92, 117-136.

Harris, E.M. (2004_a) “Antigone the Lawyer, or the Ambiguities of *Nomos*”, in E.M. Harris & L. Rubinstein (eds) *The Law and the Courts in Ancient Greece*, London, 19-56.

Harris, E.M. (2004_b) “More thoughts on open texture in Athenian Law,” in Leao, D., Rosetti, D. and Fialho M. (eds) *Nomos-estudos sobre direito antigo*, Coimbra, 241-63.

Harris, E. M. (2006_a) *Law and Society in Ancient Athens*, New York: Cambridge University Press.

Harris, E. M. (2006_b) *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens: Essays on Law, Society, and Politics*, New York: Cambridge University Press.

Harris, E. M. (2013) *The rule of Law in action in Democratic Athens*, New York: Oxford University Press.

- Harrison, A.R.W. (1968-1971) *The Law of Athens*, vols. 2, Oxford.
- Humphreys, S.C. (2007) “Social Relations on Stage: Witnesses in Classical Athens”, in E. Carawan (ed.) *The Attic Orators, Oxford Readings in Classical Studies*, Oxford, 140-213.
- Kirk, W.K. (1895) *Demosthenic Style in the Private Orations*, Baltimore.
- Κωνσταντινόπουλος, Β.Λ. & Πανομήτρος, Δ.Κ. (2010) *Το Ύφος του Αρχαίου Ελληνικού Πεζού Λόγου*, τόμ.2, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Lanni, A. (2004) “Arguing from ‘Precedent’: Modern Perspectives on Athenian Practice”, in E.M. Harris & L. Rubinstein (eds) *The Law and the Courts in Ancient Greece*, London, 159-171.
- Lanni, A. (2006) *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*, Cambridge.
- Lipsius, J.H. (1905-1915) *Das attische Recht und Rechtsverfahren*. Leipzig.
- MacDowell, D.M. (1978) *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, Αθήνα: εκδ. Παπαδήμα, 2003⁴.
- Meyer-Laurin, H. (2007) “Law and equity in the Attic Trial”, in E. Carawan (ed) *The Attic Orators, Oxford Readings in Classical Studies*, Oxford, 116-139.
- Millett, P. (1990) “Sale, credit and exchange in Athenian law and society”, in P. Cartledge, P. Millett & S. Todd (eds), *Nomos: Essays in Athenian law, politics and society*, Cambridge, 167-194.
- Mirhay, D.C. (2004) “Contracts in Athens”, in D.L.Cairns & R.A.Knox (eds) *Law, rhetoric and comedy in classical Athens: Essays in honour of Douglas M. MacDowell*, Wales, 51-63.

Mossé, Cl. (1983) *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Αθαν. Δ. Στεφανής, Αθήνα: εκδ. Παπαδήμα, 2004⁴.

Mossé, Cl. (2010) *Δικαιοσύνη και πολιτική στην Αθήνα της κλασικής εποχής: Εν ονόματι του νόμου*, μτφρ. Γ. Νίκας, Αθήνα: εκδ. Παπαδήμα, 2013.

Ober, J. (2007) “Ability and Education: The Power of Persuasion”, in E. Carawan (ed) *The Attic Orators, Oxford Readings in Classical Studies*, Oxford, 271-311.

Osborne, R. (1985) “Law in Action in Classical Athens.” *Journal of Hellenic Studies* 105: 40-58.

Phillips, D.D. (2009) “Hypereides 3 and the Athenian Law of Contracts”, *Transactions of the American Philological Association (1974-)*, Vol. 139, No. 1, 89-122.

Phillips, D.D. (2013) *The Law of Ancient Athens*, University of Michigan Press.

Pringsheim, F. (1950) *The Greek Law of Sale*, Weimar.

Rhodes, P.S. (2004) “Keeping to the Point”, in E.M. Harris & L. Rubinstein (eds) *The Law and the Courts in Ancient Greece*, London, 137-158.

Rubinstein, L. (2000) *Litigation and Cooperation : Supporting Speakers in the Courts of Classical Athens (=Historia, Einzelschrift 147)*. Stuttgart.

Rubinstein, L. (2004) “Stirring up dicastic anger” in D.L.Cairns & R.A.Knox (eds) *Law, rhetoric and comedy in classical Athens: Essays in honour of Douglas M. MacDowell*, Wales, 187-203.

Sandys, J.E. & Paley, F.A. (1896³) *Select Private Orations of Demosthenes*, part II, Cambridge.

Sealey, R. (1993) *Demosthenes and His Time: A Study in Defeat*, New York and Oxford: Oxford University Press.

Sealey, R. (1994) *The Justice of the Greeks*, Michigan.

Sickinger, J.P. (2004) “The Laws of Athens: Publication, Presentation, Consultation”, in E.M. Harris & L. Rubinstein (eds) *The Law and the Courts in Ancient Greece*, London, 93-109.

Sickinger, J. P. (2007) “Rhetoric and the Law” in Worthington I. (ed) *A companion to Greek Rhetoric*, Blackwell, 286-302.

Todd, S.C. (1993) *The Shape of Athenian Law*, Oxford.

Todd, S.C. (2005) “Law and Oratory at Athens”, in M.Gagarin & D. Cohen (eds) *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, 97-111.

Τσιμπουκίδης, Δ.Ι. (1999²) *Ανατομία της δουλοκτητικής κοινωνικής σκέψης: Ελεύθεροι και δούλοι*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Usher, S. (2001) *Greek Oratory: Tradition and Originality*, Oxford.

Whitehead, D. (2000) *Hypereides: The Forensic Speeches*, Oxford.

Whitehead, D. (2004) “Isokrates for hire: Some preliminaries to a Commentary on Isokrates 16-21” in D.L.Cairns & R.A.Knox (eds) *Law, rhetoric and comedy in classical Athens: Essays in honour of Douglas M. MacDowell*, Wales, 151-185.

Wohl, V. (2010) *Law's Cosmos: Juridical Discourse in Athenian Forensic Oratory*, Cambridge.

Wolff, H. J. (1943) “The δίκη βλάβης in Demosthenes, Or., LV.” *American Journal of Philology* 64, No.3: 316-324.

Wolff, H. J. (2007) "Demosthenes as Advocate: The Functions and Methods of Legal Consultants in Classical Athens", in E. Carawan (ed) *The Attic Orators, Oxford Readings in Classical Studies*, Oxford, 91-115.

Worthington, I. (1999) *Greek Orators II: Dinarchus, Hyperides*, England: Warminster.

Worthington, I, Cooper, R.C, & Harris, M.E. (2001) *Dinarchus, Hyperides and Lycurgus*, University of Texas Press.